

Μελέτες (Studies) / 41

Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία

ΓΙΩΡΓΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΗΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΤΣΟΡΙΔΑΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΛΛΙΑΣ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΡΗΤΙΚΙΔΗΣ

**Η ταξική διάρθρωση
και η θέση της εργατικής τάξης
στην ελληνική κοινωνία**

Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία

Γιώργος Οικονομάκης
Γιάννης Ζσιμόπουλος
Δημήτρης Κατσορίδας
Γιώργος Κολλιός
Γιώργος Κρητικίδης

Νοέμβριος 2015

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α
106 81, Αθήνα
Τηλ. +30 2103327779
Fax +30 2103327770
www.ineobservatory.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο είναι των συγγραφέων και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Επιμέλεια εξωφύλλου: Βάσω Αβραμοπούλου

Φωτογραφία εξωφύλλου: www.shutterstock.com

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: Μάρθα Δελτούζου

Εκτύπωση - Παραγωγή: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ

© ΙΝΕ ΓΣΕΕ

ISBN: 978-960-9571-69-2

Η παρούσα έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού» 2007-2013.

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Το Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ αποτελεί έναν χώρο έρευνας και δράσης που απευθύνεται στους εργαζομένους, στην ακαδημαϊκή κοινότητα, στους φορείς χάραξης πολιτικής και στο σύνολο των πολιτών. Στόχος του είναι να προσφέρει επιστημονικά τεκμηριωμένες αναλύσεις για μια σειρά κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων που βρίσκονται στο επίκεντρο της τρέχουσας συγκυρίας και που έχουν άμεση σχέση με τα συμφέροντα του κόσμου της εργασίας. Το Παρατηρητήριο είναι σημείο συνάντησης και δημιουργικού διαλόγου πληθώρας ερευνητών, με απώτερο στόχο την ανάδειξη διαστάσεων των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων που έχουν ιδιαίτερη αξία για την οπτική των εργαζομένων και των συνδικάτων. Παράλληλα, η ερευνητική του δραστηριότητα εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια καταγραφής πολιτικών που δύνανται να συνεισφέρουν με ουσιαστικό τρόπο στην επίλυση των σημαντικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει στην τρέχουσα περίοδο ο κόσμος της εργασίας.

Η δραστηριότητα του Παρατηρητηρίου επικεντρώνεται σε τρεις βασικούς τομείς: α) στην οικονομία και την ανάπτυξη, β) στο κοινωνικό κράτος και το μέλλον της εργασίας και γ) στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού σε περιβάλλον δημοκρατίας και ισότητας. Ο πρώτος τομέας αφορά τα αίτια και τις επιπτώσεις της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, τις σύγχρονες προκλήσεις που έχει να αντιμετωπίσει ο δημόσιος τομέας και η δημοσιονομική πολιτική στην Ελλάδα, καθώς και τις αλλαγές που είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν στο αναπτυξιακό πρότυπο της χώρας. Ο δεύτερος τομέας αναφέρεται στην ασκούμενη κοινωνική πολιτική, στα ζητήματα της φτώχειας και των ανισοτήτων, στις εργασιακές σχέσεις και στο θεσμικό πλαίσιο των αγορών εργασίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει στην ανάλυση της τρέχουσας συγκυρίας και στην αποδόμηση που επιχειρείται σε μια

σειρά δικαιωμάτων και κατακτήσεων των εργαζομένων. Τέλος, ο τρίτος τομέας επικεντρώνεται σε θέματα που αφορούν την εκπαίδευση και την κατάρτιση των εργαζομένων, τις ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις της ανεργίας, τον κοινωνικό αποκλεισμό και το ρατσισμό που βιώνει σημαντική μερίδα των εργαζομένων και των ανέργων στη χώρα.

Είναι προφανές ότι οι τρεις προαναφερθέντες τομείς έχουν επικαλύψεις μεταξύ τους. Μέσα από τα κείμενά του το Παρατηρητήριο επιδιώκει να αναδείξει αυτές τις επικαλύψεις και να φέρει στην επιφάνεια τα οφέλη που μπορεί να προκύψουν από την πολύπλευρη ανάλυση των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων. Στο πλαίσιο της προσπάθειας που επιχειρείται, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική η κατάθεση παρατηρήσεων, προτάσεων αλλά και εναλλακτικών προσεγγίσεων από όσους και όσες επιθυμούν να συνεισφέρουν στην ερευνητική δραστηριότητα του Παρατηρηρίου.

Γιάννης Παναγόπουλος

Περιεχόμενα

1	Εισαγωγή	9
	Μέρος Α. Θεωρητικό Πλαίσιο	13
2	Τρόπος παραγωγής, κοινωνικός σχηματισμός και κοινωνικές τάξεις: Γενική θεώρηση	15
3	Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής	21
3.1	Η καπιταλιστική τάξη, η εργατική τάξη και η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ	24
3.1.1	<i>Παρέκβαση: Παραγωγική και μη παραγωγική εργασία</i>	29
3.1.2	<i>Εργατική και νέα μικροαστική τάξη (του ΚΤΠ) στον Πουλαντζά: Ένα σύντομο σχόλιο</i>	31
4	Το κράτος και η νέα μικροαστική τάξη	33
4.1	Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα, ανώτερη κρατική γραφειοκρατία και μάντζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων	34
5	Μη-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής I: Απλή εμπορευματική παραγωγή και παραδοσιακή μικροαστική τάξη	41
6	Μη-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής II: Υβριδικός τρόπος παραγωγής, μεσαία αστική και νόθα εργατική τάξη	47
7	Μεσαίες τάξεις: Μια διασαφήνιση	51
8	Λενινιστικά κριτήρια προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων και μια συγκεφαλαίωση	53
9	Πρακτικά όρια διαχωρισμού των τρόπων παραγωγής	57
9.1	Προσεγγίσεις για τα όρια διαχωρισμού των τρόπων παραγωγής	57
9.2	Τα κριτήρια διαχωρισμού	61
10	Το ζήτημα της πολλαπλής ταξικής ένταξης	65

11	Η πρόσφατη μελέτη του Σπύρου Σακελλαρόπουλου για την ταξική διάρθρωση στην Ελλάδα: Ζητήματα περαιτέρω θεωρητικής διερεύνησης	69
11.1	Βασικό θεωρητικό πλαίσιο, υποθέσεις και εμπειρικά ευρήματα	70
11.2	Κριτικές παρατηρήσεις	77
	Μέρος Β. Εμπειρική Διερεύνηση	97
12	Υποθέσεις και περιορισμοί της έρευνας	99
13	Οι γενικές τάσεις της απασχόλησης	113
13.1	Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι	113
13.2	Συνοπτική παρέκβαση για την κρίση της ελληνικής οικονομίας	116
13.3	Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση	118
13.4	Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα	126
13.5	Μισθωτή απασχόληση και μέγεθος των επιχειρήσεων	132
14	Η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας: Μια πρώτη προσέγγιση	135
14.1	Οι κοινωνικές τάξεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις	136
14.2	Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της απλής εμπορευματικής παραγωγής	143
14.3	Οι κοινωνικές τάξεις του υβριδικού τρόπου παραγωγής	145
14.4	Τα συμβοηθούμενα μέλη στην απλή εμπορευματική παραγωγή και στον υβριδικό τρόπο παραγωγής	149
14.5	Οι κοινωνικές τάξεις της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ υβριδικού και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής	151
14.6	<i>Κοινωνικές τάξεις του στενού και ευρύτερου δημόσιου τομέα</i>	156
14.6.1	<i>Ο στενός δημόσιος τομέας</i>	156
14.6.2	<i>Ο ευρύτερος δημόσιος τομέας</i>	160
14.7	Σύνοψη της αναλυτικής ταξικής διαίρεσης	164
15	Οι κοινωνικές τάξεις στην ελληνική οικονομία την περίοδο 2006-2014	173
16	Αντί συμπερασμάτων: Οι εν δυνάμει ταξικές πολώσεις στην ελληνική κοινωνία	183
	Βιβλιογραφία	189

1. Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας και ο προσδιορισμός εντός αυτής της θέσης της εργατικής τάξης, δηλαδή η σαφής οριοθέτησή της από τις άλλες κοινωνικές τάξεις.

Η εμπειρική αποτύπωση της ταξικής διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας θα βασιστεί στην επεξεργασία δευτερογενών στοιχείων τα οποία προέρχονται από τις έρευνες εργατικού δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ. Η περίοδος αναφοράς της συγκεκριμένης έρευνας είναι από το 2006 ως το 2014. Το 2014 είναι το τελευταίο έτος για το οποίο έχουμε διαθέσιμα στοιχεία. Το 2006 αποτελεί το έτος έναρξης της εμπειρικής διερεύνησής μας, γιατί από τότε και μετά εκκινεί η καταγραφή μιας κρίσιμης μεταβλητής ταξικού διαχωρισμού, όπως προκύπτει από το θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης: η άσκηση ή μη εποπτείας-συντονισμού μισθωτών επί άλλων μισθωτών.

Η θεωρητική μας πρόταση επί της οποίας βασίζεται η εμπειρική αποτύπωση της ταξικής διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας περιέχει τρεις βασικές παραδοχές. Η πρώτη είναι ότι το βασικό κριτήριο ταξικού προσδιορισμού είναι οικονομικό: η θέση στις σχέσεις παραγωγής. Με βάση το οικονομικό κριτήριο, οι κοινωνικές τάξεις προσδιορίζονται εντός των τρόπων παραγωγής ως «φορείς» των σχέσεων που συνθέτουν τις σχέσεις παραγωγής, οι οποίες συγκροτούν τη «μήτρα» διακριτών τρόπων παραγωγής. Οι έτσι οριζόμενες, στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής, κοινωνικές τάξεις ονομάζονται «θεμελιώδεις» κοινωνικές τάξεις. Αντίστοιχα ορίζονται ως «μη-θεμελιώδεις» ή ως «ενδιάμεσες» κοινωνικές τάξεις εκείνες οι κοινωνικές ομάδες ενός τρόπου παραγωγής (εάν υπάρχουν) που δεν είναι «φορείς» συνθετουσών σχέσεων.

Η δεύτερη παραδοχή είναι ότι οι κοινωνικές τάξεις μπορεί να σχηματίζονται επίσης στο πλαίσιο της λειτουργικής άσκησης της (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) εξουσίας της κυρίαρχης τάξης. Εφόσον αυτές οι τάξεις δεν σχηματί-

ζονται εντός ενός τρόπου παραγωγής, δηλαδή στο οικονομικό επίπεδο, πρέπει να χαρακτηριστούν ως «μη-θεμελιώδεις» ή ως «ενδιάμεσες» κοινωνικές τάξεις, όπως εκείνες που δεν είναι «φορείς» σχέσεων που συνθέτουν τις σχέσεις παραγωγής εντός ενός τρόπου παραγωγής. Αυτό σημαίνει ότι ένας πλήρης προσδιορισμός των τάξεων πρέπει να διενεργηθεί σε όρους οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών παραγόντων.

Η τρίτη παραδοχή είναι ότι «δεν μπορεί να υπάρξει κανένας ταξικός ορισμός στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, ο οποίος βρίσκεται σε αντίθεση με τον ορισμό στο οικονομικό επίπεδο».

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η έκθεση της θεωρητικής μας πρότασης δεν συνοδεύεται από μια γενική «εγχειριδιακή» καταγραφή αντικρουόμενων θεωρητικών απόψεων επί του ταξικού προσδιορισμού. Η προσοχή μας επικεντρώνεται σε εκείνες τις θεωρητικές συνεισφορές που λειτουργούν, έστω και μέσω της αντιπαράθεσης προς αυτές, «συγκροτητικά» προς τη θεωρητική πρόταση που καταθέτουμε.

Η βασική δομή της ανάλυσης έχει ως εξής: Στο Πρώτο Μέρος παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης. Ειδικότερα, στις Ενότητες 2-8 παρουσιάζεται η βασική θεωρητική μας πρόταση και οι παραδοχές που ήδη επισημίναμε. Στην Ενότητα 9 διερευνώνται, μέσα και από τη σχετική βιβλιογραφική επισκόπηση, τα πρακτικά όρια για τον διαχωρισμό των διαφορετικών τρόπων παραγωγής. Στην Ενότητα 10 εξετάζεται εν συντομία το θεωρητικό ερώτημα της πολλαπλής ταξικής ένταξης. Τέλος, στην Ενότητα 11 εξετάζονται, σχετικά αναλυτικά, βασικές όψεις της πρόσφατης πολύ σημαντικής μελέτης του Σπύρου Σακελλαρόπουλου για την ταξική διάρθρωση στην Ελλάδα. Η έμφασή μας στη συγκεκριμένη μελέτη δεν οφείλεται μόνο στο ότι αυτή μάς παρέχει τη δυνατότητα εμπειρικής συγκρισιμότητας με τα δικά μας ευρήματα, αλλά και στο ότι ταυτόχρονα μάς δίνει τη δυνατότητα για μια συστηματική σύνδεση αυτών των εμπειρικών ευρημάτων με θεωρητικές θέσεις, οι οποίες διαφοροποιούνται από εκείνες που υποστηρίζονται στην παρούσα μελέτη.

Στο Δεύτερο Μέρος παρουσιάζεται η εμπειρική μας έρευνα. Στην Ενότητα 12 καταγράφονται οι υποθέσεις και οι περιορισμοί της εμπειρικής ανάλυσης. Στην Ενότητα 13 παρουσιάζονται και αναλύονται οι γενικές τάσεις της απασχόλησης, ενώ στις Ενότητες 14 και 15 προσδιορίζονται οι κοινωνικές τάξεις και ειδικότερα η θέση της εργατικής τάξης στην ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με την Ενότητα 16, όπου πραγματευόμαστε εν συντομία το ερώτημα των δυνητικών ταξικών πολώσεων στην ελληνική κοινωνία.

Μέρος Α. Θεωρητικό Πλαίσιο¹

1. Για την ανάλυση του θεωρητικού πλαισίου βασιστήκαμε στις μελέτες των Οικονομάκης (2000), Μηλιός και Οικονομάκης (2007), Milios and Economakis (2011).

2. Τρόπος παραγωγής, κοινωνικός σχηματισμός και κοινωνικές τάξεις: Γενική θεώρηση

Το σημείο εκκίνησης της παρούσας ανάλυσης είναι «ότι ο τρόπος παραγωγής αναφέρεται αποκλειστικά στον πυρήνα των ταξικών σχέσεων, όχι στις ταξικές σχέσεις ως τέτοιες» (Milios, 2000: 295).

Σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό,² ο οποίος «έχει μια ειδική ιστορία, κουλτούρα, οικονομία και πολιτική οργάνωση» (Goodman and Redclift, 1982: 59), μορφοποιείται ένας σύνθετος ταξικός σχηματισμός, καθώς σε αυτόν είναι δυνατόν να συνυπάρχουν περισσότεροι του ενός τρόποι παραγωγής. Κατά συνέπεια, το αφετηριακό σημείο της ταξικής ανάλυσης μιας κοινωνίας είναι η ανάλυση των τρόπων παραγωγής που συνυπάρχουν εντός αυτής. Στη συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής κυριαρχεί πάντα ένας εξ αυτών. Στην περίπτωση που κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, το πεδίο αυτής της συνάρθρωσης είναι η σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας-ανταλλαγής (Οικονομάκης, 2000).

Για την ανάλυση της έννοιας του τρόπου παραγωγής αναγκαία είναι η εισαγωγή της έννοιας των σχέσεων παραγωγής. Η σύνθεση των σχέσεων *κυριότητας, κατοχής και χρήσης* των μέσων παραγωγής αποτελεί (ή προσδιορίζει) τις σχέσεις παραγωγής (Οικονομάκης, 2000).³ Ως χρήση των μέσων παραγωγής ορίζεται η αποκλειστική εκτέλεση της λειτουργίας της *άμεσης εργασίας*, όπου λειτουργία

2. Για τη διάκριση του τρόπου παραγωγής και του κοινωνικού σχηματισμού βλ. Οικονομάκης (2000: 183-196).

3. Βλ. κυρίως Αλτουσέρ [Althusser] (1977, 1978α, 1978β, 2003)· Μπαλιμπάρ [Balibar] (1986, 2003)· Μπετ(τ)ελέμ [Bettelheim] (1975, 1978, 1983)· Harnecker (χ.χ.)· Πουλαντζάς (1975, 1982α, 1982γ, 1984)· Rey (χ.χ., 1973).

της άμεσης εργασίας σημαίνει συμμετοχή –ενός ατόμου ή ενός συλλογικού παράγοντα– στη διαδικασία της εργασίας με σκοπό την παραγωγή αξιών χρήσης (βλ. ενδεικτικά Carchedi, 1977: 66). Η κυριότητα ως οικονομική σχέση συνίσταται στην εξουσία επί των μέσων, των αντικειμένων και των αποτελεσμάτων της παραγωγικής διαδικασίας. Σε διάκριση από την τυπική-νομική κυριότητα, η κυριότητα ως (πραγματική) οικονομική σχέση προϋποθέτει την κατοχή των μέσων παραγωγής, δηλαδή τη διοίκηση (διεύθυνση) της παραγωγικής διαδικασίας, τη δυνατότητα να τίθενται τα μέσα παραγωγής σε λειτουργία και την οικειοποίηση των αποτελεσμάτων από τη χρήση των μέσων παραγωγής. Με άλλα λόγια, η κυριότητα ως οικονομική σχέση υφίσταται ως σχέση ομολογίας (σύμπτωσης-αντιστοιχίας) με τη σχέση κατοχής (διοίκησης).⁴ Σε περίπτωση μη ομολογίας (μη σύμπτωσης και μη αντιστοιχίας), η κυριότητα δεν είναι μια οικονομική, αλλά είναι (ή μπορεί να είναι) μια εντελώς τυπική ή νομική σχέση (βλ. και Οικονομάκης, 2005).

Ο ιδιαίτερος/ειδικός (και ιστορικώς μεταβλητός στις μορφές υλοποίησής του) συνδυασμός των τριών παραπάνω σχέσεων⁵ μορφοποιεί έναν «καθαρό» τρόπο παραγωγής.⁶ Είναι αυτός ο ιδιαίτερος συνδυασμός των τριών σχέσεων

4. Για τη διάκριση μεταξύ πραγματικής (οικονομικής) κυριότητας και κατοχής βλ. Jessop (1985: 161).

5. Στην ανάλυσή μας αυτές οι τρεις σχέσεις αποτελούν τον «μικρό αριθμό στοιχείων που είναι πάντοτε τα ίδια» (Balibar, 2003: 489). Εντούτοις, είναι πάντοτε τα ίδια μόνο στον γενικό τους προσδιορισμό και με την έννοια ότι αποτελούν τις σταθερές συνιστώσες των σχέσεων παραγωγής. Αυτό σημαίνει, στη βάση όσων υποστηρίζει ο Πουλαντζάς (1984: 83), ότι αυτές οι τρεις σχέσεις δεν πρέπει να θεωρούνται ως αμετάβλητες από τον έναν τρόπο παραγωγής στον άλλο, σαν να ήταν σχηματισμένες από «στοιχεία» τα οποία θα «έμεναν αμετάβλητα σ' όλους τους τρόπους παραγωγής» (βλ. σχετικά και Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 22· Dedoussopoulos, 1985: 161· Gerstein, 1989: 123, 125). «Τουναντίον οι ίδιες οι σχέσεις [...] τροποποιούνται ή διαφοροποιούνται αντιστοίχως [...] του τρόπου παραγωγής, τον οποίο συγκροτούν και εντός του οποίου συγκροτούνται» (Οικονομάκης, 2000: 50-51).

6. Υποστηρίζουμε ότι «παραγωγική εργασία», από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, είναι η εργασία που αμείβεται από μεταβλητό κεφάλαιο και επομένως παράγει υπεραξία (Μαρξ, 1978α, 1984· Ομάδα Επιστημόνων, 1981· Σταμάτης 1989, 1990· Οικονομάκης, 2000· Μηλιός κ.ά., 2005). Κατά συνέπεια, «παραγωγή», από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, είναι κάθε διαδικασία στην

που συγκροτεί τη «μήτρα» ενός τρόπου παραγωγής (δηλαδή την οικονομική δομή ενός τρόπου παραγωγής). Η οικονομική δομή ενός τρόπου παραγωγής καθορίζει ποιο από τα τρία συστατικά δομικά στοιχεία ενός ιστορικού τρόπου παραγωγής⁷ (οικονομικό, δικαιο-πολιτικό ή ιδεολογικό) είναι κυριαρχικό. Υπό την έννοια αυτή, το οικονομικό στοιχείο είναι σε όλες τις περιπτώσεις το *καθοριστικό σε τελευταία ανάλυση* στοιχείο (Οικονομάκης, 2000: 38-39).

Εφόσον ο ιδιαίτερος συνδυασμός των σχέσεων κυριότητας, κατοχής και χρήσης συγκροτεί τη «μήτρα» ενός τρόπου παραγωγής, οι διαφορετικές κοινωνικές τάξεις σχηματίζονται εντός των (διαφορετικών) τρόπων παραγωγής ως αποτέλεσμα της «μήτρας» τους (δηλαδή των σχέσεων παραγωγής που τη συγκροτούν) και ως «φορείς» αυτών των σχέσεων. Οι κοινωνικές τάξεις χαρακτηρίζονται συνεπώς, όπως υποστηρίζει ο Αλτουσέρ (Althusser, 2003: 428), από τις ταξικές θέσεις στις οποίες οι «φορείς» είναι «οι κάτοχοι». Ο Αλτουσέρ εδώ ακολουθεί τη μαρξική ανάλυση, σύμφωνα με την οποία τα μέλη των κοινωνικών τάξεων δεν είναι παρά «απλώς ενσάρκώσεις, προσωποποιήσεις [...] καθορισμένοι κοινωνικοί χαρακτήρες, που εγχαράσσει στα άτομα το κοινωνικό προτσές παραγωγής, είναι τα προϊόντα αυτών των καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» και ως τέτοιοι είναι οι «κύριοι παράγοντες» ενός τρόπου παραγωγής (Μαρξ, 1978β: 1080).

Οι κοινωνικές τάξεις που σχηματίζονται εντός ενός τρόπου παραγωγής ως οι «φορείς» των σχέσεων που συνθέτουν τις σχέσεις παραγωγής, οι οποίες συγκροτούν τη «μήτρα» του, αποτελούν τις «θεμελιώδεις» κοινωνικές τάξεις αυτού

οποία η εργασιακή δύναμη ανταλλάσσεται άμεσα με κεφάλαιο. Στη βάση αυτή η *καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής* νοείται ως η *ενότητα της διαδικασίας της άμεσης παραγωγής* και της *κυκλοφορίας* για την παραγωγή υπεραξίας. Η προβληματική αυτή προϋποθέτει ότι η διαδικασία της *κυκλοφορίας* είναι *υλική διαδικασία παραγωγής* (βλ. στη συνέχεια για μια σύντομη ανάλυση επί αυτού του θεωρητικού ζητήματος.) Για τις μη-καπιταλιστικές διαδικασίες εργασίας/παραγωγής στις οποίες δεν απασχολείται μισθωτή εργασιακή δύναμη δεν τίθεται το ερώτημα της παραγωγής υπεραξίας. Ωστόσο και εδώ η έννοια της *παραγωγής* θα νοηθεί ως η ενότητα της διαδικασίας της *άμεσης παραγωγής* και της *κυκλοφορίας*, όπου η τελευταία αποτελεί επίσης *υλική διαδικασία παραγωγής* (Για το ζήτημα της παραγωγικής και της μη-παραγωγικής εργασίας όταν δεν απασχολείται μισθωτή εργασία βλ. Οικονομάκης, 2000: 59-61).

7. Για τους ιστορικούς τρόπους παραγωγής βλ. αναλυτικά Οικονομάκης (2000: 63-137).

του τρόπου παραγωγής (οι «κύριοι παράγοντες» ενός τρόπου παραγωγής). Κατά συνέπεια, ορίζουμε ως «μη-θεμελιώδεις»⁸ ή ως «ενδιάμεσες» κοινωνικές τάξεις εκείνες τις κοινωνικές ομάδες ενός τρόπου παραγωγής (εάν υπάρχουν) που δεν είναι «φορείς» συνθετουσών σχέσεων, δηλαδή τις τάξεις που δεν ενσαρκώνουν επαρκώς έναν διακριτό ή «καθορισμένο κοινωνικό χαρακτήρα» στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής (βλ. Economakis, 2005).

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ) και η καπιταλιστική ανάπτυξη *μπορούν να συνυπάρχουν* (και αυτός είναι ο κανόνας) με μη-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Έτσι, ο ΚΤΠ και το σύστημα της καπιταλιστικής κυριαρχίας –καπιταλισμός– δεν είναι συνώνυμα ή ταυτόσημα. Επομένως, οι τάξεις του ΚΤΠ δεν είναι οι μόνες τάξεις ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού (βλ. ενδεικτικά Gerstein, 1989). Εντούτοις, εφόσον «οι δυο βασικές τάξεις κάθε κοινωνικού σχηματισμού, όπου και εμφανίζεται η κύρια αντίφαση, είναι οι τάξεις του κυρίαρχου σ' αυτόν τον σχηματισμό τρόπου παραγωγής» έπεται ότι «στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς [αυτές είναι] η αστική και η εργατική τάξη» (Πουλαντζάς, 1982γ: 28). Καπιταλιστές και εργάτες ενσαρκώνουν ένα διακριτό ή «καθορισμένο κοινωνικό χαρακτήρα» στο επίπεδο αυτού του τρόπου παραγωγής, δηλαδή είναι οι «κύριοι παράγοντες» αυτού του τρόπου παραγωγής, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια.

Στην παρούσα μελέτη υποστηρίζουμε ότι στις συγκεκριμένες κοινωνίες υφίσταται ένας σύνθετος ταξικός σχηματισμός· όχι μόνο λόγω της συνάρθρωσης περισσότερων τρόπων παραγωγής (επίπεδο οικονομικών σχέσεων), αλλά επίσης και για τον εξής λόγο: Οι κοινωνικές τάξεις μπορεί να σχηματίζονται στο πλαίσιο της λειτουργικής άσκησης της (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) εξουσίας της κυρίαρχης τάξης. Αυτές οι λειτουργίες μπορεί να εκχωρούνται σε κοινωνικές ομάδες που δεν ανήκουν στην κυρίαρχη τάξη. Σε κάθε περίπτωση, εφόσον αυτές οι τάξεις δεν σχηματίζονται εντός ενός τρόπου παραγωγής, δηλαδή στο οικονομικό επίπεδο, πρέπει να χαρακτηριστούν ως «μη-θεμελιώδεις» ή ως «εν-

8. Αυτή η διάκριση μεταξύ θεμελιωδών και μη-θεμελιωδών κοινωνικών τάξεων (όπως έχει διασαφηνιστεί στο Μηλίος και Οικονομάκης, 2007: 23) δεν σχετίζεται με τη διάκριση (που έχει τεθεί από τους Resnick and Wolff) μεταξύ «θεμελιωδών και υπαγόμενων τάξεων», η οποία αναφέρεται στη «διάκριση μεταξύ της παραγωγής και της διανομής της υπεραξίας» (Resnick and Wolff, 1982: 2 ff. βλ. και ελληνική έκδοση Resnick and Wolff, 2009) ή του πλεονάσματος (βλ. και Resnick and Wolff, 2002).

διάμεσες» κοινωνικές τάξεις, όπως εκείνες που δεν είναι «φορείς» σχέσεων που συνθέτουν τις σχέσεις παραγωγής εντός ενός τρόπου παραγωγής.

«Αυτή η προσέγγιση δεν αποκλείει πάντως την ύπαρξη ‘οριακών’ κοινωνικών στρωμάτων χωρίς ταξική ένταξη (π.χ., ενδεχομένως ο περιθωριακός πληθυσμός που ιστορικά έχει περιγραφεί ως ‘λούμπεν προλεταριάτο’»⁹) (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 25 και Μηλιός, 2002).¹⁰

Ακολουθώντας τους Μηλιό και Οικονομάκη (2007: 25), οι πιο πάνω παραδοχές σημαίνουν ότι στη διερεύνησή μας δεν θεωρούμε ότι οι κοινωνικές τάξεις προσδιορίζονται *αποκλειστικά* εντός των τρόπων παραγωγής, αλλά ότι οι «τάξεις ορίζονται πρωταρχικά (αλλά όχι αποκλειστικά) από τη θέση τους στις σχέσεις παραγωγής» (Jessop, 1985: 165 και 160). Επομένως, και σύμφωνα με την «αλτουσεριανή παράδοση» (Jessop, 1985: 170), «ένας πλήρης προσδιορισμός των τάξεων πρέπει να διενεργηθεί σε όρους οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών [παραγόντων]» (Carchedi, 1977: 43).

Συμπληρώνουμε, ωστόσο, με την προϋπόθεση ότι «δεν μπορεί να υπάρξει κανένας ταξικός ορισμός στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο σε αντίθεση με τον ορισμό στο οικονομικό επίπεδο» (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 42 και 50· Μηλιός και Οικονομάκης, 2008: 15. Βλ. γι’ αυτό και στη συνέχεια).

9. Ο Μαρξ (1978α: 666) χαρακτηρίζει «τους αλήτες, τους εγκληματίες και τις πόρνες» ως «το καθαυτό λούμπεν προλεταριάτο».

10. Η θέση περί της ένταξης όλων των κοινωνικών ομάδων σε τάξεις προτάθηκε από τον Νίκο Πουλιαντζά (1982α, 1982γ), ενώ η αντίθετη θέση προτάθηκε από τη Martha Harnecker (χ.χ.). «Αξίζει να σημειωθεί ότι τη στιγμή κατά την οποία διατυπώνονται οι παραπάνω αντιτιθέμενες θέσεις και οι δύο θεωρητικοί ανήκαν στο ίδιο μαρξιστικό ρεύμα, την ‘αλτουσεριανή σχολή’» (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 25).

3. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής

Ο ΚΤΠ αναδύεται στη βάση μιας διπλής ιστορικής κίνησης: της απελευθέρωσης των άμεσων παραγωγών από τη φεουδαρχική ή την ασιατική υποτέλεια και του αποχωρισμού τους από τα μέσα παραγωγής και συντήρησης, τα οποία κατείχαν κάτω από εκείνες τις ιστορικές συνθήκες προς όφελος της νέας εκμεταλλευτικής τάξης (Μαρξ, 1978α). Αυτή η διπλή κίνηση, η οποία δημιούργησε τον ελεύθερο εργάτη με τη «διπλή έννοια» (ελεύθερο άτομο και απαλλοτριωμένο από μέσα παραγωγής),¹¹ μετέτρεψε μαζικά την εργασιακή δύναμη σε εμπόρευμα και δημιούργησε αυτό που θα ονομάσουμε *στοιχειώδες χαρακτηριστικό* της «μήτρας» του («καθαρού») ΚΤΠ. Αυτό το στοιχειώδες χαρακτηριστικό μπορεί να οριστεί ως ομολογία της σχέσης κυριότητας και κατοχής στον ταξικό «φορέα» κυριότητας (πραγματική -οικονομική- κυριότητα) μέσω ή λόγω του χωρισμού του ελεύθερου άμεσου-παραγωγού από την κατοχή των μέσων παραγωγής. Η πραγματική κυριότητα συνεπάγεται ότι ο ελεύθερος εργάτης εργάζεται προς όφελος του ταξικού «φορέα» της κυριότητας, χωρίς να απαιτείται γι' αυτό εξω-οικονομικός καταναγκασμός (κυριαρχικό το οικονομικό στοιχείο)¹² (βλ. σχετική Οικονομικής, 2005).

11. Ελεύθερος εργάτης με «διπλή έννοια» σημαίνει ελεύθερος «από τη μια με την έννοια ότι σαν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργατική του δύναμη σαν εμπόρευσμά του, και από την άλλη με την έννοια, ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη» (Μαρξ, 1978α: 181-182).

12. «Στους προ-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής (φεουδαρχικό και ασιατικό), αντιθέτως, η κυριότητα των μέσων παραγωγής από την κυρίαρχη τάξη δεν ήταν ποτέ πλήρης. Η κυρίαρχη τάξη είχε υπό την κυριότητά της τα μέσα παραγωγής, δηλαδή αποκτούσε το υπερπρόϊόν, αλλά [οι] εργαζόμενες/κυριαρχούμενες τάξεις διατηρούσαν την κατοχή των μέσων παραγωγής. Αυτό το γεγονός συνδέεται με σημαντικά αντιστοιχούντα χαρακτηριστικά στη δομή του πολιτικού όπως και του ιδεολογικού επιπέδου. Η οι-

Ωστόσο το στοιχειώδες χαρακτηριστικό της «μήτρας» του ΚΤΠ δεν είναι το *ειδικώς καπιταλιστικό χαρακτηριστικό* και, ως εκ τούτου, δεν μπορεί από μόνο του να προσδιορίσει τους πραγματικούς ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής (τον «φορέα» της πραγματικής κυριότητας) ως καπιταλιστική τάξη. Εν ολίγοις, θεωρούμε ελλιπή, ως προς τον προσδιορισμό της «μήτρας» του ΚΤΠ, τον ισχυρισμό ότι «οι καπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας προκύπτουν όταν οι άμεσοι παραγωγοί χωρίζονται από τα μέσα παραγωγής [...] και είναι ελεύθεροι από εξω-οικονομικό καταναγκασμό» (Albritton, 2000: 150).

Σύμφωνα με τον Μαρξ (1978α: 337, 347, 350), για να εμφανιστεί η σχέση μεταξύ πραγματικού ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και εργάτη ως σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας απαιτείται μια ποσοτική προϋπόθεση, η οποία δεν έχει να κάνει με τίποτα περισσότερο από μια μεταβολή στην ποσοτική κλίμακα της παραγωγής: *Ένας κάποιος αριθμός εργατών που βρίσκονται κάτω από τη διαταγή του ίδιου κεφαλαιοκράτη.*¹³

Επομένως, ο ΚΤΠ έχει ως αφετηριακό του σημείο (από την «τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο») ¹⁴ την αύξηση του αριθμού των εργατών που εργάζονται από κοινού με σκοπό την παραγωγή του ίδιου είδους εμπορεύματος. Άρα, για να εμφανιστεί ο πραγματικός ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής ως «κεφάλαιο» (εξουσία επί της εργασιακής διαδικασίας και διεύθυνσή της) και ο άμεσος

οικονομική εκμετάλλευση, δηλαδή η απόσπαση υπερπροϊόντος από τον εργαζόμενο, είχε ως συμπληρωματικό της στοιχείο τον άμεσο πολιτικό καταναγκασμό: τις σχέσεις πολιτικής εξάρτησης κυρίαρχου-κυριαρχούμενων και την ιδεολογική τους (κατά κανόνα θρησκευτική) αποτύπωση» (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 26· Μηλιός, 2002: 64· βλ. Μαρξ, 1978β: 970 κ.ε.).

13. Γράφει χαρακτηριστικά, μεταξύ άλλων, ο Μαρξ (1978α: 337): «η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αρχίζει στην πραγματικότητα από τη στιγμή που το ίδιο ατομικό κεφάλαιο απασχολεί ταυτόχρονα ένα μεγαλύτερο αριθμό εργατών, επομένως από τη στιγμή που το προτσές της εργασίας επεκτείνει τις διαστάσεις του και προσφέρει προϊόντα σε μεγαλύτερη ποσοτική κλίμακα. Η δράση ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών στο ίδιο χρονικό διάστημα, στον ίδιο χώρο (ή αν θέλετε στο ίδιο πεδίο εργασίας) για την παραγωγή του ίδιου είδους εμπορεύματος, κάτω από τις διαταγές του ίδιου κεφαλαιοκράτη αποτελεί ιστορικά και εννοιακά το σημείο αφετηρίας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής».

14. Για μια ανάλυση των μαρξικών εννοιών της «τυπικής» και «πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο» βλ. Οικονομάκης (2000: 82 κ.ε., 98 κ.ε.).

παραγωγός ως «εργάτης», η κλίμακα της παραγωγής, και συνεπώς ο όγκος του κεφαλαίου που απασχολείται από έναν ατομικό επιχειρηματία (και ως εκ τούτου και ο αριθμός των απασχολούμενων απ' αυτόν μισθωτών εργατών σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή) πρέπει να είναι τέτοιος που *ο καπιταλιστής απαλλάσσεται πλήρως από την άμεση εργασία*, ήτοι, *αποστοιχίζεται πλήρως από τη σχέση χρήσης*, έτσι που «να του επιτρέπεται να εμφανίζεται απλά σαν *καπιταλιστής*, σαν αξιωματούχος επιβλέπων». Το εισόδημα του καπιταλιστή (δηλαδή το κέρδος) εξαρτάται έτσι από τον όγκο του προκαταβεβλημένου συνολικού κεφαλαίου και όχι από την εργασία του ως κεφαλαιοκράτη και επομένως η εργασιακή διαδικασία είναι αποκλειστικά υπό την άμεση εκμετάλλευση ταξικών παραγόντων άλλων από εκείνους που συμμετέχουν σε αυτήν (Μαρξ, χ.χ.: 101-102, 105, 123-124).¹⁵ Μόνο υπ' αυτή την έννοια οι καπιταλιστές είναι «μη-εργαζόμενοι» και «τα μέσα παραγωγής [...] είναι ιδιοκτησία των μη εργαζομένων (καπιταλιστών)» (Hindess and Hirst, 1979: 10). Αυτή την πλήρη απαλλαγή του πραγματικού ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής από την ανάγκη της άμεσης εργασίας (ή την πλήρη αποστοιχισή του από τη σχέση χρήσης) ονομάζουμε *αναγκαία συνθήκη* για τον ΚΤΠ. Αυτή η αναγκαία συνθήκη μετασηματίζει το στοιχειώδες χαρακτηριστικό της «μήτρας» του ΚΤΠ σε *ειδικό* (βλ. και Οικονομάκης, 2005).¹⁶

Ο σχηματισμός της πραγματικής καπιταλιστικής κυριότητας προϋποθέτει την πλήρη απαλλαγή του καπιταλιστή από την ανάγκη να δουλέψει ο ίδιος, αλλά δεν

15. Γράφει, μεταξύ άλλων, ο Μαρξ (χ.χ.: 105) «Αυτό που διακρίνεται από την αρχή στο, μόνο και μόνο τυπικά υπαγμένο στο κεφάλαιο, προτσές εργασίας [...] είναι η *κλίμακα* στην οποία ενεργεί, δηλαδή από τη μία πλευρά ο όγκος των προκαταβεβλημένων μέσων παραγωγής, από την άλλη το πλήθος των εργατών, που διευθύνονται από τον ίδιο employer (εργοδότη) [...] έτσι, ώστε ο ίδιος να έχει απαλλαγεί από άμεση εργασία και να του επιτρέπεται να εμφανίζεται απλά σαν *καπιταλιστής*, σαν αξιωματούχος επιβλέπων, να εκτελεί σαν να λέμε τη με βούληση και συνείδηση προικισμένη λειτουργία του κεφαλαίου, που έχει περάσει μέσα στο προτσές αξιοποίησής του. Αυτή η διεύρυνση της *κλίμακας* αποτελεί άρα τον όρο και την πραγματική βάση, όπου πάνω της γεννιέται ο ειδικά-καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής».

16. Γράφει σχετικά, ακολουθώντας τον Μαρξ, και ο Λένιν (1988: 367): «Το μέγεθος [...] του κεφαλαίου καθορίζει τη μορφή της προσωπικής συμμετοχής του ιδιοκτήτη στην επιχείρηση: αν δηλ. θα είναι μικρό κι ο ίδιος εργάτης, όταν το κεφάλαιό του είναι ακόμη πολύ μικρό, ή αν θα παραιτηθεί από την προσωπική εργασία και θα ειδικευτεί σε εμπορο-επιχειρηματικά καθήκοντα».

έχει ως προϋπόθεση ότι οι καπιταλιστές ως ατομικά υποκείμενα είναι ταυτοχρόνως οι νομικοί ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Το ζήτημα (όπως είναι γνωστό) έχει να κάνει με τον χωρισμό της (νομικής) ιδιοκτησίας από την κατοχή των μέσων παραγωγής. Ο Μαρξ (1978β: 489) είχε ήδη παρατηρήσει ότι το κύριο χαρακτηριστικό των μεγάλων μετοχικών εταιρειών είναι πως «έχουν την τάση [...] τη διευθυντική δουλειά σαν λειτουργία να τη χωρίζουν όλο και περισσότερο από την κατοχή του κεφαλαίου», δηλαδή τη νομική του ιδιοκτησία.¹⁷ Και βεβαίως το θέμα έχει να κάνει με την ταξική θέση των μάνατζερς (εννοείται των *top managers*). Γράφει ο Πουλιαντζάς (1982γ: 223) αναφορικά με τη μαρξική ανάλυση: «Οι αναλύσεις του Μαρξ είναι ξεκάθαρες: ενώ οι διάφορες εξουσίες της κυριότητας και της κατοχής ανήκουν στη θέση του κεφαλαίου – είναι ‘λειτουργίες’ του κεφαλαίου– δεν ασκούνται απαραίτητα από τους ίδιους φορείς-ιδιοκτήτες – δεν είναι ‘λειτουργίες’ κεφαλαιούχων ιδιοκτητών». Επομένως: «Οι ιθύνοντες φορείς που ασκούν άμεσα τις εξουσίες αυτές και που εκπληρώνουν τις ‘λειτουργίες του κεφαλαίου’, καταλαμβάνουν τη θέση του κεφαλαίου, και ανήκουν έτσι στην αστική τάξη, έστω κι αν δεν είναι κάτοχοι της τυπικής νομικής κυριότητας. Έτσι, οι μάνατζερς αποτελούν, οπωσδήποτε, συστατικό μέρος της αστικής τάξης» (Οικονομάκης, 1999).

«Ο αποχωρισμός των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής (δηλαδή η αποστέρωση από τους εργαζομένους της κατοχής των μέσων παραγωγής), έχει ως άλλη όψη της τη συγκρότηση του εργαζομένου (ο οποίος ανταλλάσσει την εργασιακή του δύναμη με κεφάλαιο), στο δικαιοακό-πολιτικό επίπεδο και στο επίπεδο της ιδεολογίας, σε ελεύθερο πολίτη-υποκείμενο δικαίωμα, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τα δομικά χαρακτηριστικά του κράτους και της κυρίαρχης ιδεολογίας» (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 28· Μηλιός, 2002: 62-63).

3.1 Η καπιταλιστική τάξη, η εργατική τάξη και η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ

Σύμφωνα με τον Μαρξ (1978α: 355, 375, 380-381 421) είναι ήδη στη μαουφακτούρα (στην τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο), όπου «ο

17. «Ότι η ‘ψυχή του βιομηχανικού μας συστήματος’ δεν είναι οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, αλλά οι *managers* της βιομηχανίας, το σημείωσε ήδη ο Γιουρ» (Μαρξ, 1978β: 488).

συνδυασμένος συνολικός εργάτης» που «αποτελείται [...] μόνο από [...] μονόπλευρους μερικούς εργάτες» εκπληγάζει ως «ο ζωντανός μηχανισμός της μανουφρακτούρας» (βλ. και Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 28).

Η διαδικασία συγκρότησης του «συνολικού» εργάτη αναπτύσσεται παραπέρα στην «πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο».

Γράφει σχετικά ο Μαρξ (χ.χ.: 129-130):

Μια που με την ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο ή του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο πραγματικός λειτουργός του συνολικού προτσές εργασίας [...] γίνεται ολόένα και περισσότερο μια κοινωνικά συνδυασμένη ικανότητα εργασίας και μια που οι διάφορες ικανότητες εργασίας, που ανταγωνίζονται, και που αποτελούν τη συνολική παραγωγική μηχανή, παίρνουν μέρος με πολύ διαφορετικούς τρόπους στο άμεσο προτσές της διαμόρφωσης των εμπορευμάτων ή εδώ καλλίτερα των προϊόντων, ο ένας σαν manager, engineer [διευθυντής, μηχανικός], τεχνολόγος κ.λπ., ο άλλος σαν overlooker [επιβλέπων], ο τρίτος σαν άμεσος χειροτέχνης ή ακόμα απλά σαν ανειδίκευτος εργάτης, έτσι, ολόένα και περισσότερο αυξανόμενος αριθμός λειτουργιών της ικανότητας εργασίας κατατάσσεται κάτω από την άμεση έννοια της παραγωγικής εργασίας και οι φορείς της κάτω από την έννοια των παραγωγικών εργατών, εργατών που τους εκμεταλλεύεται απ' ευθείας το κεφάλαιο και που υπόκεινται γενικά στο προτσές αξιοποίησης της παραγωγής. Αν εξετάσει κανείς το συλλογικό εργάτη από τον οποίο αποτελείται το εργαστήριο, τότε η συνδυασμένη του δραστηριότητα εκφράζεται άμεσα και υλικά σε ένα συνολικό προϊόν, που είναι συγχρόνως μία συνολική μάζα εμπορευμάτων, ενώ είναι τελείως αδιάφορο αν η λειτουργία του μεμονωμένου εργάτη, που είναι μόνο ένα μέλος αυτού του συλλογικού εργάτη, βρίσκεται πιο μακριά ή πιο κοντά στην άμεση χειροτεχνική εργασία.

Έτσι, αυτός ο συλλογικός (ή «συνολικός») εργάτης ταυτίζεται με την παραγωγική εργασία. Ο μάνατζερ (υποθέτουμε όχι ο top manager), ο μηχανικός, ο τεχνολόγος, ο επιβλέπων, ο χειρώνακτας εργάτης –όλοι αυτοί μαζί– συνιστούν αυτό τον συλλογικό εργάτη. Ως εκ τούτου, ένας τέτοιος συλλογικός εργάτης συγκροτείται στο επίπεδο ενός τεχνικού καταμερισμού εργασίας στην καπιταλιστι-

κή διαδικασία παραγωγής ως «φορέας» της συνολικής-συνδυασμένης εργασίας, η οποία ταυτίζεται με το σύνολο των μισθωτών εργαζομένων (παραγωγική εργασία-παραγωγικός εργάτης).

Έχουμε αναφέρει ότι οι θεμελιώδεις τάξεις ενός τρόπου παραγωγής είναι οι «φορείς» των σχέσεων που συνθέτουν τις σχέσεις παραγωγής: κυριότητα, κατοχή και χρήση των μέσων παραγωγής. Η καπιταλιστική (ή αστική) τάξη είναι ο «φορέας» της (καπιταλιστικά μορφοποιημένης) πραγματικής κυριότητας: πλήρης αποστοίχιση από τη σχέση χρήσης. Η άλλη τάξη του ΚΤΠ είναι η εργατική τάξη, νοούμενη ως ο «φορέας» της τρίτης συνθέτουσας σχέσης, της σχέσης χρήσης: εκτέλεση της άμεσης εργασίας στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής. Όπως υποστηρίζει ο Οικονομάκης (2000: 92-93), *«[ο] αστικός καταμερισμός εργασίας (από την αφετηρία του ΚΤΠ) χαρακτηρίζεται από την όξυνση των διαχωρισμών-αντιθέσεων: πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, επιστήμης και πείρας, καθηκόντων διεύθυνσης και εκτέλεσης»*. Επομένως, «Η έννοια της νομής [χρήσης],¹⁸ στα πλαίσια των καπιταλιστικών διαδικασιών εργασίας (που πρέπει να γίνεται αντιληπτή) ως *τάση συλλογικής ικανότητας χρήσης των μέσων παραγωγής*, ή/και γενικά των μέσων εργασίας, και ταυτόχρονα ως *τάση ατομικής μη-ικανότητας*¹⁹ αναδεικνύει (και αναδεικνύεται μέσα από) αυτούς ακριβώς τους διαχωρισμούς, αυτές ακριβώς τις αντιθέσεις. Αναδεικνύει (και αναδεικνύεται μέσα από) διαχωρισμούς-αντιθέσεις που θεμελιώνουν το ιεραρχικό 'μοντέλο' των διαδικασιών εργασίας στον αστικό καταμερισμό (το οποίο εδράζεται στην πλήρη αποστοίχιση του 'φορέα' της σχέσης πραγματικής κυριότητας από τη σχέση χρήσης, επομένως και από τον 'φορέα' της σχέσης χρήσης, και στην υποταγή του δεύτερου 'φορέα' στον πρώτο) ενσωματώνοντας ως ουσιώδες περιεχόμενό της,

18. Σε μεταγενέστερες εργασίες από τη μελέτη του Οικονομάκη (2000), ο συγγραφέας αντικατέστησε τον όρο «νομή» με τον όρο «χρήση». Θα διατηρήσουμε τον δεύτερο όρο και στη συνέχεια για την καλύτερη συνοχή της ανάλυσής μας.

19. Ο Μαρξ, στον 1ο και στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου* (1978α: 339, 355, 357, 376-377, 395, 425, 439 και 1978β: 107, 135), αναλύει τη «μετατροπή του εργάτη σε τεμαχισμένο μερικό εργάτη εξάμβλωμα και όργανο μιας μερικότερης λειτουργίας. Η πείρα ωστόσο του συλλογικού εργάτη ως των συνδυασμένων μερικών εργατών αποτελεί τον αποφασιστικό παράγοντα για την εξέλιξη προς τη μεγάλη βιομηχανία (της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο [...]) στην οποία και ολοκληρώνονται τα από την τυπική ακόμα υπαγωγή χαρακτηριστικά της εργασίας» (Οικονομάκης, 2000: 91-93).

ως (ειδικά) καπιταλιστική 'φύση' της, εντός (ειδικά) του αστικού καταμερισμού εργασίας, τη μια πλευρά αυτών των διαχωρισμών-αντιθέσεων. Την πλευρά που κάθε φορά αντιπροσωπεύει τις λειτουργίες της θεωρούμενης ή/και κατά κύριο λόγο χειρωνακτικής απέναντι στη (και αναφορικά με τη) θεωρούμενη ή/και κατά κύριο λόγο πνευματική εργασία, της πείρας απέναντι στην επιστήμη, της εκτέλεσης απέναντι στη διεύθυνση».

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι θεμελιώδεις τάξεις του ΚΤΠ είναι η καπιταλιστική και η εργατική τάξη, εφόσον αυτές επαρκώς ενσαρκώνουν έναν διακριτό ή «καθορισμένο κοινωνικό χαρακτήρα» στο επίπεδο του (καπιταλιστικού) τρόπου παραγωγής, και συνεπώς η καπιταλιστική και η εργατική τάξη είναι εκείνες οι θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις που είναι και οι βασικές στο επίπεδο ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι το ακόλουθο: Είναι η (καπιταλιστικά) μισθωμένη (δηλαδή, παραγωγική) εργασία, η οποία περιλαμβάνει όλα αυτά τα διαφορετικά είδη εργασίας –σε μεγαλύτερη ή μικρότερη απόσταση από την άμεση χειρωνακτική εργασία (στην ενότητά της με την πείρα και την εκτέλεση)– ταυτόσημη με τον ταξικό «φορέα» της σχέσης χρήσης, δηλαδή την εργατική τάξη;

Ο Μαρξ (1978α: 347) γράφει:

Όπως ο κεφαλαιοκράτης απαλλάσσεται στην αρχή από τη χειρωνακτική εργασία μόλις το κεφάλαιό του φτάσει το ελάχιστο εκείνο μέγεθος με το οποίο και μόνο αρχίζει η καθαυτό κεφαλαιοκρατική παραγωγή, έτσι παραχωρεί τώρα τη λειτουργία της άμεσης και συνεχούς επίβλεψης των ξεχωριστών εργατών και εργατικών ομάδων σε μια ειδική κατηγορία μισθωτών εργατών. Όπως ένας στρατός χρειάζεται στρατιωτικούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, έτσι και μια μάζα εργατών που συνεργάζονται κάτω από το πρόσταγμα του ίδιου κεφαλαίου χρειάζεται αξιωματικούς (διευθυντές, διαχειριστές) και υπαξιωματικούς της βιομηχανίας (επιστάτες, foremen, overlookers, contremaitres) που στη διάρκεια του προτσές εργασίας διοικούν εξ ονόματος του κεφαλαίου. Η δουλειά της επιστασίας εδραιώνεται σαν αποκλειστική τους λειτουργία.

Εντός του συλλογικού εργάτη συγκροτείται, συνεπώς, ένας στρατός αξιωματούχων («αξιωματικών» και «υπαξιωματικών» της βιομηχανίας) ενός

ειδικού είδους μισθωτών εργαζομένων: χαμηλότερου επιπέδου μάντζερς, επιβλέποντες. Η αποκλειστική λειτουργία αυτών των αξιωματούχων είναι η εργασία της διοίκησης-επιτήρησης (ως αντίθετης στην εκτέλεση της άμεσης εργασίας). Συνεπώς, οι μισθωτοί εργαζόμενοι που ανήκουν σε αυτή την ειδική κατηγορία της μισθωτής εργασίας δεν εκτελούν αποκλειστικά τη λειτουργία της εργασίας, αλλά αντιθέτως εξασκούν εκχωρημένες εξουσίες του κεφαλαίου. Έτσι, μολοντί αποτελούν μέρος του συλλογικού εργάτη, δηλαδή είναι παραγωγικοί εργαζόμενοι –εργαζόμενοι άμεσα εκμεταλλευόμενοι από το κεφάλαιο– εντούτοις επίσης «λειτουργούν ως κεφάλαιο» και κατά συνέπεια, δεν αποτελούν «ενσάρκώσεις» και «προσωποποιήσεις» ενός επαρκώς διακριτού ή «καθορισμένου κοινωνικού χαρακτήρα» στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής.²⁰ Επομένως, «δεν αποτελούν *prima facie* συστατικά στοιχεία ούτε του ταξικού ‘φορέα’ της σχέσης χρήσης, δηλαδή της εργατικής τάξης, ούτε προφανώς του ταξικού ‘φορέα’ της πραγματικής κυριότητας, δηλαδή της καπιταλιστικής τάξης» (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 30-31· Πουλαντζάς, 1982γ: 281-283). Με άλλα λόγια, αν για την ταξική ένταξη στην εργατική τάξη (ήτοι την τάξη «φορέα» της σχέσης χρήσης εντός του ΚΤΠ) προϋποτίθεται, ως καταρχήν οικονομικό κριτήριο, η σχέση εκμετάλλευσης (ως παραγωγή υπεραξίας), η σχέση εκμετάλλευσης δεν ταυτίζεται με την ταξική ένταξη στην εργατική τάξη. Ακολούθως, οι μισθωτοί εργαζόμενοι αυτού του ειδικού είδους δεν ανήκουν σε καμιά από τις θεμελιώδεις τάξεις του ΚΤΠ και επομένως είναι μέρος μιας μη-θεμελιώδους ή ενδιάμεσης κοινωνικής τάξης του ΚΤΠ, η οποία βρίσκεται μεταξύ της καπιταλιστικής τάξης και της εργατικής τάξης. Αυτή η μη-θεμελιώδης ή ενδιάμεση κοινωνική τάξη του ΚΤΠ είναι η λεγόμενη νέα μικροαστική τάξη (του ΚΤΠ).²¹ Στη νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ ανήκουν επίσης οι μηχανικοί και τεχνικοί (τεχνολόγοι), που στην πραγματικότητα εκτελούν ειδικές μορφές της διοίκησης-επιτήρησης της εργασίας, οι οποίες πηγάζουν από την ειδική καπιταλιστική διαίρεση μεταξύ επιστήμης και εμπειρίας, όπως έχει δείξει ο Πουλαντζάς (κυρίως: 1982γ: 284 κ.ε.) (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 31).

20. Για τη «διπλή φύση» της διευθυντικής και της εποπτικής εργασίας» βλ. Μαρξ (1978β: 484-485) και Πουλαντζάς (1982γ: 279 κ.ε.).

21. Ο εργαζόμενος που αναλαμβάνει επίβλεψη και διοίκηση αντιστοιχεί σε ό,τι ο Carchedi (1977: 62-92) ορίζει ως «νέα μεσαία τάξη», η οποία εκτελεί «ταυτοχρόνως τη [...] λειτουργία του κεφαλαίου και τη λειτουργία του συλλογικού εργάτη».

Ωστόσο «είναι δυνατόν να γίνουν ορισμένοι διαφορισμοί μέσα στους μηχανικούς και τους τεχνικούς, ιδιαίτερα ανάλογα με το αν βρίσκονται σε κλάδους ή βιομηχανίες όπου διευθύνουν ή έχουν υπό τις εντολές τους χειρώνακτες εργαζόμενους, ή σε κλάδους όπου αποτελούν οι ίδιοι το κύριο εργατικό δυναμικό και όπου, επομένως, δεν ασκούν διευθυντικά και εποπτικά καθήκοντα πάνω σε άλλους εργαζομένους» (Πουланτζάς, 1982γ: 299). Στην τελευταία αυτή περίπτωση μπορούν να αποτελέσουν τον ταξικό φορέα της σχέσης χρήσης, και επομένως μπορεί να εμφανιστεί μια διαδικασία προλεταριοποίησης των διανοητικών εργασιών (Pestieau, 1998) ή χειρωνακτικοποίησης της διανοητικής εργασίας (Οικονομάκης, 2000: 163-164). Σημειώνουμε επιπλέον στο σημείο αυτό ότι οι διακρίσεις μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας και επιστήμης και εμπειρίας πρέπει να γίνονται κατανοητές μόνο μέσω της αντιθετικότητάς τους και της ιστορικότητάς τους (βλ. Γκράμσι, 1972· Πουланτζάς, 1982γ· Μπαλιμπάρ, 1986· Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 32).

Συναφές είναι το επόμενο ερώτημα: Στο «εσωτερικό» της σχέσης χρήσης δεν υπάρχουν άραγε διαφορετικότητες σε ίδιες συνθήκες, δηλαδή μέσα στο ίδιο προτσές παραγωγής; Σύμφωνα με τον Πουланτζά (1982γ: 303-304), είναι αλήθεια πως ο «θεμελιακός» διαχωρισμός «διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας» έχει την τάση «να αναπαράγεται, με ιδιόμορφο τρόπο, κι από τις δύο πλευρές του διαχωριστικού φράγματος»: και στο πεδίο της διανοητικής και στο πεδίο της χειρωνακτικής εργασίας. «Ωστόσο, το ταξικό φράγμα αυτού του διαχωρισμού υπάρχει»: Οι ειδικευμένοι δεν ασκούν στους ημειδικευμένους, ούτε και οι τελευταίοι στους ανειδίκευτους εργαζόμενους «τη διεύθυνση και την εποπτεία που συνοδεύονται από τη νομιμοποίηση του μυστικού της γνώσης και του μονοπωλίου της, ενώ την ασκούν οι μηχανικοί και οι τεχνικοί στο σύνολο της εργατικής τάξης».²²

3.1.1 Παρέκβαση: Παραγωγική και μη παραγωγική εργασία

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, υποστηρίζουμε τη θέση ότι η «παραγωγική εργασία» από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής είναι η εργασία που αμείβεται από μεταβλητό κεφάλαιο και επομένως, παράγει υπερα-

22. Ειδικότερα για την «ιεραρχία», γράφει ο Πουланτζάς: «πρέπει να είμαστε προσεκτικοί στη χρήση του όρου *ιεραρχία*, που, σε πολλούς συγγραφείς, προϋποθέτει μια γραμμική συνέχεια [...] και αποκρύπτει τα ταξικά φράγματα» (Πουланτζάς, 1982γ: 307).

ξία. Ωστόσο στη μαρξιστική θεωρητική συζήτηση υπάρχει διάσταση απόψεων σχετικά με το εάν το κεφάλαιο στη διαδικασία της κυκλοφορίας θα πρέπει να θεωρείται ως παραγωγικό ή μη παραγωγικό. Η διάσταση αυτή στηρίζεται σε μια αντίστοιχη θεωρητική αντίφαση η οποία εντοπίζεται στο μαρξικό έργο: Στα *Grundrisse* (όπως και στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*), ο Μαρξ θεωρεί όλες τις μορφές κεφαλαίου εξίσου παραγωγικές (ως παράγουσες υπεραξία): «Ωστόσο, στο μέτρο που η ίδια η κυκλοφορία δημιουργεί κόστος και απαιτεί υπερεργασία, εμφανίζεται η ίδια να περιλαμβάνεται στην παραγωγική διαδικασία [...] Η κυκλοφορία μπορεί να δημιουργήσει αξία μόνο στον βαθμό που απαιτεί νέα απασχόληση ξένης εργασίας – πέρα από αυτήν που αναλώθηκε άμεσα στην παραγωγική διαδικασία» (Μαρξ, 1990: 397, 416). Εντούτοις, στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ ορίζει την κυκλοφορία του κεφαλαίου ως μη παραγωγική: «Έτσι λοιπόν, το εμπορευματοποιο κεφάλαιο [...] δεν δημιουργεί ούτε αξία, ούτε υπεραξία» (Μαρξ, 1978β: 357). Πολλοί μαρξιστές θεωρητικοί (με επιφανέστερο τον Νίκο Πουλαντζά, 1982γ: 259-276, βλ. και πιο κάτω) υιοθετούν αυτή τη δεύτερη μαρξική άποψη και θεωρούν ως μη-παραγωγικούς τους μισθωτούς που απασχολούνται στο εμπόριο και γενικότερα στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις του τομέα των υπηρεσιών. Ακολουθώντας τους Μηλιό και Οικονομάκη (2007: 33-34), θεωρούμε ότι η άποψη αυτή είναι λανθασμένη, «δηλαδή υιοθετούμε την πρώτη από τις δύο (αντιφατικές μεταξύ τους) αναλύσεις του Μαρξ». Όπως μάλιστα θα δειχθεί στη συνέχεια, η λανθασμένη θεώρηση επί της παραγωγικής εργασίας οδηγεί σε σοβαρότατα λάθη και αντιφάσεις τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Πουλαντζά.

Όπως τονίζει ο Σταμάτης (1990: 8-9, 13), «[α]πό την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής ως ενότητας της διαδικασίας της άμεσης παραγωγής και της διαδικασίας κυκλοφορίας, από την άποψη δηλαδή της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας ή, αντιστοίχως, κέρδους, παραγωγική είναι η εργασία που παράγει, και μη παραγωγική η εργασία που δεν παράγει υπεραξία ή, αντιστοίχως, κέρδος». Η διαδικασία της κυκλοφορίας είναι επομένως «υλική διαδικασία παραγωγής», κατά την οποία παράγονται προϊόντα ή υπηρεσίες από τη χρήση εργασιακής δύναμης και μέσων παραγωγής.

Ο Σταμάτης (1990: 13-14) αναφέρει το εξής χαρακτηριστικό παράδειγμα: «Ο χονδρέμπορος, π.χ., που πουλάει σιδερόβερρες για οικοδομές, τις οποίες αγοράζει από ένα εργοστάσιο χαλυβουργίας, παράγει ένα νέο προϊόν, διαφορετικό από τις

-από φυσική άποψη ίδιες- σιδερόβερρες του εργοστασίου χαλυβουργίας, χρησιμοποιώντας στη διαδικασία παραγωγής του, πλην της εργασιακής δύναμης, και άλλες αρχικές και ενδιάμεσες εισροές, τις οποίες προμηθεύεται από άλλους παραγωγούς και στις οποίες ανήκουν πλην άλλων (όπως κτήρια, εξοπλισμός γραφείων, ηλεκτρικό ρεύμα, υπηρεσίες μεταφορών, υπηρεσίες ασφάλισης κ.λπ.), και αυτές οι ίδιες οι σιδερόβερρες του εργοστασίου χαλυβουργίας - οι τελευταίες αποτιμημένες βέβαια σε τιμές εργοστασίου, δηλαδή σε τιμές που ισχύουν 'στην πόρτα του εργοστασίου'. Ο ίδιος δεν πουλάει, όπως το εργοστάσιο χαλυβουργίας, σιδερόβερρες 'στην πόρτα του εργοστασίου' στη Θεσσαλονίκη π.χ., αλλά πουλάει τις 'ίδιες' σιδερόβερρες στο κατάστημά του, στην Αθήνα π.χ., σε τιμή χονδρέμπορου, δηλαδή σε τιμή που περιέχει ένα κόστος σε μισθούς και υλικά (στο κόστος σε υλικά περιέχεται και η τιμή εργοστασίου των σιδεροβερρών) και ένα ανάλογο προς το κεφάλαιό του (ανά μονάδα προϊόντος) κέρδος. Η τιμή του χονδρέμπορου περιέχει λοιπόν μισθούς και κέρδη, δηλαδή (προστιθέμενη) αξία, που δεν περιέχονταν στην τιμή εργοστασίου, αλλά δημιουργήθηκαν στην υλική διαδικασία παραγωγής του χονδρέμπορου, χειροπιαστό προϊόν της οποίας είναι οι σιδερόβερρες στην Αθήνα και όχι σιδερόβερρες στο εργοστάσιο χαλυβουργίας στη Θεσσαλονίκη».

3.1.2 Εργατική και νέα μικροαστική τάξη (του ΚΤΠ) στον Πουλαντζά: Ένα σύντομο σχόλιο

Ο Πουλαντζάς (1982γ: 260) υποστηρίζει ότι: «Η εργατική τάξη δεν οριοθετείται με βάση ένα απλό αρνητικό 'καθ' εαυτό' κριτήριο -τον αποκλεισμό της από τις σχέσεις ιδιοκτησίας-, αλλά με βάση την παραγωγική εργασία». Υποστηρίζει επίσης την άποψη ότι η «παραγωγική εργασία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι εκείνη που παράγει υπεραξία αναπαράγοντας άμεσα τα υλικά στοιχεία που χρησιμεύουν για υπόστρωμα στη σχέση εκμετάλλευσης: η εργασία επομένως που παρεμβαίνει άμεσα στην υλική παραγωγή παράγοντας αξίες χρήσης οι οποίες αυξάνουν τον υλικό πλούτο» (1982: 268). Επομένως, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, οι μισθωτοί εργαζόμενοι που δεν παράγουν νέες αξίες χρήσης (νέες από φυσική άποψη) είναι μη-παραγωγικοί, και ως εκ τούτου δεν είναι μέρος της εργατικής τάξης: «οι μισθωτοί του εμπορίου, της διαφήμισης, του μάρκετινγκ, της λογιστικής, της τράπεζας, των ασφαλειών, κ.λπ. [...] δεν αποτελούν μέρος της εργατικής τάξης (παραγωγική εργασία)» (ό.π.π.: 262).

Το γεγονός ότι, κατά τη γνώμη μας, η αντίληψη του Πουλαντζά επί της μαρξικής έννοιας της παραγωγικής εργασίας είναι μια λαθεμένη-προκλασική «φυσιοκρατική εξήγηση της παραγωγικής εργασίας» (Dedoussoroulos, 1985: 42, 79) δεν θα είχε ίσως τόση σημασία εάν οδηγούσε σε συνεπείς θεωρητικά απαντήσεις επί του ερωτήματος του ταξικού προσδιορισμού της εργατικής τάξης. Αλλά δεν οδηγεί, απεναντίας συνεπάγεται μια ακραία συρρίκνωση των ορίων της εργατικής τάξης και έτσι μια υπερ-διεύρυνση της νέας μικροαστικής τάξης (του ΚΤΠ).²³

Σύμφωνα με τη δική μας οπτική, αντιθέτως, μισθωτοί εργαζόμενοι, όπως οι εμποροϋπάλληλοι ανήκουν στην εργατική τάξη, όχι απλώς επειδή είναι παραγωγικοί (και είναι παραγωγικοί, ως αμειβόμενοι από μεταβλητό κεφάλαιο), αλλά εφόσον εξασκούν αποκλειστικά τη λειτουργία της άμεσης εργασίας εντός της εργασιακής διαδικασίας μιας καπιταλιστικής επιχείρησης, δηλαδή μιας επιχείρησης του ΚΤΠ (Για τη σχετική κριτική στις θέσεις αυτές του Πουλαντζά βλ. αναλυτικότερα Οικονομάκης, 2000· 2005).

23. Σύμφωνα με τον Πουλαντζά (1982γ: 334), «η νέα μικροαστική τάξη με τη θέση της στις ιδεολογικές σχέσεις και *απέναντι στην εργατική τάξη* υπάγεται στη διανοητική εργασία». Κατά συνέπεια –«μέσα από μια επέκταση της έννοιας της διανοητικής εργασίας» (όπ.π.: 313)– μισθωτοί όπως μια πωλήτρια μεγάλου καταστήματος ανήκει στη νέα μικροαστική τάξη (του ΚΤΠ), και κατατάσσεται στη διανοητική εργασία, ενώ ένας ειδικευμένος εργάτης στην εργατική τάξη και στη χειρωνακτική εργασία: «Πράγματι, αν στηριχτούμε σε παρόμοια κριτήρια θα φανεί παράξενο ότι μπορούμε να κατατάξουμε από τη μεριά της διανοητικής εργασίας μια σειρά από μη παραγωγικούς φορείς που εργάζονται και αυτοί με τα 'χέρια' τους, λόγω χάρη τους φορείς που υπάγονται στην ανάπτυξη της 'εκμηχάνισης' της μη παραγωγικής εργασίας, ή ακόμα τους πωλητές και τις πωλήτριες των μεγάλων καταστημάτων» (όπ.π.). Έτσι, η πωλήτρια ενός μεγάλου καταστήματος κατατάσσεται στη διανοητική εργασία και καταλήγει να βρίσκεται στην ίδια τάξη –τη νέα μικροαστική του ΚΤΠ– με τον μη-μάντζερ προϊστάμενό της. Το αδιέξοδο μιας τέτοιας προβληματικής είναι καταφανές.

4. Το κράτος και η νέα μικροαστική τάξη

Έχουμε ήδη ορίσει τη νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ ως τη μη-θεμελιώδη ή ενδιάμεση κοινωνική τάξη του ΚΤΠ, η οποία ασκεί *εκχωρημένη από το κεφάλαιο εξουσία εντός της εργασιακής διαδικασίας*, ενώ ταυτοχρόνως αποτελεί αντικείμενο καπιταλιστικής εκμετάλλευσης.

Οι Μηλιός και Οικονομάκης (2007: 32) έχουν διατυπώσει την εξής άποψη: «Ακολουθώντας τον Πουλαντζά²⁴ [...] υποστηρίζουμε ότι η νέα μικροαστική τάξη περιλαμβάνει επίσης όλους εκείνους τους μισθωτούς εργαζομένους που στελεχώνουν τους μηχανισμούς του καπιταλιστικού κράτους, και έτσι *εξασκούν εκχωρημένη από το καπιταλιστικό κράτος εξουσία στο όνομα του καπιταλιστικού συστήματος κατά τη διαδικασία της αναπαραγωγής του*».

Δεχόμαστε μερικώς τη θέση αυτή. Δηλαδή θα θεωρήσουμε, για λόγους που θα εκθέσουμε πιο κάτω, ότι η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ και η μικροαστική τάξη του «κρατικού μηχανισμού» (όπου ως «κρατικός μηχανισμός» εννοείται το όλον των «κρατικών μηχανισμών») μπορούν να ιδωθούν ως μια τάξη (και σε μια τάξη τελικά θα ενοποιηθούν στην εμπειρική μας διερεύνηση), αλλά *δεν ταυτίζονται με βάση το οικονομικό κριτήριο* ή, ακριβέστερα, *η ταύτισή τους θα παραβίαζε το οικονομικό κριτήριο*: η μεν πρώτη εκτελεί παραγωγική εργασία και είναι αντικείμενο καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, ενώ η δεύτερη εκτελεί μη-παραγωγική εργασία και (ως εκ τούτου) δεν είναι αντικείμενο καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Για τον λόγο αυτόν η νέα μικροαστική τάξη θα θεωρήσουμε ότι αποτελείται από δύο διακριτά υποσύνολα: τη «*νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ*» και τη «*νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού*».

Ποιος είναι, λοιπόν, ο λόγος που «διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και παράγοντες» μπορεί να θεωρηθεί ότι «ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη, παρά

24. Βλ. κυρίως Πουλαντζάς (1982α, 1982γ).

το γεγονός ότι αναλαμβάνουν διαφορετικούς ρόλους στην καπιταλιστική διαίρεση της εργασίας (καπιταλιστική παραγωγή έναντι κρατικών μηχανισμών); *Η απάντηση είναι διότι ασκούν ίδιου τύπου κοινωνικές λειτουργίες εντός της καπιταλιστικής αναπαραγωγής, καίτοι σε διαφορετικά κοινωνικά επίπεδα*» (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 32).

Συνεπώς, και υπό τον περιορισμό που θέσαμε: «*Η νέα μικροαστική τάξη είναι το προϊόν που αναδύεται από τη στελέχωση των μηχανισμών και διαδικασιών άσκησης της καπιταλιστικής εξουσίας (μέσα στους υπάρχοντες κοινωνικούς σχηματισμούς) από στοιχεία που δεν είναι τμήμα της κυρίαρχης τάξης και τα οποία υπόκεινται συχνά σε άμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση. Αυτή η ταξική θέση περιλαμβάνει ή συνεπάγεται τις ακόλουθες λειτουργίες: (i) λειτουργίες που εξασφαλίζουν την απόσπαση υπεραξίας, όπως η επίβλεψη-επιτήρηση-έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας (τεχνικοί, μηχανικοί κ.λπ.)· (ii) λειτουργίες που εξασφαλίζουν τη συνοχή της καπιταλιστικής εξουσίας (κρατική γραφειοκρατία, δικαστικός μηχανισμός, στρατός κ.λπ.)· (iii) λειτουργίες για τη συστηματοποίηση και διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως η εκπαίδευση. [...] Περιλαμβάνει τόσο παραγωγικούς μισθωτούς εργαζομένους (δηλαδή εκείνους που ανταλλάσσουν την εργασία για κεφάλαιο, και παράγουν υπεραξία): κατηγορία i), όσο και μη-παραγωγικούς μισθωτούς εργαζομένους (δηλαδή εκείνους που απασχολούνται στον δημόσιο [μη-επιχειρηματικό] τομέα και έτσι δεν παράγουν υπεραξία,²⁵ κατηγορίες ii) και iii)²⁶» (όπ.π.: 32-33), αμειβόμενοι από κρατικά έσοδα (ή «κρατικό εισόδημα», Κάππος, 1987: 21).*

4.1 Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα, ανώτερη κρατική γραφειοκρατία και μανάτζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων

Ο «θεμελιακός» διαχωρισμός «διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας» που έχει την τάση «*να αναπαράγεται, με ιδιόμορφο τρόπο κι από τις δύο πλευρές του διαχωριστικού φράγματος*», δηλαδή και στο πεδίο της διανοητικής και στο πε-

25. Όπως επισημαίνουν οι Resnick και Wolff (1982: 5-6, 2002), το εισόδημα αυτών των ταξικών μερίδων προέρχεται από τη «διανομή της υπεραξίας την οποία αποσπούν οι καπιταλιστές από τους παραγωγικούς εργαζομένους».

26. Εννοούνται εδώ δημόσιοι μηχανισμοί διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως η δημόσια εκπαίδευση.

δίο της χειρωνακτικής εργασίας, όπως γράφει ο Πουλαντζάς και είδαμε πιο πριν, αφορά όχι μόνο την εργατική αλλά και τη νέα μικροαστική τάξη. Ο Πουλαντζάς (όπ.π.: 389 κ.ε.) αναγνωρίζει ότι υπάρχει μια διαβάθμιση εντός της νέας μικροαστικής τάξης· θα προσθέταμε μια διάκριση του τύπου «αξιωματικοί» έναντι «υπαξιωματικών», με βάση τη μαρξική ορολογία. Έτσι, θεωρεί ότι υπάρχουν «μερίδες» της νέας μικροαστικής τάξης, οι οποίες, καταλαμβάνοντας κατώτερες θέσεις στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής και στον κρατικό μηχανισμό, θα μπορούσαν να πολωθούν προς την εργατική τάξη: εμφανίζουν, όπως γράφει, «προλεταριακή αντικειμενική πόλωση». Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Πουλαντζά (όπ.π.: 390 κ.ε.), υπάρχουν τρεις τέτοιες «μερίδες» της νέας μικροαστικής τάξης: Η πρώτη «περιλαμβάνει τη μεγάλη πλειονότητα των μισθωτών βάσης στον τομέα του εμπορίου – ‘τους εμποροϋπαλλήλους’»,²⁷ η δεύτερη «περιλαμβάνει τους κατώτερους υπαλλήλους των δημόσιων και ιδιωτικών γραφειοκρατικοποιημένων τομέων» και τέλος η τρίτη «είναι των κατώτερων τεχνικών και μηχανικών που μετέχουν άμεσα στην παραγωγική εργασία»²⁸ (βλ. επίσης Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 45).

Ο Πουλαντζάς (1982γ: 404) θεωρεί ότι «[ε]ιδική μνεία πρέπει να γίνει για τους κατώτερους δημόσιους υπαλλήλους. Αποτελούν μέρος της κοινωνικής κατηγορίας των φορέων των κρατικών μηχανισμών: ανήκουν, μαζί με τις ενδιάμεσες βαθ-

27. Αντίθετα από τον Πουλαντζά, στην παρούσα μελέτη υποστηρίζεται ότι η «μερίδα» των «εμποροϋπαλλήλων» είναι «δομικά» μέρος της εργατικής και όχι της νέας μικροαστικής τάξης (βλ. και Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 48-49).

28. Ο Πουλαντζάς εντάσσει αυτή τη «μερίδα» στη νέα μικροαστική τάξη, παρότι εμφανίζει «προλεταριακή αντικειμενική πόλωση» κυρίως λόγω της θέσης της στο επάγγελμα. Ειδικότερα θεωρεί ως «διφορούμενο» τον χαρακτήρα της, «δεδομένου ότι είναι ‘κάτοχοι επαγγέλματος’ και φορούν ‘άσπρες μπλούζες’» (Πουλαντζάς, 1982γ: 405-406). Στον βαθμό που συμμετοχή «άμεσα στην παραγωγική εργασία» σημαίνει ότι αυτοί οι κατώτεροι μηχανικοί και τεχνικοί «δεν ασκούν διευθυντικά και εποπτικά καθήκοντα» και επομένως δεν ασκούν «τη διεύθυνση και την εποπτεία που συνοδεύονται από τη νομιμοποίηση του μυστικού της γνώσης» (Πουλαντζάς, 1982). Στη βάση των δικών μας θεωρητικών θέσεων θα λέγαμε ότι μπορούν να αποτελέσουν τον ταξικό «φορέα» της σχέσης χρήσης, εκφράζοντας τη διαδικασία «χειρωνακτικοποίησης» της διανοητικής εργασίας για την οποία έχουμε ήδη μιλήσει. Επιπλέον, είναι μάλλον προβληματικός και βεμπεριανού τύπου ο προσδιορισμός της ταξικής θέσης με βάση το επάγγελμα (βλ. αναλυτικότερα επ’ αυτού τη σχετική συζήτηση στην Υποενότητα 11.2).

μίδες, στη μικροαστική τάξη, ενώ οι 'κορυφές' αυτών των μηχανισμών ανήκουν στην αστική τάξη».

Σύμφωνα με τους Μηλιό και Οικονομάκη (2007: 33), οι εργαζόμενοι που δεν ανταλλάσσουν την εργασία τους με κεφάλαιο «δεν μπορούν να καταχωρηθούν στην εργατική τάξη, με βάση το καταρχήν οικονομικό κριτήριο της θέσης τους στις σχέσεις παραγωγής» (μη παραγωγική εργασία). «Στον βαθμό που πρόκειται για δημόσιους υπαλλήλους, δηλαδή για φορείς που στελεχώνουν τους μηχανισμούς άσκησης της πολιτικής (και ιδεολογικής) εξουσίας της αστικής τάξης (κρατική γραφειοκρατία, εκπαιδευτικοί, στρατιωτικοί κ.ο.κ.) [και οι οποίοι αμείβονται από τα κρατικά έσοδα], η κατανόηση της ταξικής τους ένταξης δεν παρουσιάζει δυσκολίες, καθώς εντάσσονται στη νέα μικροαστική τάξη [του κρατικού μηχανισμού] (κατηγορίες ii και iii). Ένα ζήτημα γεννάται εντούτοις αναφορικά με την ταξική ένταξη των κατώτερων βαθμίδων κρατικών υπαλλήλων (π.χ. τεχνίτες ή καθαριστές-καθαρίστριες που απασχολούνται ως μόνιμο προσωπικό στις δημόσιες υπηρεσίες, στους ΟΤΑ κ.λπ.)». Αντίθετα προς τη νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού, οι βαθμίδες αυτές δεν επιτελούν λειτουργίες που εξασφαλίζουν τη συνοχή της κρατικής εξουσίας ή τη συστηματοποίηση και διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Όπως υποστηρίζουν οι Μηλιός και Οικονομάκης (2007) για τις κατώτερες βαθμίδες κρατικών υπαλλήλων, «[μ]ία προσέγγιση θα ήταν να θεωρηθούν ως μία 'μη-παραγωγική' μερίδα της εργατικής τάξης, με την επίκληση πολιτικο-ιδεολογικών κριτηρίων. Μία άλλη να θεωρηθούν ως το κατώτερο στρώμα της νέας μικροαστικής τάξης» (του κρατικού μηχανισμού), ακολουθώντας τον Πουλαντζά. Εφόσον οι κατώτερες βαθμίδες των δημόσιων υπαλλήλων δεν σχηματίζονται ταξικά στο οικονομικό επίπεδο (και επομένως δεν είναι «φορείς» συνθετουσών σχέσεων), με βάση τις θεωρητικές παραδοχές που έχουμε θέσει, δεν μπορούν να ενταχθούν σε μια θεμελιώδη (και βασική) κοινωνική τάξη του καπιταλισμού, όπως την εργατική, αλλά μάλλον θα πρέπει να συμπεριληφθούν στις μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις, έστω σε κατώτερη ιεραρχικά βαθμίδα, σηματοδοτώντας την εν δυνάμει, ή κατά τον Πουλαντζά, «αντικειμενική πόλωση» τους προς την εργατική τάξη. Το ζήτημα ασφαλώς απαιτεί περαιτέρω θεωρητική διερεύνηση που υπερβαίνει τους σκοπούς της παρούσας μελέτης. Θα ονομάζουμε στη συνέχεια τις κατηγορίες αυτές «κατώτερη μισθωτή βαθμίδα», σε διάκριση προς τη νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού.

Ένα επόμενο ζήτημα αφορά τις «κορυφές» των «κρατικών μηχανισμών», οι οποίες, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, «ανήκουν στην αστική τάξη». Η ένταξη των «κορυφών» των «κρατικών μηχανισμών» στην καπιταλιστική τάξη δεν θα μπορούσε επίσης να γίνει στη βάση του οικονομικού κριτηρίου (θέση στις σχέσεις παραγωγής), παρά μόνο με την επίκληση πολιτικο-ιδεολογικών κριτηρίων. Επίσης, εφόσον οι «κορυφές» αυτές δεν σχηματίζονται ταξικά στο οικονομικό επίπεδο (και επομένως δεν είναι «φορείς» συνθετουσών σχέσεων), με βάση τις θεωρητικές παραδοχές που έχουμε θέσει, δεν μπορούν να ενταχθούν σε μια θεμελιώδη (και βασική) κοινωνική τάξη του καπιταλισμού, όπως την καπιταλιστική, αλλά μάλλον θα πρέπει να συμπεριληφθούν στις μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις, έστω σε ανώτερη της νέας μικροαστικής τάξης ιεραρχικά βαθμίδα, σηματοδοτώντας την ενδυνάμει ταξική πόλωση τους προς την καπιταλιστική τάξη. Στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε ωστόσο να προσδιοριστεί, στη βάση των πολιτικο-ιδεολογικών κριτηρίων, η διαφοροποίηση αυτών των «κορυφών» από τις ενδιάμεσες και ανώτερες μερίδες της νέας μικροαστικής τάξης που στελεχώνουν τους κρατικούς μηχανισμούς και να τονιστεί ότι οι «κορυφές» των μηχανισμών του κράτους τείνουν να «ασκούν ίδιου τύπου κοινωνικές λειτουργίες» με την καπιταλιστική τάξη. Μια προσέγγιση θα ήταν να δεχτούμε ότι αυτές οι «κορυφές», σε διάκριση προς τη νέα μικροαστική τάξη που στελεχώνει τους μηχανισμούς του καπιταλιστικού κράτους, ασκούν άμεσα (δηλαδή μη-εκχωρημένη από άλλους) εξουσία για την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος, στο πλαίσιο της «σχετικής αυτονομίας» του κράτους (βλ. σχετικά Πουλαντζάς, 1982β: Κεφ. IV, Οικονομάκης και Μπούρας, 2007) και επομένως συγκροτούνται «με αστική αντικειμενική πόλωση»,²⁹ για να παραφράσουμε τον

29. Σύμφωνα με τους Μηλιό και Οικονομάκη (2007: 47-48), τα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης που στελεχώνουν (σε κατώτερες και ενδιάμεσες θέσεις) «τους κρατικούς μηχανισμούς (αλλά και τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις που τελούν υπό δημόσια νομική ιδιοκτησία) θεωρούν το κράτος το 'δικό τους' κράτος [...] Διεκδικούν τον 'εκδημοκρατισμό' των θεσμών και των διαδικασιών, μέσα από τον οποίο θα διευρύνουν τις αρμοδιότητες και τις δικαιοδοσίες τους. [...] [Η] νέα μικροαστική τάξη, λόγω της ροπής της προς τον 'εκδημοκρατισμό του κράτους' και τη μαζικοποίηση των συλλογικών αρμοδιοτήτων προσανατολίζεται σε σημαντικό βαθμό προς τον συνδικαλισμό και τα μεταρρυθμιστικά πολιτικά κόμματα, ενώ από τις 'γραμμές της' προκύπτει πάντα μια σημαντική μερίδα των στελεχών της σοσιαλιστικής επανάστασης». Εντούτοις, η «αντικειμενική αστική πόλωση» των «κορυφών» των

Πουλαντζά. Και το ζήτημα αυτό απαιτεί περαιτέρω θεωρητική διερεύνηση που υπερβαίνει τους σκοπούς της παρούσας μελέτης. Θα ονομάζουμε στη συνέχεια τις «κορυφές» των μηχανισμών του καπιταλιστικού κράτους «*ανώτερη κρατική γραφειοκρατία*», σε διάκριση προς τη νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού.

Σημειώνουμε ότι, παρά τις επιφυλάξεις μας για την ακριβή ταξική θέση τόσο της κατώτερης μισθωτής βαθμίδας όσο και της ανώτερης κρατικής γραφειοκρατίας, για λόγους απλούστευσης της ανάλυσής μας (και της ορολογίας που χρησιμοποιούμε), θα αντιμετωπίσουμε-θεωρήσουμε τόσο την κατώτερη μισθωτή βαθμίδα όσο και την ανώτερη κρατική γραφειοκρατία σαν «οιονεί»³⁰ κοινωνικές τάξεις.

Ειδικότερη προσέγγιση απαιτούν οι *κρατικές επιχειρήσεις*: κρατικές βιομηχανίες κ.λπ. Αυτές τις θεωρούμε απλώς μια ειδική μορφή καπιταλιστικής επιχειρήσεως για την οποία ισχύουν γενικά όλοι οι βασικοί προσδιορισμοί μας επί του ΚΤΠ, άρα και των κοινωνικών τάξεων στο πλαίσió του. Η σημαντικότερη διαφορά των επιχειρήσεων αυτών είναι πως η νομική ιδιοκτησία ανήκει στο *κράτος*, δηλαδή στον «*συλλογικό κεφαλαιοκράτη*», και όχι σε *ατομικούς καπιταλιστές, μετόχους* (βλ. Οικονομάκης, 2000: 157-158), και επομένως οι μισθωτές τάξεις αμείβονται από το «*κρατικό κεφάλαιο*» (Κάππος, 1987: 21). Χωρίς να επεκταθούμε περισσότερο, θα σημειώσουμε μονάχα ακόμη πως επί του θεωρητικού προβλήματος των *κρατικής ιδιοκτησίας επιχειρήσεων* αποδεχόμαστε εν γένει τον εννοιολογικό προσδιορισμό του Carchedi (1977: 129-130), σύμφωνα με τον οποίο: «Ενώ στις ατομικές επιχειρήσεις η νομική ιδιοκτησία ανήκει στον ατομικό καπιταλιστή και στις μετοχικές εταιρείες στους μετόχους, στις κρατικής ιδιοκτησίας επιχειρήσεις η νομική ιδιοκτησία ανήκει μάλλον στο σύνολο της αστικής τάξης παρά σ' ένα περιορισμένο κομμάτι της». Σε όρους «*πραγματικής ιδιοκτησίας*» (πραγματικής-οικονομικής-κυριότητας), στις επιχειρήσεις κρατικής ιδιοκτησίας, όπως και στις μετοχικές εταιρείες, ο μάντζερ «ως προσωποποίηση του κεφαλαίου, βρίσκεται

κρατικών μηχανισμών δεν είναι χωρίς αντιφάσεις, ιδίως εφόσον συμπεριλάβουμε σε αυτές τις «κορυφές» στελέχη του κοινοβουλευτικού πολιτικού προσωπικού, στα οποία συμπεριλαμβάνονται και τα ανώτερα κομματικά στελέχη αριστερών και κομμουνιστικών κομμάτων.

30. Οφείλουμε τον όρο αυτό στον Σακελλαρόπουλο (2014), παρόλο που εκείνος τον χρησιμοποιεί σε διαφορετική θεωρητική βάση (βλ. Ενότητα 11).

σε αντίθεση με τον εργάτη/εκμεταλλεόμενο/μη ιδιοκτήτη/παραγωγό». Επομένως, οι μάνατζερς των κρατικών επιχειρήσεων ανήκουν στην καπιταλιστική τάξη, όπως και οι μάνατζερς των (ιδιωτικών) μετοχικών εταιρειών, παρότι δεν είναι κάτοχοι της τυπικής νομικής κυριότητας.

Θα διακρίνουμε αυτή την κατηγορία της καπιταλιστικής τάξης ονομάζοντάς τη «*μάνατζερς κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων*» και αναγνωρίζοντας την ιδιαιτερότητα της νομικής ιδιοκτησίας των κρατικών έναντι των ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Εξαιτίας αυτής της ιδιαιτερότητας, οι κρατικές επιχειρήσεις θα θεωρηθούν καπιταλιστικές, χωρίς να τεθεί το ερώτημα της αναγκαίας συνθήκης για τον ΚΤΠ, δηλαδή το ερώτημα της πλήρους απαλλαγής του πραγματικού ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής από την ανάγκη της άμεσης εργασίας (ή της πλήρους αποστοίχισής του από τη σχέση χρήσης).

Θα πρέπει να είναι σαφές, ωστόσο, ότι η περίπτωση των μάνατζερς στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις ως κατηγορία της καπιταλιστικής τάξης, είναι εντελώς διαφορετική από τη διάκριση της νέας μικροαστικής τάξης σε δύο διακριτά υποσύνολα: εδώ δεν υπάρχει κάποια αντίφαση με βάση το οικονομικό κριτήριο. Στην εμπειρική μας διερεύνηση οι μάνατζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων θα ενταχθούν (τελικά) στην καπιταλιστική τάξη.

5. Μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής I:

Απλή εμπορευματική παραγωγή και παραδοσιακή μικροαστική τάξη

Έχουμε θέσει ως καθοριστικό κριτήριο (αναγκαία συνθήκη) για τον προσδιορισμό του ΚΤΠ την πλήρη απαλλαγή του πραγματικού ιδιοκτήτη από την άμεση εργασία. Από εδώ προκύπτει ότι σε συνθήκες πλήρους εμπλοκής (δέσμευσης) του πραγματικού ιδιοκτήτη στην εργασιακή διαδικασία ή σε συνθήκες μη-πλήρους απαλλαγής, υπάρχουν (ή μπορεί να υπάρχουν) διακριτοί μη-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Η πρώτη περίπτωση είναι η επονομαζόμενη Απλή Εμπορευματική Παραγωγή (ΑΕΠ). Η δεύτερη είναι η περίπτωση του τρόπου παραγωγής που ορίζουμε ως υβριδικό (ΥΤΠ) (Οικονομάκης, 2000· Economakis, 2005).

Γράφει ο Μαρξ (1984: 455-457) αναφορικά «με τους αυτοτελείς βιοτέχνες ή αγρότες που δεν χρησιμοποιούν εργάτες, δηλαδή δεν παράγουν σαν καπιταλιστές»:

Είτε είναι *εμπορευματοπαραγωγοί*, όπως γίνεται πάντα με τους αγρότες [...], και αγοράζω από αυτούς το *εμπόρευμα*, οπότε δεν αλλάζει σε τίποτα το γεγονός ότι λ.χ. ο βιοτέχνης το προσφέρει επί παραγγελία και ο αγρότης την προσφορά του την κάνει ανάλογα με τα μέσα που διαθέτει. Στη σχέση αυτή παρουσιάζονται σε μένα σαν πωλητές εμπορευμάτων και όχι σαν πωλητές εργασίας, και η σχέση αυτή δεν έχει λοιπόν καμιά δουλειά με την ανταλλαγή κεφαλαίου και εργασίας [...]. Η παραγωγή τους [...] δεν υπάγεται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. [...] Ο ανεξάρτητος βιοτέχνης ή αγρότης χωρίζεται σε δύο πρόσωπα [...] Σαν κάτοχος των μέσων παραγωγής είναι καπιταλιστής, σαν εργάτης είναι μισθωτός εργάτης του εαυτού του. Πληρώνει λοιπόν στον εαυτό του το μισθό του σαν καπιταλιστής και

βγάζει το κέρδος του από το κεφάλαιό του, δηλαδή εκμεταλλεύεται τον εαυτό του σαν μισθωτό εργάτη [...]. Στην περίπτωση που αναφέραμε ο παραγωγός –ο εργάτης– είναι κάτοχος, ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής του. Επομένως τα μέσα παραγωγής δεν είναι κεφάλαιο, όπως και ο ίδιος δεν είναι απέναντί τους μισθωτός εργάτης. [...] Το ότι όμως μπορεί και ιδιοποιείται ο *ίδιος* ολόκληρο το προϊόν της δικής του δουλειάς και δεν το ιδιοποιείται ένα τρίτο *αφεντικό*, το περίσσευμα της αξίας του προϊόντος του πάνω από τη μέση τιμή [...], λ.χ. της ημερήσιας εργασίας του, δεν το χρωστάει στη δική του εργασία –που τον κάνει να ξεχωρίζει από τους άλλους εργάτες– αλλά στο ότι είναι κάτοχος των μέσων παραγωγής. Επομένως, μόνον επειδή είναι ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής παίρνει τη δική του υπερεργασία και έτσι, σαν να είναι ο ίδιος καπιταλιστής, συμπεριφέρεται στον ίδιο τον εαυτό του σαν μισθωτός εργάτης [...] το πρόσωπο αυτό συνενώνει διάφορες λειτουργίες. Εδώ προβάλλει πολύ χτυπητά το γεγονός ότι ο καπιταλιστής σαν τέτοιος δεν είναι παρά λειτουργία του κεφαλαίου, και ο εργάτης λειτουργία της εργατικής δύναμης.

Μεταφρασμένη σε όρους των αναλυτικών προσδιορισμών που έχουμε δώσει, η θέση αυτή του Μαρξ αναφέρεται στον ιδιαίτερο/ιστορικά ειδικό συνδυασμό των τριών σχέσεων που συνθέτουν τις σχέσεις παραγωγής (δηλαδή σε μια ιδιαίτερη ιστορική «μήτρα»): ομολογία της σχέσης κυριότητας και κατοχής (πραγματική κυριότητα) με τη χρήση, δηλαδή σύμπτωση της πραγματικής κυριότητας με τη χρήση σε έναν ταξικό «φορέα». Συνεπώς βρίσκουμε εδώ, εντός του συστήματος της καπιταλιστικής κυριαρχίας, έναν ιστορικά ιδιαίτερο μη-καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (Οικονομάκης, 2000: 109 κ.ε.). Η κυριαρχία του ΚΤΠ συνεπάγεται ότι οι ανεξάρτητοι απλοί εμπορευματοπαραγωγοί *πρέπει* να παράγουν για την αγορά ώστε να επιβιώσουν ως τέτοιοι. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή είναι παραγωγή για την αγορά, χωρίς καμιά μορφή εξω-οικονομικού καταναγκασμού να απαιτείται γι' αυτό (κυριαρχικό το οικονομικό στοιχείο). Σε αυτή την («καθαρή») απλή εμπορευματική παραγωγή (ΑΕΠ)³¹ ορίζεται *μία κοινωνική τάξη, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη*.

31. Η απλή εμπορευματική παραγωγή είναι γνωστή στην κοινωνιολογική και οικονομική (ειδικώς τη μαρξιστική) βιβλιογραφία (η οποία αναπτύχθηκε κυρίως σε αναφορά

Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη ανήκει στις θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις, εφόσον εκφράζει επαρκώς ένα διακριτό ή «καθορισμένο κοινωνικό χαρακτήρα» στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα:

Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη είναι η ιστορικά ιδιαίτερη τάξη της καπιταλιστικής οικονομικής δομής που συγχωνεύει σε ένα πρόσωπο (σε μια ταξική θέση) τη λειτουργία του κεφαλαίου (κυριότητα συν κατοχή των μέσων παραγωγής) με τη λειτουργία της εργασίας (χρήση των μέσων παραγωγής). Εντούτοις, αυτές οι ενοποιημένες λειτουργίες (όντας ενοποιημένες) παύουν να είναι λειτουργίες του κεφαλαίου και της εργασίας. Ως εκ τούτου, ο ιστορικά ιδιαίτερος συνδυασμός της ομολογίας της κυριότητας, κατοχής και χρήσης σαν «μια σχιζοφρενική συνύπαρξη [...] του αστού και του προλετάριου 'σε ένα πρόσωπο'» (Harrison, 1977: 328) θέτει μια ιστορική ιδιαιτερότητα στις τρεις σχέσεις που συνθέτουν τις σχέσεις παραγωγής. Η πραγματική κυριότητα και η χρήση είναι έτσι αξεχώριστες λειτουργίες μιας «συλλογικής οντότητας που αποτελείται από όλα τα μέλη της οικογένειας που εμπλέκονται άμεσα ή έμμεσα στην (τεχνική) διαδικασία παραγωγής», η οποία οργανώνεται «στη βάση των σχέσεων συγγένειας εντός της στοιχειώδους οικογενειακής μονάδας» (Dedoussopoulos, 1985: 172-173), δηλαδή στη βάση της *απλήρωτης οικογενειακής εργασίας*. Ο σχηματισμός αυτής της «συλλογικής οντότητας», στη βάση της σύμπτωσης της πραγματικής κυριότητας με τη χρήση σε έναν ταξικό «φορέα», σημαίνει ότι η πραγματική κυριότητα *δεν οδηγεί σε σχέσεις εκμετάλλευσης εντός αυτού του τρόπου*

με το ερώτημα της ενσωμάτωσης της γεωργίας στον καπιταλισμό). Είναι ακόμα ένα θεωρητικό πεδίο όπου υπάρχει μεγάλη θεωρητική διαφωνία μεταξύ των ερευνητών. Το κρίσιμο σημείο αυτής της διαφωνίας θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί ως ο τύπος της ενσωμάτωσης της απλής εμπορευματικής παραγωγής στον καπιταλισμό (το ερώτημα της εκμετάλλευσης και της ταξικής ταυτότητας των απλών εμπορευματοπαραγωγών). Στο ζήτημα αυτό βρίσκουμε διαφορετικές θεωρητικές εκδοχές, όπως αυτές των Banaji (1976, 1977), Βεργόπουλου και Αμίν (Βεργόπουλος, 1975· Βεργόπουλος και Αμίν, χ.χ.) και Chevalier (1982· 1983), οι οποίοι συμφωνούν ότι οι απλοί εμπορευματοπαραγωγοί πρέπει να θεωρηθούν ότι είναι προλετάριοι «αμειβόμενοι με το κομμάτι». Για μια κριτική αυτών των απόψεων βλ., μεταξύ άλλων εργασιών, Martin (1977)· Wolpe (1980)· Goodman and Redclift (1982)· Dedoussopoulos (1985)· Οικονομάκης (2000). Δεν έχουμε την πρόθεση να εξετάσουμε αυτές τις προσεγγίσεις εδώ, αλλά θα περιοριστούμε σε μια συνοπτική παρουσίαση του κύριου επιχειρήματός μας.

παραγωγής³² (Dedoussopoulos, 1985: 146, 171-172). Εάν υπάρχει κάποια σχέση εκμετάλλευσης, αυτή πρέπει να αναζητηθεί στη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας-ανταλλαγής³³ (Βλ. σχετικά και Οικονομάκης, 2000).

Σύμφωνα με τον Μαρξ: Η παραγωγή στις συνθήκες της (αγροτικής) μικρο-ιδιοκτησίας «γίνεται ανεξάρτητα από τη ρύθμισή της από το γενικό ποσοστό κέρδους» (Μαρξ, 1978β: 995). «Σαν όριο της εκμετάλλευσης για το μικροαγρότη [...] εμφανίζεται [...] στην ιδιότητά του σαν μικροκαπιταλιστής, όχι το μέσο κέρδος του κεφαλαίου [...] Απόλυτο όριο γ' αυτόν σαν μικροκαπιταλιστή εμφανίζεται μονάχα ο μισθός εργασίας, που πληρώνει στον ίδιο τον εαυτό του, μετά την αφαίρεση των καθεαυτού εξόδων παραγωγής. Όσον καιρό η τιμή του προϊόντος τού εξασφαλίζει αυτόν τον μισθό εργασίας θα καλλιεργεί τη γη του, και αυτό θα το κάνει ως το σημείο εκείνο που ο μισθός εργασίας καλύπτει το κατώτατο φυσικό όριο» (Μαρξ, 1978β: 989-990). Σε αυτή την κατεύθυνση ανάλυσης μπορεί να συναχθεί ότι εντός του καπιταλισμού, «η 'λογική' της [... ΑΕΠ] είναι η επιβίωση με την ευρύτερη έννοια της απλής αναπαραγωγής των παραγωγών και της μονάδας παραγωγής (περιγραφικά το νοικοκυριό). [...] Πολύ σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η απλή εμπορευματική παραγωγή διακρίνεται από την καπιταλιστι-

32. «Η απουσία εκμετάλλευσης ξένης (μισθωτής) εργασίας εντός της εργασιακής διαδικασίας της απλής εμπορευματικής παραγωγής είναι ένας λόγος που κάποιοι μαρξιστές ορίζουν την απλή εμπορευματική παραγωγή ως μια *μορφή* (και όχι έναν *τρόπο*) παραγωγής» (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 36). Στην παρούσα μελέτη *[«θ]εωρούμε την απλή εμπορευματική παραγωγή τρόπο παραγωγής γιατί οι τρεις σχέσεις που συνθέτουν [...] τις σχέσεις παραγωγής, και οι οποίες συγκροτούν τη μήτρα του τρόπου παραγωγής συντίθενται με έναν ειδικό ιστορικά τρόπο»* (Οικονομάκης, 2000: 115' για ανάλογες θεωρήσεις της απλής εμπορευματικής παραγωγής ως τρόπο παραγωγής βλ. ό.π.: 114-115). Όπως αναφέρουν οι Μηλιός και Οικονομάκης (2007: 36), έτσι και εδώ «δεν λαμβάνουμε υπόψη μας το ερώτημα της ύπαρξης ή των μη εκμεταλλευτικών σχέσεων εντός της (οικογενειακής) συλλογικής οντότητας, του τύπου (μάλλον φεουδαλικού) που αναλύουν οι Resnick και Wolff (2002: κυρίως Κεφάλαιο 7)», καθώς η διερεύνηση ενός τέτοιου ζητήματος είναι έξω από τους ερευνητικούς σκοπούς της παρούσας μελέτης.

33. «Είναι δυνατό αυτοί οι παραγωγοί, που εργάζονται με δικά τους μέσα παραγωγής, να αναπαράγουν όχι μόνο την εργατική τους δύναμη, αλλά να δημιουργούν υπεραξία, γιατί η θέση τους επιτρέπει σ' αυτούς να ιδιοποιούνται τη δική τους υπερεργασία ή ένα μέρος της (γιατί ένα μέρος αφαιρείται απ' αυτούς με τη μορφή φόρων κ.λπ.» (Μαρξ, 1984: 456).

κή από τη 'λογική' της επιβίωσης (όπως αυτή αντιστοιχεί στις ανάγκες της απλής αναπαραγωγής) ως αντίθετη στη λογική της οικειοποίησης και πραγματοποίησης της υπεραξίας και της συσσώρευσης του κεφαλαίου» (Bernstein, 1979: 425). «εδώ το 'όριο της εκμετάλλευσης' ισούται, κατ' αρχήν, με τα κόστη της απλής αναπαραγωγής. [...] Η επιβίωση παραμένει ο στόχος της παραγωγής» (Banaji, 1977: 33).

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Δεδουσόπουλο (Dedoussopoulos, 1985: 198): «Η προσπάθεια για μεγιστοποίηση του κέρδους υποσκάπτει την αναπαραγωγή της οικογενειακής μονάδας ως της συνδυασμένης ενότητας παραγωγής και κατανάλωσης, προκαλώντας μια *μόνιμη μετακίνηση* του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, σπάζει όλους τους οικογενειακούς δεσμούς και παραγκωνίζει τον οργανωσιακό ρόλο της παραγωγικής δραστηριότητας, η οποία προηγουμένως χαρακτηριζόταν από τις συγγενικές σχέσεις. Με μια έννοια υποσκάπτει όλα τα στοιχεία που χαρακτήριζαν την εσωτερική συνοχή της στοιχειώδους μονάδας παραγωγής. [...] Η νοοτροπία της αναπαραγωγής της οικογενειακής μονάδας εκφράζεται μέσω των προσωρινών ή των μόνιμων μετακινήσεων ενός μέρους του εργατικού δυναμικού σε μια προσπάθεια να αποκτηθούν επιπρόσθετα εισοδήματα προερχόμενα από τη μισθωτή απασχόληση, τα οποία θα συνεισφέρουν στην επιβίωση/αναπαραγωγή της οικογένειας ως μονάδας παραγωγής και κατανάλωσης». Αυτά τα επιπρόσθετα εισοδήματα που προέρχονται από τη μισθωτή απασχόληση των μελών της οικογένειας συνιστούν την κατάσταση της ημι-προλεταριοποίησης, σύμφωνα με τον Λένιν (1986).³⁴

Στην ημι-προλεταριοποίηση, ως έναν όρο επιβίωσης-αναπαραγωγής της οικογενειακής μονάδας στις συνθήκες του ανταγωνισμού της αγοράς, θα πρέπει να προσθέσουμε την αυξημένη «αυτο-εκμετάλλευση», που εκφράζεται με τη μείωση του «στάνταρντ κατανάλωσης» και γενικότερα με τη «συμπίεση» των όρων απλής αναπαραγωγής («υποτίμηση του [...] χρόνου εργασίας») (Bernstein, 1979: 429).

34. «Η προλεταριοποίηση για τον Λένιν [...] δεν υπονοεί αναγκαία την εμφάνιση άμεσων παραγωγών αποστερημένων από τα μέσα παραγωγής τους, αλλά μάλλον την ανάγκη, που προκαλείται από την ανάπτυξη του καπιταλισμού, ορισμένα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού να υποχρεωθούν σε μισθωτή απασχόληση. Το εισόδημα από μια τέτοια απασχόληση μπορεί να συνεισφέρει στην επιβίωση της μικροϊδιοκτησιακής αγροτικής οικογενειακής παραγωγής» (Dedoussopoulos, 1985: 152).

6. Μη-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής II:

Υβριδικός τρόπος παραγωγής, μεσαία αστική και νόθα εργατική τάξη

Σε διαφοροποίηση προς την ΑΕΠ, ο Υβριδικός Τρόπος Παραγωγής (ΥΤΠ) εμφανίζεται ως ένας διακριτός, ιστορικά ιδιαίτερος συνδυασμός των τριών σχέσεων που συνθέτουν τις σχέσεις παραγωγής («μήτρα»), δηλαδή ως ένας διαφορετικός («καθαρός») ιστορικός τρόπος παραγωγής. Ο ΥΤΠ είναι ο τρόπος παραγωγής της καπιταλιστικής οικονομικής δομής στον οποίο η απλήρωτη (οικογενειακή) εργασία συνυπάρχει με οριακή (ως προς τον αριθμό) αλλά μονίμως μισθωμένη (μη οικογενειακή) εργασία. Με βάση αυτό τον προσδιορισμό συνάγουμε ότι υφίσταται μια ιδιάζουσα ιδιαιτερότητα σε αυτόν τον τρόπο παραγωγής.

Αυτός ο τρόπος παραγωγής σχηματίζεται από έναν συνδυασμό στοιχείων που προέρχονται (ή αναφέρονται) τόσο στις καπιταλιστικές όσο και στις απλοεμπορευματικές σχέσεις παραγωγής. Όπως στον ΚΤΠ, υπάρχει μονίμως μισθωμένη (ξένη) εργασία, και, όπως στην ΑΕΠ, ο «φορέας» της πραγματικής κυριότητας (η οικογενειακή «συλλογική οντότητα») είναι επίσης «φορέας» της χρήσης. Γι' αυτό και αποκαλούμε αυτό τον τρόπο παραγωγής υβριδικό. Ταυτοχρόνως υφίσταται σαφής διαφοροποίηση.

Συγκριτικά με τον ΚΤΠ, ο ΥΤΠ διαφοροποιείται από το γεγονός ότι ο «φορέας» της πραγματικής κυριότητας είναι επίσης «φορέας» της χρήσης. Επομένως μπορούμε επίσης να συμπεράνουμε ότι η κλίμακα της παραγωγής στον ΥΤΠ, και άρα ο όγκος του απασχολούμενου από τον ατομικό επιχειρηματία (τη «συλλογική οντότητα») κεφαλαίου, και ως εκ τούτου και ο αριθμός των μισθωτών εργαζομένων που απασχολούνται, πρέπει να είναι τέτοιος ώστε ο εργοδότης (η «συλλογική οντότητα») να *απαλλάσσεται μόνο μερικώς από τη χρήση των μέσων*

παραγωγής. Άρα η εργασιακή διαδικασία αποτελεί μόνο μερικώς μια διαδικασία άμεσης εκμετάλλευσης της εργασίας άλλων και μόνο μια μερίδα του υπερπροϊόντος (εάν αυτό υφίσταται) παράγεται από την εκμετάλλευση της εργασίας άλλων. Με άλλα λόγια, σε σύγκριση με τον ΚΤΠ, στην περίπτωση του ΥΤΠ το βασικό χαρακτηριστικό (ομολογία της σχέσης κυριότητας και κατοχής) δεν συνοδεύεται από την αναγκαία συνθήκη (πλήρης απαλλαγή του πραγματικού ιδιοκτήτη από την άμεση εργασία).

Σε σχέση με την ΑΕΠ, ο ΥΤΠ διαφοροποιείται από το γεγονός ότι ο «φορέας» της χρήσης (μισθωτή εργασία) δεν είναι ούτε «φορέας» κυριότητας ούτε «φορέας» κατοχής. Εφόσον υπάρχει μη σύμπτωση της χρήσης με την πραγματική κυριότητα για τον ταξικό «φορέα» της χρήσης, αναδύεται μια σχέση εκμετάλλευσης εντός του ΥΤΠ. Επομένως εντός του ΥΤΠ συγκροτούνται δυο κοινωνικές τάξεις. Και οι δύο είναι θεμελιώδεις, από τη στιγμή που εκφράζουν επαρκώς ένα διακριτό ή «καθορισμένο κοινωνικό χαρακτήρα» στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής.

Οι τάξεις αυτές είναι:

– Η τάξη που είναι «φορέας» της πραγματικής κυριότητας και της χρήσης. Αυτή η τάξη των «μικρών εργοδοτών» είναι η *μεσαία αστική* (ή *μεσοαστική*) τάξη, ως διακριτή τάξη τόσο από την καπιταλιστική όσο και από την παραδοσιακή μικροαστική.³⁵

– Η τάξη των μισθωτών εργαζομένων άμεσων παραγωγών, η οποία είναι «φορέας» μόνο της χρήσης στον ΥΤΠ (μισθωτή εργασία) μπορεί να αποκληθεί «*νόθα εργατική τάξη*» σε διάκριση προς την εργατική τάξη που συγκροτείται αποκλειστικά εντός του ΚΤΠ (Οικονομάκης, 2000· Economakīs, 2005).

Θα πρέπει να τονιστεί ότι σε πολιτικό και συνδικαλιστικό επίπεδο η διάκριση εργατικής και νόθας εργατικής τάξης είναι κρίσιμη. Οι Ζησιμόπουλος κ.ά. (2014: 26) επισημαίνουν, αναφορικά με τις μικρές επιχειρήσεις (δηλαδή τις επιχειρήσεις χαμηλής μισθωτής απασχόλησης, ήτοι όσες κατά βάση εμπίπτουν στον ΥΤΠ): «στις μικρού μεγέθους επιχειρήσεις είναι περισσότερο πιθανόν να αναπτυχθεί η εργοδοτική τρομοκρατία επηρεάζοντας αρνητικά τη δράση των συνδικάτων και τη συμμετοχή σε αυτά. Από την άλλη πλευρά, οι διαπροσωπικές σχέσεις που ανα-

35. Η ανάλυση του Carchedi (1977: 87) επί της «παλαιάς μεσαίας τάξης» βρίσκεται κοντά στην επιχειρηματολογία που αναπτύξαμε. Όπως ο ίδιος θέτει το ζήτημα, αυτή η τάξη «περιλαμβάνει όψεις και από τις δύο τάξεις», την καπιταλιστική και την εργατική.

πτύσσονται μεταξύ των εργαζομένων που απασχολούνται σε μικρές επιχειρήσεις και των εργοδοτών, οι οποίοι συχνά απασχολούνται ως άμεσοι εργαζόμενοι στην παραγωγική διαδικασία, είναι ένας άλλος παράγοντας που αποθαρρύνει τη συμμετοχή σε συνδικαλιστικές οργανώσεις» (βλ. και Κατσορίδας, 2002: 123-128). Σε κάθε περίπτωση, πάντως, θεωρούμε ότι, από την ίδια την ταξική της θέση, η νόθα εργατική τάξη πολώνεται ταξικά προς την εργατική τάξη.

Ακριβώς όπως η απλή εμπορευματική παραγωγή, η υβριδική παραγωγή είναι εμπορευματική παραγωγή εντός των συνθηκών της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής (καπιταλιστική οικονομική δομή). Συνεπώς, ακριβώς όπως ο ανεξάρτητος απλός εμπορευματοπαραγωγός (η παραδοσιακή μικροαστική τάξη), και ο ανεξάρτητος υβριδικός παραγωγός (η μεσοαστική τάξη) *πρέπει* να παράγει για την αγορά, χωρίς να απαιτείται γι' αυτό εξω-οικονομικός καταναγκασμός (κυριαρχικό το οικονομικό στοιχείο), ώστε να επιβιώσει ως «συλλογική οντότητα», η οποία, επιπρόσθετα, απασχολεί μισθωτή εργασία.³⁶

Ποιο είναι ωστόσο το μοντέλο της αναπαραγωγής του ΥΤΠ; Εάν η καπιταλιστική παραγωγή είναι «*[παραγωγή για την παραγωγή]* – παραγωγή σαν αυτοσκοπός», εάν «[ο] σκοπός της είναι το καθένα προϊόν κ.λπ. να περιέχει όσο το δυνατόν *περισσότερο απλήρωτη εργασία και αυτό είναι κατορθωτό μόνο μέσα*

36. Αυτή η προβληματική σχετικώς με τον ΥΤΠ είναι παρεμφερής με εκείνη του Ε. Ο. Wright, αναφορικά με τη διάκριση μεταξύ ΑΕΠ και ΥΤΠ ή μεταξύ ΚΤΠ και ΥΤΠ, αν και τίθεται σε διαφορετικό θεωρητικό πλαίσιο (βλ. Οικονομάκης, 2000: 135-136, 396-398). Αναφερόμαστε στην άποψη του Wright όσον αφορά τους «*μικρούς εργοδότες*», οι οποίοι, όπως υποστηρίζει, «καταλαμβάνουν μια αντιφατική θέση μεταξύ μικροαστικής και καθαυτό καπιταλιστικής τάξης» (Wright, 1980: 330), μια θέση «που συνδυάζει την αστική και τη μικροαστική τάξη» (Wright, 1997: 47). Αυτή «η αντιφατική θέση», ως «θέση ανάμεσα στη μικροαστική και την καπιταλιστική τάξη» είναι «θέση μεταξύ των τρόπων παραγωγής και όχι «εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (Wright, 1980: 364). Ποιες είναι οι κρίσιμες διαφορές; Από τη μια πλευρά: «Ανόμοια με τη μικροαστική τάξη [οι μικροί εργοδότες], απασχολούν κάποια εργατική δύναμη κι έτσι είναι σε σχέση εκμετάλλευσης με τους εργάτες» (ό.π.π.: 330). Με την έννοια αυτή επιτελούν «τη λειτουργία του κεφαλαίου ενώ οι μικροαστοί όχι» (ό.π.π.: 364). Από την άλλη πλευρά: «Όμως ανόμοια με την καπιταλιστική τάξη, είναι οι ίδιοι άμεσα απασχολούμενοι στην παραγωγή δίπλα στους εργάτες τους, και δεν απασχολούν σημαντικές ποσότητες εργατικής δύναμης για να συσσωρεύσουν μεγάλες μάζες κεφαλαίου» (ό.π.π.: 330 βλ. και Wright, 1983: 112-114, 126-129).

από παραγωγή για χάρη της παραγωγής» (Μαρξ, χ.χ.: 126-127) και εάν ο σκοπός της απλής εμπορευματικής παραγωγής είναι η (απλή) αναπαραγωγή του απλού (άμεσου) εμπορευματοπαραγωγού ως ενός ανεξάρτητου πραγματικού (οικονομικού) ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, και αυτός ο σκοπός προϋποθέτει τη διατήρηση και την εσωτερική συνοχή της στοιχειώδους μονάδας παραγωγής και κατανάλωσης (οικογένεια) –δηλαδή τη διατήρηση της οικογενειακής εργασίας με όρους αυξημένης «αυτο-εκμετάλλευσης» συν τα επιπρόσθετα εισοδήματα από τα απασχολούμενα σε μισθωτή σχέση μέλη της οικογένειας (κατάσταση της ημι-προλεταριοποίησης)– ο σκοπός της υβριδικής παραγωγής είναι υβριδικός: εφόσον η δομική αναγκαιότητα της οικογενειακής εργασίας διαπλέκεται με την ύπαρξη μισθωτής, δηλαδή (δυνητικά) εκμεταλλεζόμενης εργασίας. Με άλλα λόγια, η μη-αναγκαιότητα μεγιστοποίησης του κέρδους συνυπάρχει με το αντίθετό της, τον «νόμο»: «μάξιμουμ του προϊόντος με μίνιμουμ της εργασίας» (όπ.π.: 127) (Για περισσότερη ανάλυση βλ. Οικονομάκης, 2000 και Economakis, 2005).

7. Μεσαίες τάξεις: Μια διασαφήνιση

Η προσέγγισή μας διαφοροποιείται από εκείνη του Πουλαντζά (1975, 1982γ), σύμφωνα με την οποία τα υποσύνολα των μεσαίων τάξεων εντάσσονται στην ίδια τάξη, παρά τη διαφορετική δομική τους ένταξη στις σχέσεις παραγωγής στη βάση της θεωρίας του για τα πολιτικά και ιδεολογικά «κατάλληλα αποτελέσματα». Σύμφωνα με τον Πουλαντζά (1982γ: 254), «[α]ν μπορούμε να θεωρούμε ότι ανήκουν σε μία και την ίδια τάξη σύνολα που, από πρώτη ματιά, κατέχουν διαφορετικές θέσεις στις οικονομικές σχέσεις, τούτο συμβαίνει γιατί αυτές οι διαφορετικές θέσεις έχουν, στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, τα *ίδια αποτελέσματα*». Επομένως, σύμφωνα με τον Πουλαντζά: «Η αναφορά στις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις είναι απόλυτα απαραίτητη για να εντοπιστεί η θέση της μικροαστικής τάξης στον ταξικό δομικό προσδιορισμό»³⁷ (Πουλαντζάς, 1982γ: 256).

Στη βάση αυτής της ανάλυσης και σύμφωνα με τους Μηλιό και Οικονομάκη (2007: 50), προκύπτει ότι αναφερόμαστε σε «μεσαίες τάξεις», δηλαδή «ότι οι μικροαστοί δεν αποτελούν ενιαία τάξη αλλά πολώνονται σε τρεις [...] τάξεις στις κοινωνίες του αναπτυγμένου καπιταλισμού: παραδοσιακή μικροαστική τάξη, νέα μικροαστική τάξη και μεσαία αστική τάξη. Αυτό το συμπέρασμα βασίζεται στη θεωρητική παραδοχή ότι δεν μπορεί να υπάρξει ένας μοναδικός ταξικός ορισμός για όλα τα ταξικά υποσύνολα των μεσαίων τάξεων στο οικονομικό επίπεδο και ότι *δεν μπορεί να υπάρξει κανένας ταξικός ορισμός στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, σε αντίθεση με τον ορισμό στο οικονομικό επίπεδο*. Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη είναι η τάξη των αυτοαπασχολούμενων απλών εμπορευματοπαραγωγών, δηλαδή είναι η τάξη που σχηματίζεται εντός της απλής εμπορευματικής παραγωγής· η νέα μικροαστική τάξη [με τα δύο υποσύνολά της, του ΚΤΠ και του κρατικού μηχανισμού] είναι η ενδιάμεση κοινωνική τάξη των μισθωτών

37. Άλλωστε «ο προσδιορισμός των κοινωνικών τάξεων ανάγεται στις πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις» (Πουλαντζάς, 1982γ: 31).

εργαζομένων οι οποίοι ασκούν εξουσία στο όνομα του καπιταλιστικού συστήματος, εντός της διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής (ΚΤΠ) και της κοινωνικής αναπαραγωγής (καπιταλιστικό κράτος/κατασταλτικοί-ιδεολογικοί μηχανισμοί)· τέλος, η μεσαία αστική τάξη είναι η τάξη των αυτοαπασχολούμενων επιχειρηματιών οι οποίοι εκμεταλλεύεται οριακή ως προς τον αριθμό της μισθωτή εργασιακή δύναμη, δηλαδή είναι η τάξη που σχηματίζεται εντός του υβριδικού τρόπου παραγωγής».

Όπως επίσης αναφέρουν οι Μηλιός και Οικονομάκης (2007),³⁸ εξ αυτών των διαφορετικών δομικών θέσεων, δηλαδή των θέσεων στο οικονομικό επίπεδο, προκύπτουν, αντιθέτως με τους ισχυρισμούς του Πουλαντζά, διαφορετικά «κατάλληλα αποτελέσματα» ή διαφορετική ταξική τοποθέτηση³⁹ στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο για καθεμία από τις τάξεις αυτές⁴⁰ (Για μια περαιτέρω πραγμάτευση του σχετικού ζητήματος βλ. Ενότητα 11).

38. Για μια κριτική και συστηματική θεώρηση της άποψης του Πουλαντζά για τα «κατάλληλα αποτελέσματα», η οποία αμφισβητεί τον τρόπο που ο Πουλαντζάς χρησιμοποιεί τα «κατάλληλα αποτελέσματα» για την ερμηνεία της ιδεολογικοπολιτικής ταξικής τοποθέτησης των μεσαίων τάξεων βλ. Μηλιός και Οικονομάκης (2007) και Milios and Economakis (2011).

39. Για τη διάκριση ταξικής «θέσης» και «τοποθέτησης» βλ. Οικονομάκης (2000: 208 κ.ε.).

40. Οι Μηλιός και Οικονομάκης (2007: 51) επισημαίνουν: «Εστιάζοντας στις δυνητικές τοποθετήσεις των μεσαίων τάξεων, συμπεράναμε ότι κάθε τάξη παράγει ιδιαίτερα ή σε κάθε περίπτωση διαφορετικά από τις άλλες 'κατάλληλα αποτελέσματα'. Αυτά τα 'αποτελέσματα' αναδύονται από και ανταποκρίνονται στις ιδιαιτερότητες των δομικών ταξικών χαρακτηριστικών καθενός από τα ταξικά υποσύνολα των μεσαίων τάξεων».

8. Λενινιστικά κριτήρια προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων και μια συγκεφαλαίωση

Ο Λένιν συμπυκνώνει στο παρακάτω απόσπασμα τα κριτήρια ταξικού προσδιορισμού: «Τάξεις ονομάζονται μεγάλες ομάδες ανθρώπων που ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τη θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής, από τη σχέση τους (στο μεγαλύτερο μέρος κατοχυρωμένη και διατυπωμένη σε νόμους) με τα μέσα παραγωγής, από τον ρόλο τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας, και συνεπώς, από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το μέγεθος αυτής της μερίδας. Τάξεις είναι οι ομάδες εκείνες ανθρώπων, που η μία μπορεί να ιδιοποιείται την δουλειά της άλλης χάρη στη διαφορά της θέσης που κατέχει μέσα σ' ένα καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής οικονομίας» (Λένιν, 1977: 15).

Τα παραπάνω τέσσερα κριτήρια που θέτει ο Λένιν, ακόμα και αν δεν προσδιορίζουν επακριβώς τις κοινωνικές τάξεις, μπορούν ωστόσο να αποτελέσουν «ένα γενικό πλαίσιο ανάπτυξης της έρευνας» αναφορικά με τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων (Παπαγεωργίου και Χριστοδουλάκου, 2013: 29). Σε αυτή την κατεύθυνση τα τέσσερα κριτήρια είναι αναγκαίο να χρησιμοποιούνται στην ενότητά τους για τον προσδιορισμό της ταξικής θέσης, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την πρωταρχικότητα της σχέσης με τα μέσα παραγωγής και τη θέση στην παραγωγή (Μπατίκας, 1994: 26· Κάππος, 1987: 23· Σάρλης, 1987: 15).

Αξιοποιώντας την ανάλυση των εννοιών που προηγήθηκαν, τη θέτουμε στο γενικό πλαίσιο των τεσσάρων κριτηρίων του Λένιν επιχειρώντας μια αντιστοίχιση (Οικονομάκης, 2005: 21-23).

Στο πρώτο κριτήριο του Λένιν (θέση μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής) μπορεί να αντιστοιχηθεί ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής, ήτοι ΚΤΠ, ΥΤΠ, ΑΕΠ.

Στο δεύτερο κριτήριο (σχέση με τα μέσα παραγωγής) είναι δυνατόν να αντιστοιχηθεί η πραγματική κυριότητα (ή η μη πραγματική κυριότητα) των μέσων παραγωγής (βλ. και Carchedi, 1977: 50-51).

Το τρίτο κριτήριο (ρόλος στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας) αναφέρεται στον ταξικό-κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, αφενός στη διάκριση ή σύμπτωση των λειτουργιών πραγματικής κυριότητας και χρήσης των μέσων παραγωγής, στις διαδικασίες παραγωγής, αφετέρου στη διαφορετική θέση στην κοινωνική διαίρεση της εργασίας, που σηματοδοτεί η διάκριση της παραγωγής έναντι των κρατικών μηχανισμών. Ειδικότερα, ως προς την ταξική διαίρεση εντός των καπιταλιστικών διαδικασιών παραγωγής, στη βάση του κριτηρίου αυτού, μπορεί να ιδωθεί η διάκριση ανάμεσα στην εργατική τάξη και τη νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (βλ. σχετικά Οικονομάκης, 2005: 114-115).

Τέλος, το τέταρτο κριτήριο (τρόπος ιδιοποίησης της μερίδας του κοινωνικού πλούτου και μέγεθος αυτής της μερίδας) αποτελεί συμπίκνωση των τριών πρώτων, καθώς είναι ο συνδυασμός τους που καθορίζει τον τρόπο ιδιοποίησης της μερίδας του κοινωνικού πλούτου και το μέγεθος αυτής της μερίδας (βλ. και Carchedi, 1977: 51-52· Οικονομάκης, 2005: 114).

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτουν οι κοινωνικές τάξεις εντός του καπιταλιστικού συστήματος που απεικονίζονται στον Πίνακα 8.1, όπως και η διάκριση θεμελιωδών και μη-θεμελιωδών ή ενδιάμεσων κοινωνικών τάξεων.

Πίνακας 8.1: Προσδιορισμός των κοινωνικών τάξεων εντός του καπιταλιστικού συστήματος

Τάξεις	Κοινωνική διαίρεση της εργασίας	Πραγματική κυριότητα στα μέσα παραγωγής	Χρήση των μέσων παραγωγής
Θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις			
Καπιταλιστική τάξη και μάντζερς κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων	ΚΤΠ (ιδιωτικές και κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)	Ναι	Όχι
Μεσαία αστική τάξη	ΥΤΠ	Ναι	Μερική χρήση
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη	ΑΕΠ	Ναι	Ναι
Εργατική τάξη	ΚΤΠ (ιδιωτικές και κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)	Όχι	Ναι/σχέσεις εκμετάλλευσης
Νόθα εργατική τάξη	ΥΤΠ	Όχι	Ναι/σχέσεις εκμετάλλευσης
Μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις			
Ανώτερη κρατική γραφειοκρατία	Στενός δημόσιος τομέας	Όχι – άμεση εξουσία για την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος	Όχι
Νέα μικροαστική τάξη			
Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ	ΚΤΠ (ιδιωτικές και κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)	Όχι	Όχι/σχέσεις εκμετάλλευσης – εκχωρημένες εξουσίες κεφαλαίου
Νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού	Στενός δημόσιος τομέας	Όχι	Όχι /εκχωρημένες εξουσίες κράτους
Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα	Στενός δημόσιος τομέας	Όχι	Όχι

Επιχειρώντας μια κάποια συμπύκνωση της ταξικής διαίρεσης, στη βάση των θεωρητικών παραδοχών της προηγηθείσας ανάλυσης, θα μπορούσαμε σχηματικά να πούμε ότι έχουμε τρία βασικά ταξικά σύνολα, δύο με αντικειμενική ταξική πόλωση και ένα ταξικά ανομοιογενές ανάμεσα σε αυτά τα δύο.

Αυτά είναι:

- Οι μεσαίες τάξεις, με δεδομένη ταξική ανομοιογένεια, όπως έχουμε υποστηρίξει και θα πραγματευτούμε περαιτέρω στην Ενότητα 11.
- Οι ανώτερες τάξεις, που συμπεριλαμβάνουν την καπιταλιστική τάξη (ιδιοκτήτες καπιταλιστικών επιχειρήσεων και μάνατζερς ιδιωτικών και κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων) και την ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, η οποία εμφανίζει «αστική αντικειμενική πόλωση».
- Τέλος οι εργατικές-λαϊκές τάξεις με «προλεταριακή αντικειμενική πόλωση», που συμπεριλαμβάνουν την εργατική τάξη, τη νόθα εργατική τάξη και την κατώτερη μισθωτή βαθμίδα.

9. Πρακτικά όρια διαχωρισμού των τρόπων παραγωγής

9.1 Προσεγγίσεις για τα όρια διαχωρισμού των τρόπων παραγωγής

Υπενθυμίζουμε πως, σύμφωνα με τον Μαρξ (όπως είδαμε στην Ενότητα 2), «ο κεφαλαιοκράτης απαλλάσσεται στην αρχή από τη χειρωνακτική εργασία μόλις το κεφάλαιό του φτάσει το ελάχιστο εκείνο μέγεθος με το οποίο και μόνο αρχίζει η καθαυτό κεφαλαιοκρατική παραγωγή». Είναι εμφανές εδώ το κριτήριο του αριθμού των απασχολούμενων για την εμφάνιση του ΚΤΠ.

Στην ίδια κατεύθυνση ο Λένιν (1988: 358), υιοθετώντας το κριτήριο των μισθωτών απασχολούμενων για το πέρασμα στον ΚΤΠ, αναφέρει πως «[ό]ταν ο 'βιοτέχνης' μεταβάλλεται σε αληθινό κεφαλαιοκράτη, που απασχολεί 15 ως 30 μισθωτούς εργάτες, ο ρόλος της εργασίας των μελών της οικογένειάς του στα εργαστήριά του πέφτει και φτάνει ως το σημείο να γίνεται ασήμαντος».

Στην παραπάνω θέση του Λένιν γίνεται σαφής σύνδεση της μετάβασης στον ΚΤΠ με την αποστοίχιση του βιοτέχνη και της οικογένειάς του (της «συλλογικής οντότητας») από τη σχέση χρήσης. Επιπλέον, στον «αληθινό κεφαλαιοκράτη» του Λένιν αντιστοιχίζεται ο αστός του ΚΤΠ, έναντι του «βιοτέχνη» στον οποίο αντιστοιχίζεται ο μεσοαστός του ΥΤΠ. Έτσι το κατώτατο αριθμητικό όριο των τουλάχιστον 15 μισθωτών συνιστά το σημείο «περάσματος» από τον ΥΤΠ στον ΚΤΠ και το σημείο μετατροπής του μεσοαστού σε αστό (Οικονομάκης, 2000: 395).

Όπως υποστηρίζει ο Οικονομάκης (2000: 395), στην ανάλυση του Λένιν ο «βιοτέχνης» «δεν μπορεί να είναι ο απλο-εμπορευματο-παραγωγός, γιατί ο Λένιν γνώριζε πολύ καλά τη μαρξική θέση πως αυτός δεν χρησιμοποιεί εργάτες δηλαδή δεν παράγει σαν καπιταλιστής. Έτσι, ο μόνος μη-αληθινός κεφαλαιοκράτης στον

οποίο μπορεί να αναφέρεται ο Λένιν είναι ο μεσοαστός του ΥΤΠ. Εκείνος που χρησιμοποιεί μεν μισθωτή εργασία, αλλά: τόση όση δεν αποστοιχίζεται πλήρως από τη σχέση χρήσης (ή) όχι τόση ώστε να αποστοιχίζεται πλήρως από τη σχέση χρήσης».

Ο Μουζέλης (1978: 76-77), στη βάση και της ανάλυσης του Λένιν, χρησιμοποιώντας το κριτήριο του αριθμού των μισθωτών, αναφέρει πως «οι ιδιόκτητες οικονομικές μονάδες, είτε στη βιομηχανία, είτε στη γεωργία, που χρησιμοποιούν οικογενειακή εργασία (ή εταιρείες στις οποίες η οικογενειακή εργασία παίζει μεγαλύτερο ρόλο από τη μισθωτή), θεωρούνται πως ανήκουν στην κατηγορία της απλής εμπορευματικής παραγωγής». Επιπροσθέτως, αναφέρει πως προκύπτει δυσκολία προσδιορισμού των ορίων ανάμεσα στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις και σε εκείνες της ΑΕΠ. Στη συνέχεια υπογραμμίζει τη δυσκολία των διαχωριστικών γραμμών, αλλά και τις σχετικές προσπάθειες του Λένιν γράφοντας πως «είναι αρκετά δύσκολο να σύρουμε σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις καπιταλιστικές και τις επιχειρήσεις της απλής εμπορευματικής κατηγορίας. Ο Λένιν π.χ., τονίζει τις απεριόριστες παραλλαγές και διαβαθμίσεις ανάμεσα στους καπιταλιστικούς και τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής στη μελέτη του για τον ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό» στο έργο του *Η Ανάπτυξη του Καπιταλισμού στη Ρωσία*, από το Κεφάλαιο ΙΙΙ και μετά. Και καταλήγει με την επισήμανση ότι: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μέσα στη μαρξιστική φιλολογία υπάρχει σοβαρό θεωρητικό κενό σχετικά μ' αυτές τις οριακές περιπτώσεις» (όπ.π.: 77 βλ. και Οικονομάκης, 2000: 393-394).

Ωστόσο στη θεώρηση του Μουζέλη –όπως προκύπτει και από την παράθεση των σχετικών θέσεων του– ταυτίζονται η ΑΕΠ και ο ΥΤΠ και θεωρείται «ως ένα και το αυτό: η ανυπαρξία και η ύπαρξη (έστω και περιθωριακά σε σχέση με την οικογενειακή απασχόληση) μισθωτής εργασίας, δηλαδή η ανυπαρξία με την ύπαρξη σχέσης εκμετάλλευσης εντός των εργασιακών διαδικασιών· η χρήση και η μερική χρήση· η πλήρης σύμπτωση στη 'συλλογική οντότητα' του άμεσου παραγωγού κυριότητας + κατοχής + χρήσης, με τη μερική μόνο αποστοίχιση του 'φορέα' πραγματικής κυριότητας από τη σχέση χρήσης· η μικροαστική και η μεσοαστική τάξη (αποσιωπούμενης έτσι της νόθας εργατικής τάξης)» (Οικονομάκης, 2000: 394).

Αν κάπου εντοπίζονται οριακές περιπτώσεις, αυτές δεν είναι παρά ανάμεσα στον ΥΤΠ και στον ΚΤΠ. Και αυτό γιατί «το αριθμητικό όριο του προσδιορισμού

κυριαρχούσα μισθωτή ή οικογενειακή εργασία τέτοια που να αποστοιχίζεται πλήρως ή μη ο φορέας πραγματικής κυριότητας από τη σχέση χρήσης είναι οπωσδήποτε πράγματι ασαφές» (όπ.π.: 395).

Ο Wright (1983: 127) σκιαγραφεί τη μετάβαση από την ΑΕΠ στον ΥΤΠ (σε όρους της ανάλυσής μας), αναφέροντας πως «[ό]ταν ένας μικροαστός παραγωγός απασχολεί έναν μόνο βοηθό, υπάρχει μια άμεση αλλαγή στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, λόγω της εργασίας ενός εργάτη που μπορεί τώρα να είναι υπό εκμετάλλευση».

Αν και αντιφατικά, σκιαγραφεί και τη μετάβαση από τον ΥΤΠ στον ΚΤΠ θεωρώντας πως «[κ]αθώς επιπρόσθετοι υπάλληλοι έρχονται να προστεθούν, η αναλογία του συνολικού υπερπροϊόντος που δημιουργείται από τη μικροαστική οικογένεια φθίνει. Σε κάποιο σημείο γίνεται μικρότερη από το μισό του συνολικού υπερπροϊόντος, και τελικά γίνεται ένα μικρό κλάσμα του συνολικού πλεονάσματος. Σ' αυτό το σημείο ο μικροαστός παραγωγός γίνεται σταθερά ένας μικρός καπιταλιστής» (όπ.π.). Έτσι, ο Wright, χρησιμοποιώντας την «αναλογία του υπερπροϊόντος» που παράγεται από τη «μικροαστική οικογένεια» και από μισθωτούς εργαζομένους, εισάγει έμμεσα τη σχέση χρήσης ως μέτρο για τη μετάβαση από τον ΥΤΠ στον ΚΤΠ και στον διαχωρισμό μεσοαστών-καπιταλιστών (Οικονομάκης, 2000: 397).

Προσπαθώντας, τελικά, να προσδιορίσει αυτή τη διαδικασία μετάβασης με αριθμητικά όρια μισθωτής απασχόλησης, ο Wright (1983: 128) θέτει το ερώτημα: «Πόσοι πολλοί υπάλληλοι είναι αναγκαίοι για να μετασχηματίσουν ένα μικρό εργοδότη (την αντιφατική θέση μεταξύ της μικροαστικής και της αστικής τάξης [ΥΤΠ στην ανάλυσή μας]) σ' έναν γνήσιο καπιταλιστή;».

Ο Wright αναγνωρίζει πως είναι δύσκολο να προσδιοριστεί επακριβώς ο αριθμός των μισθωτών πέραν του οποίου συντελείται η μετάβαση σε έναν «μικρό», αλλά «γνήσιο» καπιταλιστή (δηλαδή από τον ΥΤΠ στον ΚΤΠ), λόγω των διαφορετικών τεχνολογιών που χρησιμοποιούνται στην παραγωγή και λόγω των διαφορετικών ιστορικών περιόδων (1983: 127). Ωστόσο, θεωρεί –σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης⁴¹– πως όταν απασχολούνται μέχρι εννέα μισθωτοί, τότε πρόκειται για επιχείρηση στην οποία εμφανίζεται ο «μικρός εργοδότης» (ο

41. Όπως διασαφηνίζει ο Wright (1997: 188), τα αριθμητικά όρια που προσδιορίζει δεν βασίζονται σε «δεδομένα πάνω στη διαίρεση της εργασίας μέσα στις μικρές επιχειρή-

ΥΤΠ στην ανάλυσή μας). Αντίθετα, όταν απασχολούνται δέκα ή και περισσότεροι μισθωτοί, τότε πρόκειται για επιχείρηση στην οποία ο εργοδότης είναι καπιταλιστής (δηλαδή ο ΚΤΠ) (Wright, 1997: 150-151).

Σε κάθε περίπτωση, στην ανάλυση του Wright –και σε αντίθεση με αυτήν του Μουζέλη– είναι σαφές πως αν υπάρχουν κοινά σύνορα μεταξύ των τρόπων παραγωγής, τότε πρόκειται για τα κοινά σύνορα ανάμεσα σε αυτό που έχουμε ονομάσει ΥΤΠ και ΚΤΠ.

Στην ανάλυσή του ο Πουλαντζάς επίσης «ανακατεύει τόσο την ανυπαρξία όσο και την ύπαρξη μη-κυριαρχούσας μισθωτής εργασίας εντός των εργασιακών διαδικασιών» (Οικονομικής, 2000: 398). Ωστόσο, μπορούν να αξιοποιηθούν κριτικά τα όρια που προσδιορίζει.

Ο Πουλαντζάς (1982γ: 407-408, 410) αναφέρει πως στις επιχειρήσεις που απασχολούνται 0-5 μισθωτοί αντιστοιχεί η παραδοσιακή μικροαστική τάξη (φτωχή αγροτιά, μικρέμποροι, βιοτεχνικές επιχειρήσεις πολύ χαμηλής απασχόλησης). Στις επιχειρήσεις που απασχολούνται 6-9 μισθωτοί συντελείται «το πέρας των μικροαστών στην κατάσταση των μικροκεφαλαιούχων».

Χωρίς επίσης διαχωρισμό ΑΕΠ και ΥΤΠ, το όριο για την εμφάνιση του ΚΤΠ πέφτει στους 4 μισθωτούς στη μελέτη του Παπαδόπουλου, σύμφωνα με την οποία στην αστική τάξη εντάσσονται όσοι απασχολούν τουλάχιστον 4 μισθωτούς. Επομένως, με τους όρους της δικής μας ανάλυσης, η απασχόληση μέχρι και 3 μισθωτών προσδιορίζει τον ΥΤΠ. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει ο Παπαδόπουλος με βάση υπολογισμούς επί των αμοιβών των εργατών και της υπεραξίας που δύνανται αυτοί να παράγουν σε μια επιχείρηση μικρών εργοδοτών (όπ.π.: 309-310).

Ο Κάππος (2004: 36-37), στην ίδια γραμμή ανάλυσης που ενοποιεί των ανυπαρξία με την ύπαρξη μη-κυριαρχούσας μισθωτής εργασίας εντός των εργασιακών διαδικασιών, και με βάση ανάλογους με τον Παπαδόπουλο υπολογισμούς, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «ο εργοδότης που απασχολεί μέχρι 4 εργάτες μπορεί να θεωρηθεί επαγγελματιοβιοτέχνης και να ενταχθεί στα μεσαία στρώματα της πόλης».⁴² Με τους όρους της δικής μας ανάλυσης, αν όπου επαγγελματιο-

σεις έτσι που να μπορεί να ιδωθεί η έκταση στην οποία ο μικρός εργοδότης πράγματι εμπλεκόταν στην παραγωγική εργασία της επιχείρησης».

42. Στις αναλύσεις του Παπαδόπουλου (1987) και Κάππου (1987, 2004) διαχωρίζονται τα «μεσαία στρώματα» σε «παλαιά μεσαία στρώματα του χωριού» και σε «παλαιά με-

βιοτέχνης των μεσαίων στρωμάτων της πόλης νοηθεί η μεσαία αστική τάξη, το όριο για τον ΥΤΠ είναι οι 4 μισθωτοί.

9.2 Τα κριτήρια διαχωρισμού

Εφόσον οι κοινωνικές τάξεις αποτελούν τους «φορείς» των σχέσεων που συνθέτουν τις σχέσεις παραγωγής, οι οποίες συγκροτούν τη «μήτρα» ενός τρόπου παραγωγής, ο διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων όσον αφορά το επίπεδο των τρόπων παραγωγής δεν μπορεί παρά να είναι το αποτέλεσμα του διαχωρισμού-προσδιορισμού των διαφορετικών τρόπων παραγωγής (Οικονομικής, 2000: 393). Με δεδομένο ότι ορίζονται σαφώς οι «φορείς» (και οι «μη φορείς») της πραγματικής κυριότητας, ο προσδιορισμός των ορίων διαχωρισμού των διαφορετικών τρόπων παραγωγής, και άρα των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, εξαρτάται από τον «βαθμό» στον οποίο οι «φορείς» της πραγματικής κυριότητας αποτελούν (ή δεν αποτελούν) και «φορείς» της σχέσης χρήσης.

Αν ο «φορέας» της πραγματικής κυριότητας αποτελεί και τον αποκλειστικό-μοναδικό «φορέα» χρήσης, έχουμε την ΑΕΠ. Αν ο «φορέας» της πραγματικής κυριότητας αποτελεί μερικώς και τον «φορέα» χρήσης, επομένως τουλάχιστον ένας μη ιδιοκτήτης μισθωτός είναι αποκλειστικά «φορέας» χρήσης, βρισκόμαστε στον ΥΤΠ· αν τέλος ο «φορέας» της πραγματικής κυριότητας δεν αποτελεί και «φορέα» χρήσης, αλλά, αντιθέτως, αποστοιχίζεται πλήρως από αυτήν, τότε έχουμε τον ΚΤΠ.

Κατά συνέπεια, ο «βαθμός» αυτός συναρτάται με τον αριθμό των απασχολούμενων μισθωτών ή τη μη απασχόληση μισθωτών. Άρα, το κριτήριο για τον πρακτικό διαχωρισμό των κοινωνικών τάξεων είναι ο αριθμός των μισθωτών που απασχολούνται ανά εργασιακή-παραγωγική μονάδα.

Πιο συγκεκριμένα, με βάση την ανάλυση που πραγματοποιήσαμε στις Ενότητες 2-6 και τα όρια διαχωρισμού των τρόπων παραγωγής που αναδεικνύονται μέσα από τη σχετική βιβλιογραφική επισκόπηση στην Υποενότητα 8.1, κάνουμε

σαία στρώματα της πόλης». Εκτός από τη σύγχυση ΑΕΠ και ΥΤΠ και επομένως της παραδοσιακής και της μεσαίας αστικής τάξης, είναι ένα ερώτημα η ανάγκη διαχωρισμού με βάση τον τομέα της οικονομίας (όπου “χωριό” ο αγροτικός τομέας και “πόλη” οι άλλοι τομείς της οικονομίας). Στη συνέχεια της Μελέτης θα αναλύσουμε περισσότερο το ζήτημα αυτό.

τους εξής συλλογισμούς: Η ΑΕΠ σημαίνει μηδενική μισθωτή απασχόληση. Επομένως, ο ΥΤΠ άρχεται από μισθωτή απασχόληση τουλάχιστον ίση με 1. Το ζήτημα εδώ είναι ποιο είναι το σημείο διαχωρισμού μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ. Τροποποιώντας και εντάσσοντας στο πλαίσιο της δικής μας ανάλυσης τα αριθμητικά όρια που δίνει ο Πουλαντζάς, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι οι 5 μισθωτοί σηματοδοτούν ένα όριο διαχωρισμού μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ και έτσι ο ΥΤΠ θα μπορούσε να οριστεί μεταξύ 1-5 μισθωτών. Αν, ωστόσο, λάβουμε υπόψη μας την ανάλυση του Wright, το όριο αυτό αυξάνεται στους 9 μισθωτούς και έτσι ο ΥΤΠ θα μπορούσε να οριστεί μεταξύ 1-9 μισθωτών. Το όριο διαχωρισμού μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ αυξάνεται ακόμη περισσότερο, στους κατ' ελάχιστο 14 μισθωτούς, αν λάβουμε υπόψη ότι στην ανάλυση του Λένιν ο «αληθινός κεφαλαιοκράτης» προϋποθέτει την απασχόληση 15 τουλάχιστον μισθωτών, και έτσι ο ΥΤΠ θα μπορούσε να οριστεί μεταξύ 1-14 μισθωτών. Με βάση, ωστόσο, την ανάλυση του Κάππου, το όριο θα έπεφτε στους 4 μισθωτούς, αν θεωρούμε ότι ο «επαγγελματιοβιοτέχνης» των «μεσαίων στρωμάτων της πόλης» αντιστοιχεί στη μεσαία αστική τάξη του ΥΤΠ. Το όριο θα έπεφτε ακόμη περισσότερο, στους 3 μισθωτούς, αν λάβουμε υπόψη μας την ανάλυση του Παπαδόπουλου.

Είναι σαφές ότι ένας αυστηρός καθορισμός ορίων μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ – δεδομένου ότι αυτός συντελείται σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης– καθίσταται προβληματικός. Συνεπώς, θεωρούμε πως υφίσταται «μια πλατιά ζώνη απροσδιοριστίας» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ (Οικονομάκης, 2000: 400), αυτό που θα ονομάσουμε «γκρίζα ζώνη».

Το ζήτημα είναι πώς θα μπορούσε να οριστεί μια τέτοια ζώνη. Θεωρούμε ότι το όριο 14 του Λένιν μετά το οποίο εμφανίζεται ο «αληθινός κεφαλαιοκράτης» πρέπει να εγκαταλειφθεί ως ιδιαίτερο υψηλό, «δεδομένων των από τότε (που το έθετε ο Λένιν) μέχρι σήμερα τεχνολογικών εξελίξεων» (βλ. σχετικά Οικονομάκης, 2000: 395). Το ίδιο θεωρούμε και για το αντίστοιχο όριο 9 του Wright, υποθέτοντας καταρχήν ότι το εύρος των 6-9 μισθωτών, όπου, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, συντελείται «το πέρασμα των μικροαστών στην κατάσταση των μικροκεφαλαιούχων» αποτελεί μια προσέγγιση για το εύρος της «γκρίζας ζώνης», όπου ο «μικροκεφαλαιούχος» συνιστά ένα ασαφή διαχωρισμό μεταξύ του «μικρού εργοδότη» (ΥΤΠ) και του «μικρού» αλλά «γνήσιου» καπιταλιστή (ΚΤΠ) του Wright. Στην περίπτωση αυτή, ο ΥΤΠ ορίζεται μεταξύ 1-5 μισθωτών. Αποφεύγοντας μια υποεκτίμηση, και μόνο εκ των ορίων που θα τεθούν, του μεγέθους της

εργατικής τάξης, θα αντιμετωπίσουμε και αυτά τα όρια ελαφρώς προς τα κάτω, δεδομένων των συνθηκών προϊούσας «αυτοματοποίησης της παραγωγής», «με τις αρχές της κρίσης, στα 1973-1974» (βλ. Ιωακείμογλου, 1983), αντικαθιστώντας την έννοια του μισθωτού με εκείνη του απασχολούμενου.⁴³ Βρισκόμαστε, έτσι, ως προς τον προσδιορισμό του ΥΤΠ στο όριο που θέτει ο Κάππος για τον «επαγγελματοβιοτέχνη» των «μεσαίων στρωμάτων της πόλης», αλλά πάνω από το όριο του Παπαδόπουλου για την εμφάνιση της αστικής τάξης. Πιο συγκεκριμένα, εφόσον σε κάθε παραγωγική διαδικασία που εμφανίζονται σχέσεις εκμετάλλευσης καταγράφεται κατ' ελάχιστον ένας εργοδότης και ένας μισθωτός, έχουμε τα εξής: 2-5 απασχολούμενοι, ήτοι 1-4 μισθωτοί → ΥΤΠ· 6-9 απασχολούμενοι, ήτοι 5-8 μισθωτοί → «γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ· επομένως, 10≤ απασχολούμενοι, ήτοι 9≤ μισθωτοί → ΚΤΠ.

Στον Πίνακα 9.1 κωδικοποιούνται τα συμπεράσματά μας αναφορικά με τα αριθμητικά όρια προσδιορισμού των τρόπων παραγωγής.

Ο προσδιορισμός των παραπάνω ορίων γίνεται αναγκαστικά σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης που δεν λαμβάνει υπόψη του το αντικείμενο εργασίας των οικονομικών μονάδων και την υπάρχουσα/διαθέσιμη τεχνολογία.

Πίνακας 9.1: Τρόποι παραγωγής: Αριθμητικά όρια

Τρόπος παραγωγής	Απασχολούμενοι/μισθωτοί
ΑΕΠ	1 απασχολούμενος/0 μισθωτοί
ΥΤΠ	2-5 απασχολούμενοι/1-4 μισθωτοί
«Γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ	6-9 απασχολούμενοι/5-8 μισθωτοί
ΚΤΠ	10≤ απασχολούμενοι/9≤ μισθωτοί

43. Ανεξαρτήτως αυτής της επιλογής, τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία της εμπειρικής μας έρευνας αναφέρονται σε απασχολούμενους και όχι ειδικά σε μισθωτούς (βλ. στο επόμενο μέρος στην Ενότητα 12).

10. Το ζήτημα της πολλαπλής ταξικής ένταξης

Στις προηγούμενες ενότητες η έμφαση δόθηκε στον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται εντός των τρόπων παραγωγής (ή στον κρατικό μηχανισμό). Ωστόσο είναι δυνατόν να υπάρχουν άτομα ή ομάδες ατόμων που ανήκουν ταυτόχρονα σε περισσότερες από μία κοινωνικές τάξεις ως πιθανό αποτέλεσμα της λεγόμενης πολυαπασχόλησης. Αυτό σημαίνει πως στην πραγματικότητα «η αντίληψη των κοινωνικών τάξεων ως φορέων σχέσεων παραγωγής και αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής δεν σημαίνει και πως το άτομο-υποκείμενο αντιστοιχείται σε κάθε περίπτωση σε μία και μόνη σχέση, άρα και κατατάσσεται σε μία και μόνη κοινωνική τάξη» (Οικονομάκης, 2000: 215).

Έκφραση αυτού του φαινομένου είναι και η ημι-προλεταριοποίηση, στην οποία αναφέρεται ο Λένιν, όπως είδαμε πιο πριν⁴⁴ (βλ. και Σακελλαρόπουλος, 2014: 268-269· Παπαδόπουλος, 1987: 27, 92· Κάππος, 1987: 27-31).⁴⁵

Το φαινόμενο της πολλαπλής ταξικής ένταξης ως αποτέλεσμα της πολυαπασχόλησης έχει περιγραφεί από τον Τσουκαλά (1987) ως «πολυσθένεια».⁴⁶ Σύμ-

44. Η κατάσταση της ημι-προλεταριοποίησης αποτελεί συστατικό στοιχείο της αναπαραγωγής της οικογενειακής μονάδας στο πλαίσιο της ΑΕΠ (βλ. σχετικά στην Ενότητα 5).

45. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο (2014: 269), πρόκειται για οριακές περιπτώσεις όπου «η κοινωνική ένταξη καθορίζεται πρωτευόντως από τη μισθωτή σχέση και δευτερευόντως από τις άλλες ενασχολήσεις». Επιπλέον, ο Παπαδόπουλος (1987: 142, 152-153) περιγράφει τη θέση του «μισσπρολετάριου» ως μεταβατική στη διαδικασία προλεταριοποίησής του.

46. Για την κριτική στην αντίληψη του Τσουκαλά περί «πολυσθένειας» βλ. αναλυτικά Καλόμαλος (1987: 147-153)· Παπαδόπουλος (1987: 89-102)· Λύτρας (1993: 80-88)·

φωνα με την αντίληψη περί «πολυσθένειας», δεν ισχύει πλέον ότι «οι κοινωνικοί φορείς κατέχουν μία και μόνη συγκεκριμένη θέση στο σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας» (Τσουκαλάς, 1987: 147), που σημαίνει, με άλλα λόγια, ότι «έχει σε σημαντικό βαθμό παύσει η αντιστοιχισή: ένας άνθρωπος μια θέση» (Σακελαρόπουλος, 2014: 267). Έτσι, η έννοια της «πολυσθένειας» είναι αντίθετη με αυτή της «μονοσθένειας» που σημαίνει πως ένα «άτομο/φορέας» «καταλαμβάνει μία και μοναδική θέση στον καταμερισμό εργασίας» (Λύτρας, 1993: 82).

Στην ανάλυσή μας οι κοινωνικές τάξεις αποτελούν τους «φορείς» των σχέσεων που συνθέτουν τις σχέσεις παραγωγής οι οποίες συγκροτούν τη «μήτρα» ενός τρόπου παραγωγής. Στη σύνθετη πραγματικότητα υπάρχουν «από τη μια πλευρά, συγκεκριμένες διακριτές κοινωνικές τάξεις, φορείς σχέσεων στα πλαίσια ενός τρόπου παραγωγής, όπου και μοναδικά ορίζονται, από την άλλη άτομα-υποκείμενα που ανήκουν σε περισσότερες από μία κοινωνικές τάξεις, δηλαδή ανήκουν σε διαφορετικούς διακριτούς φορείς σχέσεων, διαφορετικών τρόπων παραγωγής» (Λύτρας, 1993: 217). Επομένως, η πολλαπλή ταξική ένταξη δεν αναιρεί τη διακριτότητα των κοινωνικών τάξεων και των ταξικών «φορέων».

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Τσουκαλά (1987: 156) σε σχέση με τη «διάκριση ανάμεσα σε 'ταξικές θέσεις' και σε 'ταξικούς φορείς' που επανδρώνουν τις θέσεις αυτές, μπορεί κανείς να πει είτε ότι οι φορείς-άτομα τείνουν να επανδρώνουν ταυτόχρονα πολλές ταξικές θέσεις, είτε ότι οι ταξικές θέσεις αναφέρονται εν μέρει μόνο στους ταξικούς φορείς που θα τις καταλάβουν στην πραγματικότητα».

Αυτό που είναι κεντρικό στην ανάλυση του Τσουκαλά είναι το δεύτερο «είτε», που υπονοεί, πέραν άλλων, ότι υπάρχουν ταξικοί «φορείς» που βρίσκονται σε αναντιστοιχία με τις ταξικές θέσεις, δηλαδή ταξικοί «φορείς» που δεν είναι επί της ουσίας «φορείς» των σχέσεων παραγωγής (Οικονομάκης, 2000: 220). Η θέση αυτή που είναι κεντρική στη θεώρηση του Τσουκαλά υπονοεί την ύπαρξη «ρευστότητας» και «ασάφειας» των κοινωνικών τάξεων (βλ. Παπαδόπουλος, 1987: 89-102).

Το πρώτο «είτε» απλώς θέτει το ερώτημα της πολυαπασχόλησης σε συνάρτηση με τις πιθανές διαφορετικές ταξικές θέσεις που μπορεί να καταλάβουν τα

Μηλιός (1997: 107 κ.ε.)· Οικονομάκης (2000: 214-222)· Σακελαρόπουλος (2014: 267-270).

άτομα-υποκείμενα. Ωστόσο, όπως σωστά σημειώνει ο Μηλιός (1997: 116-118), «ταξική πολυσθένεια» εμφανίζεται μονάχα στην περίπτωση που υφίστανται «μορφές πολλαπλής ταξικής απασχόλησης που δεν εντάσσονται στον ίδιο τύπο ταξικών θέσεων και λειτουργιών». Υπό την έννοια αυτή η συζητούμενη «ταξική πολυσθένεια, δηλαδή η ένταξη ενός ατόμου σε διαφορετικές ταξικές θέσεις και λειτουργίες είναι μόνο δυνατή και νοητή σε σταθερή βάση, όταν πρόκειται για μη ανταγωνιστικές μεταξύ τους ταξικές θέσεις». Για παράδειγμα, «ο αγρότης που ορισμένους μήνες τον χρόνο εργάζεται και ως μισθωτός οικοδόμος κατέχει δύο ταξικές θέσεις (αγρότης αυτοαπασχολούμενος και μισθωτός εργάτης), που και οι δύο όμως εντάσσονται στις κυριαρχούμενες τάξεις».)

Και εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η πολλαπλή ταξική ένταξη δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με την πολυαπασχόληση. Η πολυαπασχόληση αποτελεί αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για την πολλαπλή ταξική ένταξη. Πολυαπασχόληση εντός του πλαισίου του ίδιου τρόπου παραγωγής και στην ίδια ταξική θέση δεν συνεπάγεται και πολλαπλή ταξική ένταξη (Οικονομάκης, 2000: 216). Αντίθετα, αναγκαία συνθήκη για την πολλαπλή ένταξη αποτελεί η πολυαπασχόληση εντός διαφορετικών τρόπων παραγωγής και σε διαφορετικές ταξικές θέσεις ή εντός του ίδιου τρόπου παραγωγής αλλά σε διαφορετικές ταξικές θέσεις (Οικονομάκης, 2000: 217· βλ. και Καλόμαλος, 1987: 151-152). Ωστόσο η εκδοχή της πολλαπλής ταξικής ένταξης έχει συγκεκριμένα όρια, όπως τα προσδιόρισε ο Μηλιός, δηλαδή μπορεί «σε σταθερή βάση» να αφορά μόνο «μη ανταγωνιστικές μεταξύ τους ταξικές θέσεις». «Ταυτόχρονη ένταξη, σε σταθερή βάση, στην τάξη των καπιταλιστών (στις κυρίαρχες τάξεις) και στην εργατική τάξη (στις κυριαρχούμενες τάξεις) είναι αδιανόητη» (Μηλιός, 1997: 118-119).

11. Η πρόσφατη μελέτη του Σπύρου

Σακελλαρόπουλου για την ταξική διάρθρωση στην Ελλάδα: Ζητήματα περαιτέρω θεωρητικής διερεύνησης

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε όψεις της πολύ σημαντικής πρόσφατης μελέτης του Σπύρου Σακελλαρόπουλου (2014) για την ταξική διάρθρωση στην Ελλάδα. Η έμφασή μας θα δοθεί σε βασικές πλευρές των θεωρητικών του θέσεων για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων, ενώ θα εξετάσουμε και τα εμπειρικά του ευρήματα επί του προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων τα οποία προκύπτουν από τις θέσεις αυτές και τις υποθέσεις που θέτει για την εμπειρική του διερεύνηση. Αν και ο συγγραφέας εξετάζει την ταξική διάρθρωση στην Ελλάδα από το 1981, εμείς θα περιοριστούμε στην εξέταση της τελευταίας περιόδου διερεύνησής του (2009-2014), για λόγους συγκρισιμότητας προς τα δικά μας ευρήματα για την ταξική διάρθρωση στην Ελλάδα (την περίοδο 2006-2014).⁴⁷ Ο λόγος γι' αυτόν τον χρονικό περιορισμό είναι ότι το ενδιαφέρον μας εστιάζεται σε συγκρίσιμες διαφορετικές εκτιμήσεις επί της ταξικής διάρθρωσης ως αποτέλεσμα διαφορετικών θεωρητικών θέσεων και υποθέσεων.⁴⁸ Η μελέτη του Σπύρου

47. Για τους λόγους επιλογής αυτής της περιόδου βλ. στο Μέρος Β.

48. Μια άλλη σημαντική θεωρητική και εμπειρική μελέτη είναι εκείνη του Παπαδόπουλου (1987) που αποτυπώνει την ταξική διάρθρωση της Ελλάδας για το 1981. Ο Κάππος (1987), έχοντας παρόμοιο θεωρητικό πλαίσιο και αξιοποιώντας την επεξεργασία του Παπαδόπουλου, καταλήγει σε ίδια με αυτόν συμπεράσματα σχετικά με την ταξική σύνθεση στην Ελλάδα για το ίδιο έτος. Σε νεότερη μελέτη του ο Κάππος (2004) επεξεργάζεται εκ νέου τα δεδομένα της ταξικής διάρθρωσης για το 1981 και επεκτείνει την εμπειρική του διερεύνηση επί της ταξικής διάρθρωσης της Ελλάδας και στα έτη 1991 και 2001. Επειδή δεν είναι δυνατή η σύγκριση επί της εμπειρικής διερεύνησης δεν θα

Σακελλαρόπουλου, ωστόσο, όχι μόνο προσφέρει άμεσα, συγκρίσιμα με εκείνα της δικής μας μελέτης, εμπειρικά αποτελέσματα εξυπηρετώντας τον παραπάνω στόχο, αλλά και συγκροτεί, κατά την άποψή μας, *μια ολοκληρωμένη θεωρητική εκδοχή του ταξικού προσδιορισμού*. Η εκδοχή αυτή συμβάλλει ουσιαστικά ώστε, μέσω της κριτικής της θεώρησης, να διασαφηνίσουμε περαιτέρω και να ολοκληρώσουμε την έκθεση της δικής μας θεωρητικής εκδοχής. Με βάση τα παραπάνω, η μελέτη του Σπύρου Σακελλαρόπουλου υπήρξε για μας τροφοδότης θεωρητικής προβληματικής. Η κριτική στην οποία θα υποβάλλουμε τις θεωρητικές του θέσεις επί του ταξικού προσδιορισμού έρχεται να υπογραμμίσει ακριβώς αυτό το γεγονός.

11.1 Βασικό θεωρητικό πλαίσιο, υποθέσεις και εμπειρικά ευρήματα

Ο Σακελλαρόπουλος (2014: 196-197) στην ανάλυσή του για τις κοινωνικές τάξεις –και ακολουθώντας τα κριτήρια του Λένιν– θεωρεί πως το καθοριστικό στοιχείο για την ταξική ένταξη αποτελεί η σχέση με τα μέσα παραγωγής. Η θέση στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και το μερίδιο στον κοινωνικό πλούτο θα πρέπει να χρησιμοποιούνται μόνο όταν το καθοριστικό στοιχείο (σχέση ιδιοκτησίας ως προς τα μέσα παραγωγής) δεν επαρκεί για τον ταξικό προσδιορισμό.

Στη βάση αυτή υποστηρίζει, για παράδειγμα, ότι «ένας καλλιτέχνης διεθνούς φήμης με πολύ υψηλές απολαβές, παρότι μισθωτός, ανήκει στην αστική τάξη. Σε αυτή την περίπτωση χρησιμοποιήσαμε το [...] κριτήριο του Λένιν, που σχετίζεται με τη μερίδα που ιδιοποιείται κάποιος από τον συνολικό κοινωνικό πλούτο» (όπ.π.: 194-195).

Για τον Σακελλαρόπουλο τα λενινιστικά κριτήρια έχουν μια «κοινή συνισταμένη», που είναι «το φαινόμενο της εκμετάλλευσης». Εντούτοις, αυτό δεν είναι αρκετό, καθώς «για να πραγματοποιηθούν οι σχέσεις εκμετάλλευσης είναι απολύτως απαραίτητες και οι σχέσεις κυριαρχίας». Για παράδειγμα, «ένας ιεραρχικά ανώτερος μισθωτός εργαζόμενος, ένας προϊστάμενος [...] σε ένα γραφείο, δεν εκμεταλλεύεται έναν υφιστάμενό του αλλά λόγω της διαφορετικής τους θέσης στην παραγωγή και εξαιτίας των σχέσεων κυριαρχίας που απορρέουν από αυ-

παρουσιάσουμε εδώ τις μελέτες αυτές. Ωστόσο, έστω και ακροθιγώς, θα αναφερθούμε σε ορισμένες, σημαντικές, θεωρητικές θέσεις τους.

τήν, ανήκουν σε διαφορετικές τάξεις». Επομένως, «η εκμετάλλευση, και σε ένα δεύτερο επίπεδο οι σχέσεις κυριαρχίας, και ειδικότερα ο τρόπος με τον οποίο αρθρώνονται σε μία κοινωνική δομή [...] είναι οι παραγωγοί του σχηματισμού και της αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων» (όπ.π.: 195).

Ορίζοντας τις «κοινωνικές τάξεις στον καπιταλισμό» (όπ.π.: 199), ως προς την αστική τάξη θεωρεί πως αποτελείται από τα άτομα που «ως φορείς κοινωνικών σχέσεων, διευθύνουν τις διαδικασίες αναπαραγωγής του κεφαλαίου [...], λαμβάνοντας υπόψη τα ίδια συμφέροντά τους, καθορίζουν το περιεχόμενο και τις ιεραρχήσεις της κυριαρχούμενης από το κεφάλαιο κοινωνικής πράξης» (όπ.π.: 200). Έτσι, στην αστική τάξη, εκτός από όσους κατέχουν τα μέσα παραγωγής εντάσσονται και οι διευθυντές καθώς επιτελούν λειτουργίες του κεφαλαίου (όπ.π.: 223), «η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, τα μέλη των κυβερνήσεων, οι υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί [...] λόγω της θέσης τους στους μηχανισμούς εξουσίας [...] οι υπεύθυνοι νευραλγικών τομέων των μέσων ενημέρωσης καθώς και σημαντικό τμήμα των πανεπιστημιακών και των διανοούμενων, χάρη στη δυνατότητά τους να δημιουργούν την κυρίαρχη ιδεολογία» (όπ.π.: 196-197).

Στην εργατική τάξη εντάσσονται όσοι δεν κατέχουν μέσα παραγωγής, δεν ελέγχουν και δεν μπορούν να επηρεάσουν το περιεχόμενο της εργασίας τους και εκτελούν «όλες εκείνες τις πρακτικές που αποσκοπούν στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου και στην ενδυνάμωση της κοινωνικής εξουσίας» (όπ.π.: 200). Και προσθέτει πως «ανεξάρτητα από το αν επιτελούν παραγωγική ή μη παραγωγική εργασία⁴⁹ [στην εργατική τάξη ανήκουν] οι εργαζόμενοι που υφίστανται εκμετάλλευση και κυριαρχία» (όπ.π.: 206). Έτσι στην εργατική τάξη εντάσσονται επιπροσθέτως οι εργαζόμενοι του ευρύτερου δημόσιου τομέα, καθώς ως παραγωγικοί εργαζόμενοι αμείβονται με κεφάλαιο. Από την άλλη πλευρά, «εργαζόμενοι σε εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, όπου η εκπαίδευση παρέχεται δωρεάν, καθώς και το διοικητικό προσωπικό των διάφορων δημόσιων οργανισμών και υπουργείων δεν είναι παραγωγικοί εργαζόμενοι, ανήκουν, όμως, εκτός από τα ανώτερα και μεσαία στελέχη των υπουργείων, τους στρατιωτικούς, τους καθηγητές πανεπιστημίου, καθώς και τα εργαζόμενα στο Δημόσιο μέλη της νέας μικροαστικής

49. Η θέση του Σακελλαρόπουλου (2014: 217) για την παραγωγική εργασία είναι πως «είναι εκείνη η εργασία που ανταλλάσσεται με κεφάλαιο, σε οποιοδήποτε μέρος του ενιαίου παραγωγικού προτσές και αν συντελείται».

τάξης (μηχανικοί, γιατροί, δικηγόροι), στην εργατική τάξη» (Σακελλαρόπουλος, 2014: 242) για τους εξής τέσσερις λόγους:

α) «Δεν κατέχουν μέσα παραγωγής».

β) «Τους αποσπάται υπερεργασία».

γ) «Επιτελούν τη λειτουργία του συλλογικού εργάτη [...]».

δ) «Αμείβονται με μισθό που καθορίζεται από την κρατική εισοδηματική πολιτική [...], και ο οποίος είναι ίσος με την αξία της εργατικής τους δύναμης γιατί βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με τους μισθούς του ιδιωτικού τομέα» (ό.π.: 243).

Όπως διασαφηνίζει ο Σακελλαρόπουλος, «το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων, το οποίο ενοποιείται κυρίως λόγω του θεσμού της μονιμότητας, είναι ένα διαταξικό σώμα, όπου η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων εντάσσεται στην εργατική τάξη, τα μεσαία στελέχη των υπουργείων και των δημόσιων επιχειρήσεων, οι πανεπιστημιακοί, οι στρατιωτικοί –εκτός από τους ανώτερους αξιωματικούς– ανήκουν στη μικροαστική τάξη, ενώ οι κορυφές της διοίκησης (πολιτικής, στρατιωτικής, πανεπιστημιακής) και των κρατικών εταιρειών ανήκουν στην αστική τάξη, λόγω της επιτελικής θέσης που έχουν στο εσωτερικό του συλλογικού καπιταλιστή, του κράτους» (ό.π.: 243).

Στην ανάλυση του Σακελλαρόπουλου η μικροαστική τάξη αποτελείται από «δύο μερίδες» (ό.π.: 233), την παραδοσιακή μικροαστική τάξη και τη νέα μικροαστική τάξη. Το βασικό χαρακτηριστικό ενοποίησης όσων εντάσσονται στη μικροαστική τάξη είναι ότι τα εισοδήματά τους υπερβαίνουν το μέγεθος που απαιτείται για την αναπαραγωγή της εργασιακής τους δύναμης (ό.π.: 226-227). Αναφορικά «με το ερώτημα της ομοιογένειας της μικροαστικής τάξης», υποστηρίζει πιο συγκεκριμένα, «πως παρά τις υπαρκτές διαφορές η νέα μικροαστική τάξη και η παραδοσιακή μικροαστική τάξη αποτελούν μερίδες μιας τάξης». Πολιτικά γιατί αμφότερες παρουσιάζουν αδυναμία «άρθρωσης μιας αυτόνομης πολιτικής πρακτικής σε αντιδιαστολή με την αστική και την εργατική τάξη –γεγονός που επιφέρει την πρόσδεσή τους πότε στη μία και πότε στην άλλη τάξη–, όσο και λόγω της κοινής οικονομικής βάσης, σε σύγκριση με τις άλλες τάξεις που χαρακτηρίζει τα μέλη τους». Ειδικότερα, αυτή η κοινή οικονομική βάση, «που είτε στηρίζεται στην απόσπαση υπεραξίας (παραδοσιακή μικροαστική τάξη) είτε στην αμοιβή πάνω από το ύψος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (τμήμα-

τα της νέας μικροαστικής τάξης που εργάζονται στον δευτερογενή ή τον τριτογενή τομέα, στελέχη της κρατικής γραφειοκρατίας, ελεύθεροι επαγγελματίες) έχει ως κοινή συνισταμένη το γεγονός πως τα μέλη της μικροαστικής τάξης δεν υφίστανται εκμετάλλευση και πληρώνονται για το σύνολο του χρόνου της εργασίας τους⁵⁰» (όπ.π.: 233). Ταυτόχρονα, τόσο η παραδοσιακή όσο και η νέα μικροαστική τάξη μοιράζονται μια κοινή επιθυμία κοινωνικής ανόδου: «Ο παραδοσιακός μικροαστός θέλει να γίνει μικρός καπιταλιστής, ο νέος μικροαστός θέλει να γίνει μάνατζερ» (όπ.π.: 230).

Η διαφοροποίηση της παραδοσιακής από τη νέα μικροαστική τάξη έγκειται στο γεγονός ότι η τελευταία δεν κατέχει μέσα παραγωγής, δεν αποσπά υπεραξία και επιπλέον «υφίσταται την πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία της άρχουσας τάξης, αφού είναι υποχρεωμένη να εκτελεί τις εντολές των εργοδοτών της» (όπ.π.: 230). Μια έκφραση αυτής της διαφοροποίησης στο πολιτικό επίπεδο είναι ότι «η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, πλην της περίπτωσης που θεωρήσει ότι κινδυνεύει να χάσει την περιουσία της, είναι σταθερά σύμμαχος της αστικής τάξης, ενώ η νέα μικροαστική τάξη έχει επαμφοτερίζοντα ρόλο» (όπ.π.: 234).

Στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη ο Σακελλαρόπουλος κατατάσσει τους ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων (οικογενειακών, βιοτεχνιών, εμπορικών) που απασχολούν λίγους εργαζομένους, είναι κυρίως επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας και στις οποίες δεν συντελείται διευρυμένη αναπαραγωγή κεφαλαίου. Στην περίπτωση της Ελλάδας πρόκειται για επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 9 άτομα⁵¹ (όπ.π.: 227-228).

50. Ωστόσο ο Σακελλαρόπουλος (2014: 197) είχε γράψει ωρίτερα: «Οι σχέσεις κυριαρχίας δεν επεκτείνονται αποκλειστικά στον χώρο του εποικοδομήματος αλλά ενσωματώνονται και στον χώρο της παραγωγής μέσω της υπάρχουσας ιεραρχικής διάρθρωσης. Μόνο που σε αυτή την περίπτωση οι φορείς που ασκούν την κυριαρχία του κεφαλαίου μπορεί να είναι εκμεταλλεζόμενοι και οι ίδιοι. Αντίθετα, οι φορείς των εξουσιαστικών σχέσεων στον χώρο του εποικοδομήματος δεν μπορούν να θεωρηθούν εκμεταλλεζόμενοι παρά μόνο κυριαρχούμενοι από έναν υπερκείμενο φορέα που είναι το κράτος». Πάντως, στην ανάλυση των υποθέσεων του για την εμπειρική διερεύνηση υποστηρίζει ότι «τα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης, δηλαδή οι πάσης φύσεως ελεύθεροι επαγγελματίες [...] δεν υφίστανται εκμετάλλευση ή κυριαρχία» (2014: 286, 296, 306, 313).

51. Ο Σακελλαρόπουλος (2014: 227-228) αναφέρεται σε επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 9 άτομα και όχι μέχρι 9 μισθωτούς, καθώς υποστηρίζει πως η ελληνική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από έναν «ιδιαίτερο οικογενειακό χαρακτήρα αυτών των επι-

Στη νέα μικροαστική τάξη κατατάσσει όσους απασχολούνται «είτε ως ελεύθεροι επαγγελματίες είτε ως μισθωτοί [και] έργο τους έχουν την επίβλεψη και οργάνωση του συστήματος εργασίας (τεχνικοί, μηχανικοί, δικηγόροι, επόπτες παραγωγής, προϊστάμενοι τομέων κ.λπ.), την πραγμάτωση της υπεραξίας (στελέχη στους χώρους του χρηματοπιστωτικού τομέα, του εμπορίου, της διαφήμισης), την επιτήρηση της συνοχής της καπιταλιστικής λειτουργίας (κατώτεροι και μεσαίοι αξιωματικοί των μηχανισμών καταστολής) ή τέλος, τη νομιμοποίηση των όρων αναπαραγωγής των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων (μεσαίοι και κατώτεροι δικαστικοί, μεσαία και κατώτερα κρατικά στελέχη, μεσαίες και κατώτερες βαθμίδες της διανόησης)» (όπ.π.: 232).

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στα αγροτικά στρώματα, τα οποία διακρίνονται σε πλούσια, μεσαία και φτωχά αγροτικά στρώματα. Τα φτωχά αγροτικά στρώματα περιλαμβάνουν τους μικροϊδιοκτήτες γης που δεν χρησιμοποιούν μισθωτή εργασία και αποτελούν μια ιδιαίτερη μερίδα της εργατικής τάξης που αποκαλείται «οιονεί εργατική τάξη» (όπ.π.: 235). Τα εν λόγω στρώματα, αν και έχουν τη νομική κυριότητα των μέσων παραγωγής, υφίστανται εκμετάλλευση από το βιομηχανικό, το τραπεζικό και το εμπορικό κεφάλαιο (όπ.π.: 242).

Τα μεσαία αγροτικά στρώματα περιλαμβάνουν ιδιοκτήτες γης που απασχολούν σε περιορισμένο βαθμό μισθωτούς εργάτες και δεν πραγματοποιούν διευρυμένη αναπαραγωγή κεφαλαίου. Τα εν λόγω στρώματα καλούνται «οιονεί μικροαστική τάξη» (όπ.π.: 235). Τα πλούσια αγροτικά στρώματα περιλαμβάνουν ιδιοκτήτες γης που απασχολούν σε τέτοιο βαθμό μισθωτούς εργάτες γης ώστε να πραγματοποιούν διευρυμένη αναπαραγωγή κεφαλαίου. Τα στρώματα αυτά αποκαλούνται «οιονεί αστική τάξη» (όπ.π.: 235-236).

Ο Σακελλαρόπουλος χωρίζει την εμπειρική διερεύνηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ελλάδα σε τέσσερις περιόδους: 1981-1991, 1991-2001, 2001-2009 και 2009 -2014. Η ανάλυση βασίζεται σε επεξεργασία στοιχείων από τις απογραφές πληθυσμού και τις έρευνες εργατικού δυναμικού που αφορούν τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και συγκεκριμένα: τη θέση στο επάγγελμα ανά ομάδες ατομικών επαγγελματιών, τον αριθμό των ιδιόκτητων στρεμμάτων γης και τον αριθμό των απασχολούμενων στην επιχείρηση.

χειρήσεων, όπου στον αριθμό των απασχολούμενων προστίθενται και συμβοηθούσα συγγενικά πρόσωπα».

Για την εμπειρική διερεύνηση ο Σακελλαρόπουλος θέτει τις πιο κάτω υποθέσεις: Στην αστική τάξη κατατάσσονται οι εργοδότες που απασχολούν από 10 εργαζομένους και πάνω, καθώς και διευθυντές και ανώτερα διοικητικά στελέχη που είναι μισθωτοί (ό.π.π.: 280, 286, 295-296, 305-306, 312-313).

Στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη εντάσσονται οι εργοδότες που απασχολούν λιγότερους από 10 εργαζομένους, οι αυτοαπασχολούμενοι μικροεπιχειρηματίες (μικρέμποροι και τεχνίτες), καθώς και τα συμβοηθούντα μέλη στο εμπόριο και στις υπηρεσίες και σε κλάδους του δευτερογενή τομέα (ό.π.π.: 280, 286-288, 295-297, 306-307, 312-313).

Στη νέα μικροαστική τάξη κατατάσσονται οι αυτοαπασχολούμενοι ελεύθεροι επαγγελματίες της διανοητικής εργασίας (όπως τεχνικοί, μηχανικοί, δικηγόροι), οι μισθωτοί επιστήμονες (με εξαίρεση εκείνους που απασχολούνται στην εκπαίδευση, βλ. στη συνέχεια), ένα τμήμα των διευθυντικών και ανώτερων στελεχών δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, οι εργαζόμενοι στα σώματα ασφαλείας, καθώς (για το 1981) και οι μη δηλώσαντες θέση στο επάγγελμα που ασκούν «επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα» και τα συμβοηθούντα μέλη των ελεύθερων επαγγελματιών (ό.π.π.: 280-282, 286-287, 296-297, 306-307, 313). Επιπλέον, στην ανάλυση των ετών 2009 και 2014, στη νέα μικροαστική τάξη προστίθεται και το τμήμα των ανέργων που είναι κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης⁵² (ό.π.π.: 307, 313-314).

Στα πλούσια αγροτικά στρώματα εντάσσονται οι καλλιεργητές που διαθέτουν κλήρο πάνω από 200 στρέμματα⁵³ και στα μεσαία αγροτικά στρώματα οι καλλιεργητές που διαθέτουν κλήρο από 50 μέχρι 199 στρέμματα. Στα φτωχά αγροτικά στρώματα εντάσσονται οι καλλιεργητές που διαθέτουν κλήρο μέχρι 50 στρέμματα, τα συμβοηθούντα μέλη στη γεωργία, καθώς και (για το 1981) οι μη δηλώσαντες θέση στο επάγγελμα που ανήκουν στην επαγγελματική κα-

52. Ο Σακελλαρόπουλος (2014: 307) επισημαίνει ωστόσο πως, αν και «αυτός ο υπολογισμός γίνεται για να αναδειχθούν σε γενικές γραμμές οι γενικές τάσεις, δεν θεωρούμε πως κάθε απόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εντάσσεται στη νέα μικροαστική τάξη, δεδομένου πως υπάρχουν και πτυχιούχοι που ασκούν εκτελεστικές εργασίες, αλλά η σαφής πλειονότητα ανήκει εκεί λόγω του ενδιάμεσου ρόλου στην παραγωγή». Προσθέτουμε ότι για τα προηγούμενα έτη δεν υπάρχουν σχετικά διαθέσιμα στοιχεία.

53. Η έκταση της γης σχετίζεται θετικά με τη χρήση (ξένης, μόνιμης) εργασίας (Σακελλαρόπουλος, 2014: 281).

τηγορία των απασχολούμενων στη γεωργία (ό.π.π.: 281, 286-288, 296, 305-307, 312-313).

Τέλος, η εργατική τάξη αποτελεί το άθροισμα των μισθωτών δημόσιου και ιδιωτικού τομέα που δεν συμπεριλαμβάνει τους μισθωτούς οι οποίοι έχουν ενταχθεί στις παραπάνω κοινωνικές τάξεις. Από την κατηγορία των μισθωτών επισημώνων εντάσσονται στην εργατική τάξη οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Επιπλέον, συμπεριλαμβάνονται (για το 1981) και οι μη δηλώσαντες θέση στο επάγγελμα και ανήκουν στις επαγγελματικές κατηγορίες των υπαλλήλων γραφείου, των τεχνιτών και των εργατών (ό.π.π.: 281-282, 287, 297, 306, 313). Στην ανάλυση των ετών 2009 και 2014 στην εργατική τάξη προστίθεται το τμήμα των ανέργων που δεν είναι κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ό.π.π.: 307, 313-314).

Ας περάσουμε τώρα στην αποτύπωση των κοινωνικών τάξεων που δίνει ο Σακελλαρόπουλος, στη βάση των θεωρητικών του παραδοχών και των υποθέσεων της εμπειρικής του διερεύνησης. Όπως σημειώσαμε, θα εξετάσουμε τα ευρήματα του Σακελλαρόπουλου για την τελευταία περίοδο εμπειρικής του διερεύνησης το χρονικό διάστημα 2009-2014. Τα ευρήματα αυτά καταγράφονται στον Πίνακα 11.1. Η περίοδος 2009-2014 βρίσκεται μέσα στην περίοδο της τρέχουσας κρίσης. Όπως σημειώνει ο Σακελλαρόπουλος, παρατηρείται μείωση του ποσοστού της

Πίνακας 11.1: Μεταβολή κοινωνικής διάρθρωσης (2009-2014), % οικονομικά ενεργού πληθυσμού

Κοινωνική τάξη	2009	2014	Μεταβολή 2009 - 2014
Αστική τάξη	3,2	2,8	- 0,4
Πλούσια αγροτικά στρώματα	0,7	0,6	- 0,1
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη	7,3	6,9	- 0,4
Μεσαία αγροτικά στρώματα	1,9	1,3	- 0,6
Νέα μικροαστική τάξη	29,5	25,3	- 4,2
Εργατική τάξη	49,1	55,3	+ 6,2
Φτωχά αγροτικά στρώματα	7,4	7,1	- 0,3
Μη κατατασσόμενοι	-	-	-

Πηγή: Σακελλαρόπουλος, 2014: 314

αστικής τάξης την οποία αποδίδει αφενός στην παύση της λειτουργίας καπιταλιστικών επιχειρήσεων, ως αποτέλεσμα της κρίσης, και αφετέρου στον περιορισμό των ανώτερων στελεχών του δημόσιου τομέα λόγω μαζικών συνταξιοδοτήσεων. Η μείωση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης σχετίζεται ευθέως με το κλείσιμο των μικρών επιχειρήσεων και δεν έχει πάρει ευρύτερες διαστάσεις λόγω του υποβιβασμού μεγάλων καπιταλιστικών επιχειρήσεων στην κατηγορία των «μικρομεσαίων». Τα αγροτικά στρώματα παρουσιάζουν μια μικρή μείωση, μεταξύ άλλων και εξαιτίας του ότι επλήγησαν και αυτά από την κρίση, αν και όχι στον ίδιο βαθμό με τους άλλους οικονομικούς τομείς. Η εργατική τάξη παρουσιάζει αύξηση, η οποία αποδίδεται στην καθοδική τάση της νέας μικροαστικής τάξης «που δημιουργήσαν οι απολύσεις λόγω κρίσης, όταν άνθρωποι με υψηλά προσόντα και άλλη θέση εργασίας βρέθηκαν να απασχολούνται σε πιο χαμηλά πόστα στον καταμερισμό εργασίας». Ωστόσο θεωρείται υποεκτιμημένο το μέγεθος της εργατικής τάξης, καθώς ένα τμήμα των αλλοδαπών εργατών δεν καταγράφεται στις σχετικές έρευνες (ό.π.: 314-316).

Επισημαίνουμε προκαταβολικά ότι, σε ό,τι θα εξετάσουμε εδώ, το ενδιαφέρον μας αφορά τα ποσοστά καθαυτά που εξάγονται με βάση τις θέσεις και τις υποθέσεις του Σακελλαρόπουλου και όχι τις μεταβολές τους ή την ερμηνεία αυτών των μεταβολών. Στο ζήτημα των μεταβολών στην ταξική διάρθρωση της Ελλάδας μέσα στην οικονομική κρίση θα επανέλθουμε όταν παρουσιάσουμε τα δικά μας ευρήματα. Επισημαίνουμε επίσης ότι στην κριτική μας θεώρηση θα επικεντρωθούμε στα πιο σημαντικά, κατά τη γνώμη μας, ζητήματα που αναδεικνύονται μέσα από τη γενική καταγραφή της προβληματικής του Σακελλαρόπουλου.

11.2 Κριτικές παρατηρήσεις

Η πρώτη βασική μας παρατήρηση, από την άποψη της δικής μας θεωρητικής οπτικής και, συνακόλουθα, των ευρημάτων μας αναφορικά με την ταξική διάρθρωση στην Ελλάδα, που θα παρουσιάσουμε στο δεύτερο μέρος, είναι η υπερεκτίμηση της εργατικής τάξης. Στη μελέτη του Σακελλαρόπουλου η εργατική τάξη φτάνει στο 49,1% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού το 2009 και στο 55,3% το 2014, δηλαδή είναι πάνω από το μισό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Θα ξεκινήσουμε την κριτική μας θεώρηση από το ζήτημα αυτό, επιδιώκοντας να αναδείξουμε τους λόγους πίσω από αυτή την υπερεκτίμηση.

Μια βασική αιτία, από την άποψη των θεωρητικών υποθέσεων, γι' αυτή την υπερεκτίμηση της εργατικής τάξης είναι η μαζική εισδοχή σε αυτήν μεγάλων κατηγοριών δημόσιων υπαλλήλων, του στενού δημόσιου τομέα.⁵⁴

Στην εργατική τάξη εντάσσονται οι μισθωτοί «του στενού δημόσιου τομέα (εκπαιδευτικοί, διοικητικοί υπάλληλοι υπουργείων κ.λπ.) με την προϋπόθεση ότι δεν είναι ανώτερα ή μεσαία στελέχη». Πριν περάσουμε πιο άμεσα στο ζήτημα αυτό, θα πρέπει να δούμε κάποιες θεωρητικές παραδοχές που βρίσκονται πίσω από τη θέση αυτή. Για τον σκοπό αυτό θα εξετάσουμε όψεις της ανάλυσης του Carchedi, η οποία, κατά την άποψή μας, αποτελεί ένα από τα βασικά υπόβαθρα της προβληματικής Σακελλαρόπουλου.

Ο Carchedi (1977: 57-58) αναφέρεται στη διάκριση «οικονομικής εκμετάλλευσης» (“economic exploitation”) και «οικονομικής καταπίεσης» (“economic oppression”) η οποία μπορούμε να πούμε ότι αντιστοιχεί στη διάκριση του Σακελλαρόπουλου μεταξύ «εκμετάλλευσης» και «κυριαρχίας». Ο Carchedi χρησιμοποιεί τη διάκριση αυτή στη βάση της άποψής του για την παραγωγική εργασία, σύμφωνα με την οποία «ο εργαζόμενος του εμπορίου είναι ο τυπικός μη παραγωγικός εργαζόμενος» (όπ.π.: 57), υποστηρίζοντας ταυτόχρονα ότι «πρέπει να υπάρχει ένας συλλογικός εργάτης στη μη παραγωγική σφαίρα, δηλ. υπάρχουν παράγοντες στη μη παραγωγική σφαίρα, οι οποίοι εκτελούν τη λειτουργία του συλλογικού εργάτη. [...] Εδώ οι εργάτες είναι οικονομικά καταπιεζόμενοι (άμεση οικειοποίηση της εργασίας) παρά εκμεταλλεζόμενοι (οικειοποίηση της εργασίας στη μορφή της αξίας) και είναι οι παράγοντες μέσω των οποίων ο καπιταλιστής οικειοποιείται [...] (παρά παράγει) υπεραξία»⁵⁵ (όπ.π.: 67-68). Στη βάση αυτή υποστηρίζει ότι «ο μη παραγωγικός εργάτης είναι μέλος του προλεταριάτου όσο και ένας παραγωγικός εργάτης» (όπ.π.: 68), όπου στο «προλεταριάτο» ανήκουν όλοι εκείνοι που δεν έχουν στην ιδιοκτησία τους μέσα παραγωγής, εκτελούν τη

54. Ανάλογη επ' αυτού είναι και η προσέγγιση του Παπαδόπουλου (1987: 141, 308) και του Κάππου (1987: 21, 2004: 39-40).

55. Ο Carchedi εδώ βασίζεται στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, όπου ο Μαρξ ορίζει την κυκλοφορία του κεφαλαίου ως μη παραγωγική (βλ. σχετικά Υποενότητα 3.1.1). Σύμφωνα με αυτή τη γραμμή ανάλυσης: «Όπως η απλήρωτη εργασία του εργάτη δημιουργεί άμεσα υπεραξία για το παραγωγικό κεφάλαιο, η απλήρωτη εργασία των μισθωτών του εμπορίου προμηθεύει στο εμπορικό κεφάλαιο ένα μέρος αυτής της υπεραξίας» (Μαρξ, 1978β: 372).

λειτουργία του «συλλογικού εργάτη», είναι «εκμεταλλεζόμενοι» (ή «καταπιεζόμενοι») και αμείβονται με έναν μισθό το μέγεθος του οποίου καθορίζεται από την αξία της εργασιακής τους δύναμης, ενώ αποκτούν το εισόδημά τους από τους καπιταλιστές και «είτε παίρνουν πίσω ένα μέρος της αξίας που οι ίδιοι παρήγαγαν ή πληρώνονται από την υπεραξία που παράγεται στην παραγωγική σφαίρα» (ό.π.: 83-85). Επομένως, η έννοια της «καταπίεσης» στον Carchedi αποτελεί τον δίαυλο για την ένταξη στην ευρύτερη κατηγορία «προλεταριάτο»⁵⁶ των μη παραγωγικών, κατ' αυτόν, εργατών του εμπορίου. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Carchedi (1977: 133-134) η «μη καπιταλιστική κρατική δραστηριότητα» κυριαρχείται από την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής «και έτσι λαμβάνει χώρα με βάση τα καπιταλιστικά κριτήρια, δηλ. παράγει αξίες χρήσης όπως παράγονται τα καπιταλιστικά εμπορεύματα, δηλ. με την απόσπαση υπερεργασίας». Με δεδομένη τη θέση αυτή και στο πλαίσιο της γενικής συλλογιστικής που έχουμε περιγράψει, θεωρεί λοιπόν ο Carchedi (ό.π.) τον μισθωτό στις «μη καπιταλιστικές κρατικές δραστηριότητες», όπως «έναν δάσκαλο του δημοτικού» ως εργάτη (καθόσον «επιτελεί τη λειτουργία του συλλογικού εργάτη», σε αντίθεση με «τον διευθυντή του σχολείου που εκτελεί το ισοδύναμο της λειτουργίας του κεφαλαίου»), και τον εντάσσει στο «προλεταριάτο», με βάση και τα ειδικότερα επιχειρήματα που ο Σακελλαρόπουλος έχει εκθέσει για την ένταξή τους στην εργατική τάξη.

Έχουμε υποστηρίξει (από την Ενότητα 2) ότι «ένας πλήρης προσδιορισμός των τάξεων πρέπει να διενεργηθεί σε όρους οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών [παραγόντων]», με την προϋπόθεση πως «δεν μπορεί να υπάρξει κανένας ταξικός ορισμός στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο σε αντίθεση με τον ορισμό στο οικονομικό επίπεδο». Η θέση μας αυτή προφανώς αφορά εκείνες τις περιπτώσεις που ο ορισμός των κοινωνικών τάξεων στο οικονομικό επίπεδο δεν είναι δυνατός, δηλαδή αφορά τις ταξικές κατηγορίες των κρατικών μηχανισμών.

56. Σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, εκείνου της «καθαρής καπιταλιστικής οικονομικής δομής», και στη βάση του λενινιστικού ορισμού των τάξεων, όπως τα ερμηνεύει ο Carchedi, η εργατική τάξη «ορίζεται» ως η τάξη των παραγωγών υπεραξίας και επομένως εκμεταλλεζόμενων, μη ιδιοκτητών, εργατών, η αμοιβή τους καθορίζεται από την αξία της εργασιακής τους δύναμης, η οποία (αξία) και παράγεται από τους ίδιους (1977: 52). Στο επίπεδο αφαίρεσης του «κοινωνικοοικονομικού συστήματος» ο Carchedi αντικαθιστά τον «οικονομικό ορισμό» (“*economic definition*”) με την «οικονομική ταυτοποίηση» (“*economic identification*”) «αντιστοιχώντας» στην «εργατική τάξη» το «προλεταριάτο» (ό.π.: 81-82).

Αντιθέτως, στην επιχειρηματολογία Carchedi (και Σακελλαρόπουλου), επιχειρείται ένας οικονομικός, θα λέγαμε, ορισμός για τις ταξικές κατηγορίες του κρατικού μηχανισμού, δηλαδή για την ταξική ένταξη των δημόσιων υπαλλήλων. Και εδώ ανακύπτουν μια σειρά από ζητήματα μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας.

Το πρόβλημα ξεκινά από τη λαθεμένη, κατά την άποψή μας, πρόσληψη της μαρξικής έννοιας της παραγωγικής εργασίας, από τον Carchedi, την οποία, πάντως, δεν ακολουθεί ο Σακελλαρόπουλος, καθώς αντιθέτως βρίσκεται στην ίδια συλλογιστική με εκείνη που έχουμε εκθέσει στη μελέτη αυτή. Όπως ήδη έχουμε επισημάνει, δεδομένης της θεώρησης ως μη παραγωγικής της εργασίας στην εμπορική σφαίρα (κυκλοφορία), ο Carchedi, αποφεύγοντας το λάθος Πουλαντζά (που βασίζει την ανάλυσή του στην ίδια λαθεμένη θεώρηση της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας) να θεωρήσει εξ ορισμού ως νέα μικροαστική –και όχι εργατική– τάξη το σύνολο των μισθωτών του εμπορίου, επιχειρεί να εντάξει μέρος αυτών των μισθωτών στο «προλεταριάτο» εκείνους που υφίστανται «καταπίεση», καίτοι όχι εκμετάλλευση» (βλ. εδώ και τη διάκριση «οικονομικής ταυτοποίησης» του προλεταριάτου και «οικονομικού ορισμού» της εργατικής τάξης). Στην κατεύθυνση αυτή θεωρεί ότι ο συλλογικός εργάτης ενσωματώνει τόσο την παραγωγική όσο και τη μη παραγωγική εργασία. Προχωράει, εντούτοις, ο Carchedi σε μια ακόμα παραδοχή: επεκτείνει όλο αυτό το σκεπτικό στους μηχανισμούς του κράτους, ωσάν να αφορούσαν οι μηχανισμοί αυτοί την οικονομική βάση, επί της ουσίας ταυτίζοντας την κατ' αυτόν μη παραγωγική εργασία στη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας με την, πράγματι, μη παραγωγική εργασία στον στενό δημόσιο τομέα (μη καπιταλιστικές κρατικές δραστηριότητες), π.χ. δημόσια εκπαίδευση.

Ωστόσο, αν δεχτούμε ότι παραγωγική είναι η εργασία που αμείβεται από μεταβλητό κεφάλαιο, ένα μεγάλο μέρος από όλη αυτή την περιπλοκή επιλύεται. Οι μισθωτοί σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις του εμπορίου, «φορείς» της χρήσης, των μέσων παραγωγής, ανήκουν στην εργατική τάξη και είναι παραγωγικοί εργαζόμενοι, που αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης από το κεφάλαιο (απόσπαση υπεραξίας), άρα και παίρνουν ως μισθό «ένα μέρος της αξίας που οι ίδιοι παρήγαγαν» είναι, συνακόλουθα, ένα τμήμα του συλλογικού εργάτη στον τεχνικό καταμερισμό εργασίας της καπιταλιστικής «υλικής διαδικασίας παραγωγής» στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Επομένως, από οικονομική άποψη στερούνται πλέον του οποιουδήποτε νοήματος και περιεχομένου οι διακρίσεις περί «οικο-

νομικής εκμετάλλευσης» και «οικονομικής καταπίεσης», «οικονομικού ορισμού» και «οικονομικής ταυτοποίησης», συνακόλουθα «εργατικής τάξης» και «προλεταριάτου».

Και μένει το ερώτημα αναφορικά με τους κρατικούς μηχανισμούς και την ένταξη της μη παραγωγικής εργασίας μέρους των δημόσιων υπαλλήλων στην εργατική τάξη. Όπως είδαμε, ο Σακελλαρόπουλος υποστηρίζει την ένταξη αυτή, και στη βάση κυρίως της ανάλυσης του Carchedi (1977: 133-134) θέτει τέσσερις λόγους:

Ως προς τον πρώτο λόγο, ότι οι μισθωτοί αυτοί δεν κατέχουν μέσα παραγωγής, δεν υπάρχει προφανώς αντίρρηση.

Όμως, ο δεύτερος λόγος, ότι δηλαδή οι δημόσιοι υπάλληλοι (του στενού δημόσιου τομέα, εννοείται) υφίστανται απόσπαση υπερεργασίας, αποτελεί λογική αντίφαση, εφόσον δεχτούμε ότι αυτοί οι δημόσιοι υπάλληλοι εκτελούν μη-παραγωγική εργασία, από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Ή θα είναι παραγωγικοί, και επομένως θα υφίστανται απόσπαση υπερεργασίας (υπεραξίας με όρους καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής), δηλαδή θα είναι εκμεταλλεύμενοι (εδώ η «καταπίεση» ή η «κυριαρχία» δεν μας λένε κάτι)⁵⁷ ή δεν θα είναι και δεν θα υφίστανται απόσπαση υπερεργασίας (υπεραξίας) και εκμετάλλευση. Εν ολίγοις, είναι η απόσπαση ή μη υπερεργασίας (υπεραξίας) το κριτήριο για την ένταξη στην παραγωγική ή μη παραγωγική εργασία, με βάση, τουλάχιστον, τον μαρξικό ορισμό της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας τον οποίο στην παρούσα μελέτη έχουμε υιοθετήσει και ακολουθεί και ο Σακελλαρόπουλος. Και είναι από αυτή την άποψη που η πολιτική οικονομία (ήδη από το έργο του Άνταμ Σμιθ, εξαιρώντας τις αντιφάσεις του επί του ζητήματος· βλ. Rubin, 1994: 274 -277) εμφανίζει το (φαινομενικά και μόνο) «παράδοξο», κατά το οποίο ίδιες κατηγορίες εργασίας θεωρούνται ως παραγωγικές ή μη παραγωγικές ανάλογα με την ένταξή τους στην καπιταλιστική διαίρεση της εργασίας. Ένας κηπουρός είναι παραγωγικός αν ανταλλάσει την εργασία του με (μεταβλητό) κεφάλαιο, δηλαδή εργάζεται ως μισθωτός σε μια καπιταλιστική ανθοκομική επιχείρηση η οποία παράγει όχι απλώς αξίες χρήσης αλλά εμπορευματικές αξίες

57. Πιθανόν η έννοια της «κυριαρχίας», όπως τίθεται από τον Σακελλαρόπουλο, ως έκφραση της ιεραρχίας στις εργασιακές διαδικασίες να είχε νόημα ως έκφραση του «ταξικού φράγματος» μεταξύ εργατικής και νέας μικροαστικής τάξης.

χρήσης. Ο κηπουρός αυτός είναι μη-παραγωγικός αν ανταλλάσει την εργασία του με εισόδημα, δηλαδή εργάζεται στο σπίτι του καπιταλιστή της ανθοκομικής επιχείρησης για να παράγει αξίες χρήσης που δεν θα μπουν στην εμπορευματική κυκλοφορία-ανταλλαγή. Παρόλο που η εργασία του κηπουρού είναι «ταυτόσημη στις δύο περιπτώσεις, η καθεμία συνεπάγεται διαφορετικές κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, παραγωγικές στη μία περίπτωση και μη παραγωγικές στην άλλη» (όπ.π.: 276). Εν ολίγοις, δεν είναι η «φύση» της εργασίας, αλλά είναι η κοινωνική-παραγωγική ένταξη που καθορίζει την ταξική υπόσταση των ατόμων-υποκειμένων που την ασκούν (ζήτημα επίσης προβληματικό στην ανάλυση Σακελλαρόπουλου, όπως θα δείξουμε πιο κάτω). Και από την άποψη αυτή, αν ο δάσκαλος του δημοτικού σχολείου θεωρηθεί ότι είναι παραγωγικός σημαίνει ότι εργάζεται σε μια καπιταλιστική επιχείρηση εκπαίδευσης, αμείβεται από (μεταβλητό) κεφάλαιο και υφίσταται απόσπαση υπερεργασίας (υπεραξίας), δηλαδή εκμετάλλευση. Αν θεωρηθεί ως μη-παραγωγικός, τότε, εξ ορισμού, τέτοια απόσπαση-εκμετάλλευση δεν υφίσταται, και αυτή είναι η περίπτωση των δασκάλων στη δημόσια εκπαίδευση, οι οποίοι αμείβονται όχι από (μεταβλητό) κεφάλαιο, αλλά από τα κρατικά έσοδα.

Ο τρίτος λόγος, ότι δηλαδή αυτοί οι μη-παραγωγικοί μισθωτοί επιτελούν τη λειτουργία του συλλογικού εργάτη, αποτελεί επίσης λογική αντίφαση –από την οπτική της μαρξικής ανάλυσης– εφόσον ο συλλογικός εργάτης ταυτίζεται με την παραγωγική εργασία, στον τεχνικό καταμερισμό της εργασίας, δηλαδή είναι συλλογικός παραγωγός υπεραξίας. Αλλά, εκτός από αυτό, άλλο συλλογικός εργάτης και άλλο εργατική τάξη, όπως δείξαμε στην Υποενότητα 3.1.

Τέλος, ο τέταρτος λόγος, ότι οι αμοιβές των μη-παραγωγικών μισθωτών του στενού δημόσιου τομέα βρίσκονται στο ύψος της αξίας της εργασιακής τους δύναμης, αφού σχετίζονται με τις αντίστοιχες αμοιβές στον ιδιωτικό τομέα, θα είχε νόημα να συζητηθεί, μόνο εφόσον, και στον στενό δημόσιο τομέα, ο χρόνος εργασίας διαιρείτο σε χρόνο αναγκαίας εργασίας και υπερεργασίας, δηλαδή επρόκειτο για παραγωγική εργασία, δηλαδή εργασία που παράγει υπεραξία.⁵⁸ Γράφει ο Μαρξ (1978α: 228-229): «Το μέρος [...] της εργάσιμης μέρας που στη δι-

58. Στο τελευταίο αυτό ζήτημα, ο Σακελλαρόπουλος βασίζεται, μεταξύ άλλων, και στην ανάλυση του Λύτρα (1993: 98), σύμφωνα με την οποία «η κρατική εισοδηματική πολιτική [...] καθλώνει μόνιμα τις αμοιβές [των δημόσιων υπαλλήλων] στο όριο της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ίσως και κάτω απ' αυτό».

άρκειά του συντελείται [...] η αναπαραγωγή [της εργασιακής δύναμης] το ονομάζω αναγκαίο χρόνο εργασίας και την εργασία που ξοδεύτηκε στο διάστημά της, αναγκαία εργασία». Αντιστοίχως, «[η] δεύτερη περίοδος του προτσές εργασίας που ο εργάτης μοχθεί πέρα από το όρια της αναγκαίας εργασίας [...] [δημιουργεί υπεραξία [για τον κεφαλαιοκράτη] εκ του μηδενός.⁵⁹ Το μέρος αυτό της εργάσιμης μέρας το ονομάζω χρόνο υπερεργασίας, και την εργασία που ξοδεύεται στη διάρκειά του: υπερεργασία (surplus labour)».

Κατά την άποψή μας, πλην εκείνων των μη-παραγωγικών μισθωτών του στενού δημόσιου τομέα που θα πρέπει να ενταχθούν στην κατώτερη μισθωτή βαθμίδα, όλες οι άλλες κατηγορίες μισθωτών στον στενό δημόσιο τομέα, πρωτίστως οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας δημόσιας εκπαίδευσης, ανήκουν στη νέα μικροαστική τάξη (του κρατικού μηχανισμού) και επιτελούν είτε λειτουργίες που εξασφαλίζουν τη συνοχή της καπιταλιστικής εξουσίας είτε λειτουργίες συστηματοποίησης και διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας.⁶⁰

Επιπλέον, ο Σακελλαρόπουλος εντάσσει στην εργατική τάξη για τα έτη 2009 και 2014 τους ανέργους που δεν είναι κάτοχοι πτυχίου. Μια τέτοια ένταξη, στη βάση όσων έχουμε ήδη αναπτύξει, δεν είναι ορθή, καθόσον επιχειρεί να συνάγει από τη «φύση» της εργασίας (εδώ από την πιθανολογούμενη μελλοντική «φύση» της εργασίας), και όχι από την κοινωνική-παραγωγική ένταξη, την ταξική υπόσταση των ατόμων-υποκειμένων που την ασκούν. Άλλωστε, όπως ο ίδιος επισημαίνει, η πρόσφατη κρίση της ελληνικής οικονομίας οδήγησε ανθρώπους με υψηλά προσόντα να απασχολούνται «σε πιο χαμηλά πόστα στον καταμερισμό της εργασίας» και έτσι ο ίδιος ερμηνεύει την αύξηση της εργατικής τάξης και μείωση της νέας μικροαστικής τάξης την περίοδο 2009-2014. Το ίδιο πρόβλημα επα-

59. Εκ του μηδενός, εφόσον, κατά τον Μαρξ, «ο εργάτης πληρώνεται αφού δώσει την εργασία του» (Μαρξ 1978α: 558), έτσι που «παντού ο εργάτης δανείζει στον κεφαλαιοκράτη την αξία χρήσης της εργατικής δύναμης· αφήνει τον αγοραστή να την καταναλώσει προτού εισπράξει την τιμή της, έτσι παντού ο εργάτης πιστώνει τον κεφαλαιοκράτη» (1978α: 187).

60. Αναφορικά με την ανάλυση του έτους 1981, εξ αυτών που δεν δήλωσαν θέση στο επάγγελμα, ίσως θα έπρεπε να ενταχθούν στην κατώτερη μισθωτή βαθμίδα οι επαγγελματικές κατηγορίες των τεχνιτών και των εργατών που απασχολούνται στον στενό δημόσιο τομέα, όχι όμως και η κατηγορία των δημόσιων υπαλλήλων γραφείου που είναι μάλλον μεσαία στελέχη.

ναλαμβάνεται αναφορικά και με τον προσδιορισμό της νέας μικροαστικής τάξης (βλ. πιο κάτω αναλυτικότερα επί του ζητήματος αυτού).

Τέλος, ένας άλλος λόγος για την υπερεκτίμηση της εργατικής τάξης είναι ότι συμπεριλαμβάνεται στην εργατική τάξη και η νόθα εργατική τάξη, εφόσον στη μελέτη Σακελλαρόπουλου δεν υπάρχει η έννοια του τρόπου παραγωγής που ονομάσαμε υβριδικό (βλ. σχετικά και στη συνέχεια).

Σε όλες αυτές τις θέσεις του Σακελλαρόπουλου αναδεικνύεται, από την άποψη της δικής μας συλλογιστικής –μεταξύ άλλων–, η έλλειψη μιας θεωρίας των τρόπων παραγωγής, τις συνέπειες της οποίας θα συναντήσουμε στη συνέχεια.

Έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω, ας δούμε επίσης κριτικά όψεις του προσδιορισμού της νέας μικροαστικής τάξης. Στη μελέτη του Σακελλαρόπουλου, η νέα μικροαστική τάξη ανέρχεται στο 29,5% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού το 2009 και στο 25,3 % το 2014. Η πρώτη παρατήρησή μας είναι ότι η νέα μικροαστική τάξη είναι επίσης υπερεκτιμημένη, σε σχέση με τα δικά μας ευρήματα, που θα δούμε στη συνέχεια. Και είναι υπερεκτιμημένη, παρά την αφαίρεση απο αυτήν τμημάτων της νέας μικροαστικής τάξης, για την ένταξή τους στην εργατική τάξη που επισημάναμε νωρίτερα.

Τρεις βασικοί λόγοι υπάρχουν γι' αυτή την υπερεκτίμηση. Ο πρώτος είναι ότι εντάσσει στη νέα μικροαστική τάξη τους αυτοαπασχολούμενους ελεύθερους επαγγελματίες της διανοητικής εργασίας (όπως είναι οι τεχνικοί, μηχανικοί, δικηγόροι). Βρίσκουμε εδώ ξανά το ίδιο πρόβλημα προσδιορισμού της ταξικής υπόστασης των ατόμων-υποκειμένων από τη «φύση» της εργασίας τους και όχι από την κοινωνική-παραγωγική τους ένταξη. Οι απασχολούμενοι ελεύθεροι επαγγελματίες, εφόσον δεν απασχολούν ξένη, δηλαδή μισθωτή, εργασιακή δύναμη, ανήκουν στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη, είτε παράγουν πορτοκάλια είτε νομικές υπηρεσίες· το επίσης προβληματικό σημείο του προσδιορισμού της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης εκτός της αγροτικής οικονομίας θα το συζητήσουμε πιο κάτω. Ο δεύτερος λόγος συνδέεται με το ίδιο πρόβλημα και αφορά την ένταξη στη νέα μικροαστική τάξη των ανέργων που είναι κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Και σ' αυτή την περίπτωση επιχειρείται να συναχθεί από τη «φύση» της εργασίας (και εδώ από την πιθανολογούμενη μελλοντική «φύση» της εργασίας) και όχι από την κοινωνική-παραγωγική ένταξη η ταξική υπόσταση των ατόμων-υποκειμένων που την ασκούν. Μια τέτοια ένταξη δεν είναι ορθή, όπως έχουμε ήδη επισημάνει. Ερμηνεύοντας την αύξηση της εργατι-

κής τάξης και τη μείωση της νέας μικροαστικής τάξης την περίοδο 2009-2014, ο Σακελλαρόπουλος υποστηρίζει ότι η πρόσφατη κρίση της ελληνικής οικονομίας οδήγησε ανθρώπους με υψηλά προσόντα να απασχολούνται «σε πιο χαμηλά πόστα στον καταμερισμό της εργασίας». Ο τρίτος λόγος –απόρροια και αυτός της επιλογής του ταξικού προσδιορισμού από τη «φύση» της εργασίας– που οδηγεί σε υπερεκτίμηση της νέας μικροαστικής τάξης είναι η ένταξη σε αυτήν των μισθωτών τμημάτων της διανοητικής εργασίας τα οποία δεν ασκούν καθήκοντα διεύθυνσης και εποπτείας. Σε αυτή την περίπτωση οι μισθωτοί αποτελούν τον ταξικό «φορέα» της σχέσης χρήσης. Πρόκειται για ό,τι έχουμε περιγράψει ως διαδικασία «χειρωνακτικοποίησης» της διανοητικής εργασίας. Επομένως, οι εν λόγω μισθωτοί θα έπρεπε να ενταχθούν στην εργατική τάξη.

Τι βρίσκεται όμως πίσω από αυτές τις επιλογές ταξικού προσδιορισμού που ακολουθεί ο Σακελλαρόπουλος; Έχουμε την εντύπωση ότι έχει παρεισφρήσει σε μια μαρξιστική ανάλυση των κοινωνικών τάξεων μια βεμπεριανή συλλογιστική για τον ταξικό προσδιορισμό και ειδικότερα το κριτήριο των «δεξιότητων», «τυπικών προσόντων» ή των «πτυχίων»-«εκπαιδευτικών τίτλων» κ.λπ.,⁶¹ μέσω των οποίων ταυτόχρονα αναδεικνύεται και ένα «εισοδηματικό κριτήριο» για τον ταξικό προσδιορισμό (για το τελευταίο ζήτημα βλ. ειδικότερα στη συνέχεια).

Γράφει σχετικά ο Giddens (2009: 346): «Σύμφωνα με τον Βέμπερ οι ταξικές διαιρέσεις προέρχονται όχι μόνο από τον έλεγχο ή την έλλειψη ελέγχου των μέσων παραγωγής αλλά και από οικονομικές διαφορές που δεν έχουν καμιά άμεση σχέση με την ιδιοκτησία. Τέτοιοι πόροι περιλαμβάνουν ιδιαίτερα τις δεξιότητες και τα διαπιστευτήρια ή τα τυπικά προσόντα τα οποία αφορούν τους τύπους εργασίας που μπορούν οι άνθρωποι να αποκτήσουν. Εκείνοι που κατέχουν διευθυντικές θέσεις κερδίζουν περισσότερα και έχουν περισσότερο ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας από, ας πούμε, τους χειρωνακτες εργάτες. Τα προσόντα που κατέχουν, όπως είναι τα πτυχία, τα διπλώματα, οι δεξιότητες που έχουν αποκτήσει, τους καθιστούν περισσότερο 'εμπορεύσιμους' από άλλους που δεν διαθέτουν τέτοια προσόντα. Σε ένα χαμηλότερο επίπεδο, μεταξύ των χειρωνακτών

61. Ανάλογο πρόβλημα, θυμίζουμε, έχουμε εντοπίσει και στην ανάλυση Πουλαντζά σχετικά με την ταξική ένταση εκείνων των κατώτερων μηχανικών και τεχνικών που «δεν ασκούν διευθυντικά και εποπτικά καθήκοντα», τους οποίους ο Πουλαντζάς εντάσσει στη νέα μικροαστική τάξη λόγω του επαγγέλματός τους.

εργατών, οι ειδικευμένοι τεχνίτες είναι σε θέση να εξασφαλίσουν υψηλότερους μισθούς από τους ημι-ειδικευμένους και τους ανειδίκευτους».

Επομένως, αν ακολουθήσουμε τέτοια βεμπεριανά κριτήρια (σε διάσταση με μια μαρξιστική θεωρία των τρόπων παραγωγής), θα οδηγηθούμε σε σοβαρές συγχύσεις επί του ταξικού προσδιορισμού. Θυμίζουμε εδώ τις σχετικές διασαφήνσεις που μας έχει δώσει ο Πουλαντζάς (παρά τις αντιφάσεις που εντοπίσαμε) αναφορικά με την αναπαραγωγή και εντός της εργατικής τάξης (και της νέας μικροαστικής τάξης) του «θεμελιακού» διαχωρισμού «διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας», που ωστόσο η αναπαραγωγή αυτή δεν αναιρεί το «ταξικό φράγμα» που διαχωρίζει την εργατική από τη νέα μικροαστική τάξη και δεν διαχωρίζει ταξικά τους ειδικευμένους από τους ημειδικευμένους και τους ανειδίκευτους εργάτες, καθώς οι ειδικευμένοι δεν ασκούν διεύθυνση και εποπτεία στους ημειδικευμένους, αλλά και ούτε οι ημειδικευμένοι στους ανειδίκευτους.

Γράφει σχετικά ο Αλεξίου (2006: 63, 65) «Εισάγοντας μια πολυπαραγοντική προσέγγιση στον ορισμό της κοινωνικής τάξης, ο Μ. Βέμπερ θα συμπεριλάβει δίπλα σε αντικειμενικούς παράγοντες (θέση στην αγορά, επάγγελμα κ.ά.) και υποκειμενικές παραμέτρους (κύρος, γόητρο, κατανάλωση κ.ά.). Η κοινότητα των βιολογικών ευκαιριών στην αγορά (κεφάλαιο, ειδημοσύνη, γόητρο κ.ά.) προσδιορίζει, σύμφωνα με τον Μ. Βέμπερ, την κοινωνική κατάσταση του ατόμου, συνεπώς και τη δυνατότητά του να εκμεταλλεύεται αγαθά και υπηρεσίες στην αγορά. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ιδιοκτησία, δηλαδή η σχέση με τα μέσα παραγωγής σχετικοποιείται και γίνεται ένας παράγοντας μεταξύ άλλων, όπως είναι οι δεξιότητες, η επαγγελματική ειδημοσύνη, αποτέλεσμα εκπαιδευτικών τίτλων που επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τη θέση του ατόμου στην αγορά [...] Επίσης το κοινωνικό κύρος που απορρέει από την κατοχή μιας κοινωνικής θέσης (π.χ. του γιατρού, του επιστήμονα κ.ο.κ.) αναδεικνύεται σε σημαντική παράμετρο στρωμάτωσης. [...] [Ο] υποκειμενισμός που υφέρπει στον ορισμό της κοινωνικής δράσης στον Μ. Βέμπερ, όταν αυτός εξαρτά το χαρακτήρα της από το άτομο, και ο πολυπαραγοντικός προσδιορισμός της κοινωνικής τάξης (εισόδημα, ιδιοκτησία, εκπαίδευση, εξειδίκευση κ.λπ.), ο οποίος απολήγει σε τελική ανάλυση σε επαγγελματικοστατιστικές κατηγορίες, χωρίς αναφορά στα γενεσιουργά αίτια, κατευθύνουν την ανάλυση προς ένα πλουραλιστικό σχήμα κοινωνικής στρωμάτωσης, γεγονός

που σχετικοποιεί, αν δεν υποσκάπτει, την εγκυρότητα της έννοιας της ‘κοινωνικής τάξης’». ⁶²

Στο σχετικό με τη βεμπεριανή πρόσληψη του ταξικού προσδιορισμού ζήτημα θα επανέλθουμε πιο κάτω.

Ωστόσο στην ανάλυση Σακελλαρόπουλου για τη νέα μικροαστική τάξη υπάρχει ένα ακόμη προβληματικό και ίσως ασαφές σημείο. Είναι ή δεν είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης η νέα μικροαστική τάξη; Οι διατυπώσεις εδώ, όπως επισημάναμε στην παρουσίαση των σχετικών αναπτύξεών του, είναι μάλλον αμφίσημες. Στη δική μας θεώρηση και αυτός είναι ο λόγος που μιλάμε για δύο διακριτά υποσύνολα της νέας μικροαστικής τάξης, η μεν νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης, η δε νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού δεν είναι. Μάλιστα η ασάφεια αυτή καθιστά εξόχως προβληματική και τη θεμελίωση της «κοινής οικονομικής βάσης» της μικροαστικής τάξης την οποία υποστηρίζει (βλ. στη συνέχεια).

Όσον αφορά την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, ένα πρώτο ζήτημα είναι ότι ο Σακελλαρόπουλος, όπως ο Πουλαντζάς και άλλοι, συγχέει την ύπαρξη με την ανυπαρξία σχέσεων εκμετάλλευσης, δηλαδή ταυτίζει ΑΕΠ και ΥΤΠ ή την παραδοσιακή και τη μεσαία αστική τάξη, εφόσον στην τάξη αυτή εντάσσονται εργοδότες που απασχολούν μέχρι 9 (ή κάτω από 10) άτομα.

Αλλά εδώ έχουμε έναν εξαιρετικά υψηλό αριθμό απασχολούμενων, που δεν λαμβάνει υπόψη έστω την κατά Πουλαντζά διαδικασία περάσματος των μικροαστών, «στην κατάσταση των μικροκεφαλαιούχων». Η ταύτιση, ωστόσο, δομικά, εκμετάλλευσης και μη εκμετάλλευσης, έχει συνέπειες επί της αντίληψης της πολιτικής πρακτικής των τάξεων, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη εμφανίζεται εξαιρετικά συρρικνωμένη (σε σχέση με τα δικά μας ευρήματα) στη μελέτη του Σακελλαρόπουλου, πάρα το μεγάλο εύρος επί της απασχόλησης επί του οποίου την προσδιορίζει, με βάση τα όσα πιο πάνω επισημάναμε: το 7,3% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού το 2009 και το 6,9% το 2014. Πίσω από αυτή την υποεκτίμηση βρίσκεται αφενός η ένταξη στη νέα μικροαστική τάξη τμημάτων της παραδοσιακής μικροαστικής

62. Για μια κριτική θεώρηση της βεμπεριανής θεωρίας προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων βλ. και Μηλιός (1997: 87-89).

τάξης, που σχολιάσαμε πιο πριν. Η υποεκτίμηση, όμως, αυτή οφείλεται και στην επιλογή του Σακελλαρόπουλου να περιορίσει την παραδοσιακή μικροαστική τάξη εκτός του αγροτικού τομέα και να εντάξει πλατιά τμήματά της στα φτωχά αγροτικά στρώματα, δηλαδή τους μικροϊδιοκτήτες γης που δεν χρησιμοποιούν ξένη (μισθωτή) εργασία⁶³ την «οιονεί εργατική τάξη», όπως αποκαλεί αυτά τα στρώματα ή την ΑΕΠ και την παραδοσιακή μικροαστική τάξη στον αγροτικό τομέα, σύμφωνα με τους όρους της ανάλυσής μας, όπως επισημάναμε και πιο πάνω. Με τους όρους της δικής του ανάλυσης (μη διάκριση ΑΕΠ και ΥΤΠ, άρα παραδοσιακής και μεσαίας αστικής τάξης) το ίδιο ισχύει για την ένταξη ευρέων τμημάτων της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης (ή, με όρους της δικής μας ανάλυσης, ευρέων τμημάτων της μεσαίας αστικής τάξης) στα μεσαία αγροτικά στρώματα που περιλαμβάνουν ιδιοκτήτες γης οι οποίοι απασχολούν σε περιορισμένο βαθμό μισθωτούς εργάτες⁶⁴ την «οιονεί μικροαστική τάξη», όπως αποκαλεί αυτά τα στρώματα. Πέρα από τη σκοπιμότητα μιας ειδικότερης μελέτης για την ταξική διάρθρωση και τις μεταβολές της στην αγροτική οικονομία, δεν κατανοούμε, από την άποψη ταξικών κριτηρίων και θεωρίας των τρόπων παραγωγής, αυτή την επιλογή.⁶³ Ακόμη και αν λόγοι ειδικότερης μελέτης της αγροτικής ταξικής δομής επέβαλαν τη χωριστή εξέταση των τάξεων στον αγροτικό τομέα, θα έπρεπε αυτά τα υποσύνολα να αθροίζονται τελικώς⁶⁴ και όχι να εμφανίζονται ως διακριτές κοινωνικές τάξεις, μόνο εξαιτίας του διαφορετικού τομέα της οικονομίας. Από μια τέτοια επιλογή υπάρχει ο κίνδυνος διολίσθησης στην προκλασική (προσμιθιανή) και «φυσιοκρατική» αντίληψη των κοινωνικών τάξεων του Quesnay και του Turgot (βλ. Rubin, 1994: 149 κ.ε.).

Μένουμε στη λογική της τομεακής διαίρεσης. Το ίδιο πρόβλημα επαναλαμβάνεται και στην ανάλυση για τα πλούσια αγροτικά στρώματα. Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο, με βάση κυρίως την έκταση της γης (τον κλήρο) που κατέχουν, και με βάση την υπόθεση της θετικής συσχέτισης του μεγέθους της κατεχόμενης γης και της μισθωτής εργασίας, τα στρώματα αυτά θεωρούνται ως «οιονεί αστική τάξη».

63. Βλ. στα προηγούμενα σχετική παρατήρηση επί της ανάλυσης των Παπαδόπουλου (1987) και Κάππου (1987, 2004).

64. Μια τέτοια άθροιση πάντως κάνουν ο Παπαδόπουλος (1987: 172, 317-319) και ο Κάππος (1987: 48) στο πλαίσιο της δικής τους ανάλυσης, για το 1981.

Επιπλέον, έχουμε δύο συμπληρωματικές παρατηρήσεις που αφορούν όχι μόνο τα πλούσια αλλά και τα μεσαία και τα φτωχά αγροτικά στρώματα, που και αυτά προσδιορίζονται με βάση την υπόθεση αυτής της θετικής συσχέτισης (πάνω από 200 στρέμματα τα πλούσια, 50-199 τα μεσαία και μέχρι 50 τα φτωχά).⁶⁵

Η πρώτη παρατήρηση είναι ότι πράγματι, σε ένα επίπεδο αφαίρεσης, μπορεί να θεωρηθεί ότι υφίσταται θετική συσχέτιση μεγέθους (χρησιμοποιούμενης γεωργικής) έκτασης γης και μισθωτής απασχόλησης. Ωστόσο, σε περιπτώσεις εντατικής κτηνοτροφίας και θερμοκηπιακών καλλιεργειών αυτή η θετική συσχέτιση παύει να ισχύει. Πολύ μικρές από άποψη χρησιμοποιούμενης γεωργικής έκτασης εκμεταλλεύσεις εμφανίζουν υψηλότερη απασχόληση μισθωτής εργασίας, σε σχέση με πολύ μεγαλύτερες. Η δεύτερη παρατήρησή μας είναι ότι, δεδομένων των τεχνολογικών εξελίξεων στην αγροτική οικονομία, είναι υπό συζήτηση το κατά πόσο η αύξηση της χρησιμοποιούμενης γεωργικής έκτασης συμπαράσχει μια τέτοια μάζα μισθωτής εργασίας ώστε ο «φορέας» της πραγματικής κυριότητας «να του επιτρέπεται να εμφανίζεται απλά σαν καπιταλιστής, σαν αξιωματούχος επιβλέπων», όπως λέει ο Μαρξ, ή να «ειδικευτεί σε εμπορο-επιχειρηματικά καθήκοντα», όπως λέει ο Λένιν (βλ. Ενότητα 3) (Αναλυτικά βλ. Οικονομάκης, 2000, Κεφ. 10).⁶⁶

65. Εδώ βασικά ο Σακελλαρόπουλος ακολουθεί τον Παπαδόπουλο (1987: 144, 316), σύμφωνα με τον οποίο η λεγόμενη «αστική τάξη του χωριού» αποτελείται από τους απασχολούμενους στη γεωργία που είναι αρχηγοί των νοικοκυριών με κλήρο πάνω από 200 στρέμματα και τα συμβοηθούμενα μέλη των οικογενειών τους. Οι «μισοπρολετάριοι» του χωριού αποτελούνται από τους αρχηγούς νοικοκυριών που καλλιεργούν μέχρι 30 στρέμματα και τα συμβοηθούμενα μέλη των νοικοκυριών αυτών (όπ.π.: 312-316). Τα παλαιά μεσαία στρώματα του χωριού υπολογίζονται εξ υπολοίπου, αφού προκύπτουν εάν από το σύνολο των αυτοαπασχολούμενων και των συμβοηθούμενων μελών του αγροτικού πληθυσμού αφαιρεθούν όσοι αυτοαπασχολούμενοι και όσα συμβοηθούμενα μέλη εντάσσονται στην αστική τάξη και στους μισοπρολετάριους του χωριού (όπ.π.: 318-319). Ο Κάππος (2004: 41-42, 140-142) εντάσσει στην αστική τάξη τους αγρότες που κατέχουν 100 στρέμματα, συνυπολογίζοντας τον αριθμό τρακτέρ, νοικιασμένης γης, βοοειδών, προβάτων, γιδών, πολυετών φυτειών, αμπελιών και θερμοκηπίων που αυτοί κατέχουν.

66. Ο Οικονομάκης (2000: 470) έχει επισημάνει: «Έχουμε επιμείνει λοιπόν πολύ [...] στον αφαιρετικό χαρακτήρα της θετικής γενικά συνάρτησης έκτασης γης και ποσότητας εργασίας (τονίζοντας [...] ότι μεγάλο -σε έκταση- νοικοκυριό δεν σημαίνει και καπιταλιστικό νοικοκυριό), γιατί [...] αυτή δεν ισχύει γραμμικά σε συνθήκες τεχνολογικής

Επανερχόμενοι στη μικροαστική τάξη ένα τελευταίο ζήτημα αφορά η άποψη περί ενιαίας μικροαστικής τάξης που υποστηρίζει ο Σακελλαρόπουλος, ακολουθώντας τον Πουλιαντζά. Έχουμε ήδη εκθέσει την άποψή μας περί αυτού. Οι μεσαίες τάξεις πολώνονται σε τρεις διακριτές τάξεις: την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, τη μεσαία αστική τάξη, τη νέα μικροαστική τάξη με τα δύο διακριτά υποσύνολά της. Πρωτίστως γιατί δεν μπορεί να υπάρξει ένας ενιαίος-μοναδικός ορισμός αυτών των τάξεων στο οικονομικό επίπεδο (αντιθέτως με τα περί «κοινής οικονομικής βάσης» που υποστηρίζει ο Σακελλαρόπουλος) και επομένως «δεν μπορεί να υπάρξει κανένας ταξικός ορισμός στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο σε αντίθεση με τον ορισμό στο οικονομικό επίπεδο», όπως έχουμε ήδη τονίσει. Επιπροσθέτως, αλλά και εξαιτίας αυτού του λόγου (δηλαδή εκ του διαφορετικού ορισμού στο οικονομικό επίπεδο) γιατί η καθεμιά από αυτές τις μεσαίες τάξεις παράγει «ιδιαιτέρα ή σε κάθε περίπτωση διαφορετικά από τις άλλες 'κατάλληλα αποτελέσματα'», στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Ας δούμε κάποια πιο συγκεκριμένα σημεία επί αυτού.

Ο Σακελλαρόπουλος υποστηρίζει ότι, εκτός από την περίπτωση που θεωρεί ότι «κινδυνεύει να χάσει την περιουσία της», η παραδοσιακή μικροαστική τάξη «είναι σταθερά σύμμαχος της αστικής τάξης». Με μια έννοια η θέση αυτή αντικατοπτρίζει τον «αντικαπιταλισμό-εντός-του-καπιταλισμού» που αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό της μεσαίας και της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 48). Αλλά από εδώ και πέρα υπάρχουν και σαφείς διαφοροποιήσεις. Οι Μηλιός και Οικονομάκης (2007: 46) έχουν υποστηρίξει ότι «Ο 'αντικαπιταλισμός' της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης συναντά τα όριά του στην επιθυμία της να αυτοαναπαραχθεί ως μία τάξη ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής, μια οπτική η οποία είναι παραπλήσια προς εκείνη της μεσαίας αστικής τάξης. Εντούτοις, αντίθετα με τη μεσαία αστική τάξη, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη μάλλον ευνοεί μια 'αναδιανομή του πλούτου', εφόσον η αναπαραγωγή της (ως μια τάξη ιδιοκτητών μέσων παραγωγής) δεν εξαρτάται από την

εξέλιξης, η οποία (και πάλι αφαιρετικά μιλώντας, δηλαδή για σταθερά και ίδια τη γονιμότητα εδάφους, το μέγεθος οικογένειας, κ.λπ., κ.λπ.), έχει σύνθετες επιπτώσεις, καθώς αυξάνει την παραγωγική δύναμη της εργασίας: για ίδιο ή/και για μεγαλύτερο παραγωγικό αποτέλεσμα → μείωση της αναγκαίας ποσότητας μισθωτής εργασίας για δεδομένη έκταση γεωργικού εδάφους [...] μα [...] και] μείωση της αναγκαίας έκτασης γεωργικού εδάφους για δεδομένη ποσότητα μισθωτής εργασίας».

εκμετάλλευση ξένης εργασίας, αλλά, περισσότερο ή λιγότερο, από τα επιπρόσθετα εισοδήματα που προέρχονται από μισθωτή απασχόληση [...].⁶⁷ Το τελευταίο (δηλαδή η κατάσταση της ημιπρολεταριοποίησης) όπως επίσης και η έντονη 'αυτο-εκμετάλλευση' της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης στην παραγωγική πρακτική (εν συγκρίσει προς τη μεσαία αστική τάξη) ίσως τη θέτει πλησιέστερα προς την εργατική τάξη, κάτω από ειδικές συνθήκες της κοινωνικής συγκυρίας».

Ένα τέτοιο λάθος, εντούτοις, ταύτισης, στο πολιτικό επίπεδο των μεσαίων τάξεων, αποφεύγει ο Σακελλαρόπουλος όταν αναφέρεται στα φτωχά αγροτικά στρώματα που περιλαμβάνουν τους μικροϊδιοκτήτες γης οι οποίοι δεν χρησιμοποιούν μισθωτή εργασία (ΑΕΠ και παραδοσιακή μικροαστική τάξη στον αγροτικό τομέα με τους όρους της ανάλυσής μας). Αλλά το αποφεύγει οδηγούμενος στην, κατά την άποψή μας, εσφαλμένη θέση να θεωρήσει τα στρώματα αυτά (όχι ως εν δυνάμει και συμμάχους της εργατικής τάξης, συγκυριακά) ως μια ιδιαίτερη μερίδα της εργατικής τάξης («οιονεί εργατική τάξη»), αν και δεν τα προσθέτει σε αυτή στην εμπειρική διερεύνησή του. Ο λόγος για μια τέτοια θεώρηση είναι ότι υφίστανται εκμετάλλευση από το βιομηχανικό, το τραπεζικό και το εμπορικό κεφάλαιο. Ωστόσο αν υφίστανται εκμετάλλευση τα στρώματα αυτά (η παραδοσιακή, δηλαδή, μικροαστική τάξη), την υφίστανται ως «φορείς» της πραγματικής κυριότητας των μέσων παραγωγής και στη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας-ανταλλαγής και όχι ως απαλλοτριωμένοι από τα μέσα παραγωγής άμεσοι παραγωγοί και εντός της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Και πάλι η απουσία μιας θεωρίας των τρόπων παραγωγής στη μελέτη του Σακελλαρόπουλου οδηγεί –κατά τη γνώμη μας– σε εσφαλμένες επιλογές του ταξικού προσδιορισμού. Έτσι, ο Σακελλαρόπουλος παραβλέπει ότι η εν δυνάμει πόλωση προς την εργατική τάξη της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης είναι αντιφατική και συναντά τα όριά της στην επιθυμία της (και τη φιλοδοξία της) να αυτοαναπαραχθεί ως μια τάξη ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής. Υποτιμά επομένως ο Σακελλαρόπουλος, αυτό που ορθά επισήμανε ο Λένιν (1976: 33), πως «η μικρή παραγωγή γεννά τον καπιταλισμό και την αστική τάξη συνεχώς, κάθε μέρα, κάθε ώρα, στοιχειακά και σε μαζική κλίμακα».

67. Ως τάξη μισθωτών, «η αντίληψη της νέας μικροαστικής τάξης προσεγγίζει εκείνη της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης στο θέμα της 'αναδιανομής' του εισοδήματος εφόσον ευνοεί την 'αναδιανομή του πλούτου'» (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 47).

Η ίδια μη ταύτιση στο ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο για τις διακριτές μεσαίες τάξεις ισχύει και για τις βλέψεις κοινωνικής ανόδου. Ενώ «η φιλοδοξία για κοινωνική άνοδο είναι εγγεγραμμένη στη μήτρα του ΥΤΠ (εφόσον το κέρδος περιλαμβάνεται, έστω και με αντιφάσεις, στους σκοπούς της υβριδικής παραγωγής) και αυτό θέτει τη μεσοαστική στρατηγική στο καπιταλιστικό στρατόπεδο» (Μηλιός και Οικονομάκης, 2007: 46), η φιλοδοξία του παραδοσιακού μικροαστού διαφοροποιείται, καθώς είναι πρωτίστως η (απλή) αναπαραγωγή του, η «επιβίωσή» του ως ιδιοκτήτη μέσω παραγωγής.

Ως προς τη σύγκλιση των φιλοδοξιών κοινωνικής ανόδου μεταξύ παραδοσιακής (κατά Σακελλαρόπουλο) και νέας μικροαστικής τάξης («ο παραδοσιακός μικροαστός θέλει να γίνει μικρός καπιταλιστής και ο νέος μικροαστός μάνατζερ»), όπως επισημαίνουν οι Μηλιός και Οικονομάκης (2007: 47), «[ο]ι βλέψεις για κοινωνική άνοδο του 'νέου μικροαστού' ταυτίζονται με την ανέλιξή του στη μεγάλη επιχείρηση και τους κρατικούς μηχανισμούς. Η σχέση του με τη μεγάλη καπιταλιστική επιχείρηση και το κράτος είναι *εσωτερική*». Αντιθέτως, «[σ]την περίπτωση τόσο της μεσαίας αστικής τάξης όσο και της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης η σχέση με τη μεγάλη επιχείρηση είναι *ανταγωνιστική* (ακόμα κι όταν ο 'μεσοαστός' ή ο 'παραδοσιακός μικροαστός' λειτουργεί ως υπεργολάβος ή προμηθευτής της μεγάλης επιχείρησης, που τον 'εκμεταλλεύεται') και προς το κράτος είναι *εξωτερική*: Απαιτεί μια οικονομική και φορολογική πολιτική που θα τον προστατεύει από τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό».

Αναφορικά με το ερώτημα της «ομοιογένειας» της μικροαστικής τάξης, ο Σακελλαρόπουλος υποστηρίζει ακόμα ότι πολιτικά αμφότερες παρουσιάζουν αδυναμία «άρθρωσης αυτόνομης πολιτικής πρακτικής σε αντιδιαστολή με την αστική και την εργατική τάξη –γεγονός που επιφέρει την πρόσδεσή τους τότε στη μία και τότε στην άλλη τάξη». Όπως, όμως, υποστηρίζουν οι Μηλιός και Οικονομάκης (2007: 49) «[ε]νώ είναι σαφής η απουσία ενός ταξικού *στρατηγικού συμφέροντος* για την μεσαία αστική και την παραδοσιακή μικροαστική τάξη (μιας δυνάμει προοπτικής δικής της ταξικής εξουσίας) –εφόσον, ως θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις του καπιταλισμού, το μοντέλο της κοινωνικοοικονομικής αναπαραγωγής τους αντιστοιχεί σε και εξαρτάται αποκλειστικά από τις συνθήκες της ατομικής/ιδιωτικής (καπιταλιστικής) ιδιοκτησίας –κάτι τέτοιο δεν είναι προφανές για τη νέα μικροαστική τάξη. Ανεξάρτητα από τις ατομικές ή συλλογικές 'συνειδήσεις', η τάση ελέγχου των επιχειρήσεων και των κρατικών μηχανισμών που απορρέει

από την ταξική θέση της νέας μικροαστικής τάξης, δυνάμει εμπεριέχει την προοπτική 'μετάβασης' προς ένα καθεστώς κρατικού καπιταλισμού, κατά το πρότυπο αυτών που διαμορφώθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη μετά το 1945 ή σε χώρες του Τρίτου Κόσμου»⁶⁸ (βλ. και Μηλιός, 2002).

Τέλος, αξίζει να κάνουμε σημαντική παρατήρηση ως προς την «κοινή οικονομική βάση» της νέας μικροαστικής τάξης. Εκτός από τη σύγχυση εκμετάλλευσης και μη εκμετάλλευσης που επισημάναμε και την αμφισημία ως προς την εκμετάλλευση ή μη της νέας μικροαστικής τάξης, τίθεται ξανά, ένα κριτήριο μάλλον βεμπεριανού τύπου για τον ταξικό προσδιορισμό, που είναι το ύψος του εισοδήματος: η «αμοιβή πάνω από το ύψος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης» ως το κοινό ταξικό χαρακτηριστικό των μικροαστών. Καταρχήν, η συζήτηση για μια αμοιβή πάνω από το ύψος (ή στο ύψος ή κάτω από το ύψος) αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης δεν έχει οικονομική βάση για τη νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού, όπως έχουμε ήδη υποστηρίξει, αναφορικά με τους μη παραγωγικούς μισθωτούς του στενού δημόσιου τομέα, καθώς δεν πρόκειται για εργασία που παράγει υπεραξία. Επίσης, μια τέτοια θέση δεν ευσταθεί για την εκμεταλλεζόμενη νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ, αλλά ο Σακελλαρόπουλος, όπως είδαμε, δεν είναι σαφής ως προς το ερώτημα της εκμετάλλευσης της νέας μικροαστικής τάξης. Είναι επίσης λανθασμένη μια τέτοια θέση για την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, η οποία μπορεί να αρκестεί στο ισοδύναμο ενός μισθού εργασίας και να συμπίσει την αξία της εργασιακής της δύναμης μέχρι το «κατώτατο φυσικό όριο», όπως υποστηρίζει ο Μαρξ. Αν έχει νόημα μια τέτοια θέση, έχει μόνο για την εκμεταλλευτική μεσαία αστική τάξη. Αλλά το ζήτημα αυτό του εισοδηματικού κριτηρίου, που μας παραπέμπει στην πρόσληψη από τον Σακελλαρόπουλο των κριτηρίων του λενινιστικού ορισμού των τάξεων, θα το δούμε πιο συστηματικά στη συνέχεια εξετάζοντας τον ορισμό της αστικής τάξης που μας δίνει.

Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο, όπως είδαμε, στην αστική (καπιταλιστική) τάξη εντάσσονται όχι μόνο οι εργοδότες των σχετικά μεγαλύτερων επιχειρήσεων (από 10 εργαζομένους και πάνω), και αυτό είναι σημείο συμφωνίας μας, και τα ανώτερα μισθωτά διευθυντικά στελέχη στην παραγωγή (οι μάνατζερς),

68. Η νέα μικροαστική τάξη «πέτυχε διαμέσου ορισμένων καθεστώτων και ορισμένων πολιτικών κρίσεων να εκτοπίσει ένα μεγάλο μέρος της παλιάς αστικής τάξης και να πάρει [...] τη θέση της (αυτό συνέβηκε λ.χ. στην Αίγυπτο του Νάσσερ) [...] παίρνοντας κυρίως τη μορφή της *κρατικής αστικής τάξης*» (Πουλαντζάς, 1982γ: 369).

επίσης, σημείο συμφωνίας μας, αλλά και όσοι εμείς έχουμε κατατάξει ως ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, και αυτό είναι σημείο διαφωνίας μας, συν μερίδες πανεπιστημιακών, διαμορφωτές της κοινής γνώμης κ.λπ. που με βάση τους δικούς μας ορισμούς ανήκουν στη νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού, και αυτό είναι επίσης ένα σημείο διαφωνίας.⁶⁹ Ως αποτέλεσμα αυτών των προσθηκών, έξω από το οικονομικό κριτήριο (θέση στις σχέσεις παραγωγής), ο Σακελλαρόπουλος υπερεκτιμά και την αστική (καπιταλιστική) τάξη, σε σχέση με τη δική μας εκτίμηση, που θα δούμε στη συνέχεια. Δεν θα επιμείνουμε περισσότερο στις διαφωνίες μας σε αυτά τα ζητήματα, καθώς αυτές επεξηγούνται επαρκώς στην ανάλυση που προηγήθηκε κατά την άποψή μας.

Θα σχολιάσουμε ωστόσο ένα συναφές με τον ταξικό προσδιορισμό (και) της καπιταλιστικής τάξης ζήτημα, που συνδέεται με τον τρόπο που ο Σακελλαρόπουλος προσλαμβάνει τα λενινιστικά κριτήρια του ταξικού προσδιορισμού. Ο Σακελλαρόπουλος φαίνεται ότι αντιμετωπίζει τα λενινιστικά κριτήρια του ταξικού προσδιορισμού αθροιστικά και όχι στην ενότητά τους για τον προσδιορισμό της ταξικής θέσης. Το πρόβλημα γίνεται εμφανώς σοβαρό όταν ως αποτέλεσμα μιας τέτοιας πρόσληψης-αντιμετώπισης εξετάζει το τελευταίο (τέταρτο) κριτήριο του Λένιν (τρόπος ιδιοποίησης του κοινωνικού πλούτου και μέγεθος αυτής της μερίδας) ως χωριστό κριτήριο και όχι ως συμπύκνωση των τριών πρώτων κριτηρίων (βλ. επ' αυτού στην Ενότητα 8). Το αποτέλεσμα είναι να θεωρήσει έναν υψηλών εισοδημάτων διεθνούς φήμης καλλιτέχνη (μισθωτό;) ως ανήκοντα

69. Ο Σακελλαρόπουλος ακολουθεί μια προσέγγιση παραπλήσια με εκείνη του Παπαδόπουλου (1987) στον προσδιορισμό της αστικής τάξης. Εκτός από τη «αστική τάξη του χωριού», στην αστική τάξη, σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο, εντάσσονται καταρχήν ως βασικός κορμός της, οι εργοδότες που απασχολούν τουλάχιστον 4 μισθωτούς, όπως έχουμε ήδη επισημάνει. Επιπλέον, στην αστική τάξη εντάσσονται και τα «μετασηματισμένα τμήματα του βασικού κορμού της αστικής τάξης», δηλαδή, οι μισθωτοί της κατηγορίας των διευθυντών-ανώτερων διοικητικών στελεχών και οι μεγαλοεισοδηματίες. Σε σχέση με τα ανώτερα διοικητικά στελέχη, ο Παπαδόπουλος αναφέρει πως σε αυτά εντάσσονται το «ανώτερο διευθυντικό προσωπικό των καπιταλιστικών επιχειρήσεων», το «ανώτερο διευθυντικό προσωπικό των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων» και εκείνοι «που εξονόματος της αστικής τάξης των καπιταλιστών συνολικά καθοδηγούν τον πυρήνα της αστικής κρατικής μηχανής» (ό.π.: 142). Η τελευταία κατηγορία αφορά διευθυντικά στελέχη του κρατικού μηχανισμού (ό.π.: 143' βλ. επίσης 316). Τα στελέχη αυτά εντάσσει στην καπιταλιστική τάξη και ο Κάππος (ό.π.: 21-22, 2004: 42).

στην αστική τάξη, μόνο εκ του ύψους των εισοδημάτων του. Εδώ παρεισφρύνει, επίσης, μια τυπική βεμπεριανή θέση επί του ταξικού προσδιορισμού, ως αποτέλεσμα μιας «πολυπαραγοντικής προσέγγισης», κατά τη διατύπωση του Αλεξίου (βλ. πιο πριν): ιδιοκτησία, αλλά και «δεξιότητες», «τυπικά προσόντα», «πτυχία»-«εκπαιδευτικοί τίτλοι», κ.λπ., όπως είδαμε, και «εισόδημα» εδώ.

Μια τέτοια προσέγγιση αντιβαίνει το οικονομικό κριτήριο (θέση στις σχέσεις παραγωγής), και τη μαρξική ταξική ανάλυση, σύμφωνα με την οποία, όπως είδαμε, οι κοινωνικές τάξεις είναι «ενσαρκώσεις», «προσωποποιήσεις», «καθορισμένοι κοινωνικοί χαρακτήρες», «προϊόντα καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής». Αλλά η προσέγγιση των κοινωνικών τάξεων με αυτή τη (μαρξική) οπτική προϋποθέτει μια (μαρξιστική) θεωρία των τρόπων παραγωγής.

Και για να γίνουμε σαφέστεροι. Παρόλο που ο προσδιορισμός των κοινωνικών τάξεων δεν εξαντλείται εντός των τρόπων παραγωγής, είναι η θεωρία των τρόπων παραγωγής που θα *οριοθετήσει τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο με την προϋπόθεση ότι «δεν μπορεί να υπάρξει κανένας ταξικός ορισμός στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο σε αντίθεση με τον ορισμό στο οικονομικό επίπεδο».*

Μέρος Β. Εμπειρική Διερεύνηση

12. Υποθέσεις και περιορισμοί της έρευνας

Η εμπειρική ανάλυση που θα ακολουθήσει βασίζεται στην επεξεργασία δευτερογενών στοιχείων τα οποία προέρχονται από τις έρευνες εργατικού δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ. Συγκεκριμένα τα στοιχεία αφορούν το δεύτερο τρίμηνο των ετών 2006-2014.⁷⁰ Επιπλέον, δευτερογενή στοιχεία που αποτελούν αντικείμενο επεξεργασίας της παρούσας μελέτης προέρχονται και από το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (2014). Πρέπει να σημειωθεί ότι η ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων εκκινεί από το 2006, καθώς από τότε είναι διαθέσιμα τα στοιχεία σχετικά με την άσκηση ή μη εποπτείας-συντονισμού μισθωτών επί άλλων μισθωτών (βλ. στη συνέχεια). Το 2014 είναι το τελευταίο έτος για το οποίο έχουμε διαθέσιμα στοιχεία.

Ο πληθυσμός της παρούσας εμπειρικής έρευνας είναι το σύνολο του εργατικού δυναμικού (οικονομικά ενεργός πληθυσμός), που ισούται με το άθροισμα των απασχολούμενων και των ανέργων.

Για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων αξιοποιούνται τα στοιχεία που αφορούν την κατανομή του εργατικού δυναμικού με βάση:

- α) την εργασιακή κατάσταση
- β) το ιδιοκτησιακό καθεστώς της επιχείρησης
- γ) το είδος της εργασίας που προκύπτει από το μονοψήφιο/διψήφιο επάγγελμα της πρώτης απασχόλησης
- δ) τη θέση στο επάγγελμα
- ε) την εποπτεία-συντονισμό ή τη μη εποπτεία-συντονισμό άλλων μισθωτών

70. Υπάρχουν μικρές αποκλίσεις στα αθροίσματα των διαφόρων κατηγοριών που οφείλονται στα στατιστικά στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας.

στ) το μέγεθος της επιχείρησης.

Τα παραπάνω στοιχεία αφορούν την πρώτη και κύρια απασχόληση των ερωτώμενων. Στην παρούσα μελέτη δεν εξετάζεται στο ζήτημα της πολλαπλής απασχόλησης, επομένως και της πιθανής πολλαπλής ταξικής ένταξης.

Με βάση τα παραπάνω, διαμορφώνονται έξι κριτήρια κατανομής του εργατικού δυναμικού και στη βάση της θεωρητικής μας ανάλυσης στο πρώτο μέρος, πιο συγκεκριμένα έχουμε:

Α) Σε σχέση με την εργασιακή κατάσταση αξιοποιείται η δευτερογενής μεταβλητή «katap» που προκύπτει μετά τις απαντήσεις στο σύνολο του ερωτηματολογίου της ΕΛΣΤΑΤ. Οι τιμές της μεταβλητής αυτής προκύπτουν σε συμφωνία με τον βασικό σκοπό της έρευνας εργατικού δυναμικού και τους ορισμούς της ΕΛΣΤΑΤ,⁷¹ δηλαδή την κατανομή και τον πλήρη προσδιορισμό της διακριτής κατάστασης του ερωτώμενου πληθυσμού. Για τους σκοπούς της δικής μας ανάλυσης κατατάσσουμε τις δυνατές απαντήσεις/τιμές αυτής της μεταβλητής σύμφωνα με τον Πίνακα 12.1.

Πίνακας 12.1: Κωδικοποίηση των απαντήσεων στη δευτερογενή μεταβλητή «katap»

K1 (katap-1)	Απασχολούμενος
K2 (katap-2)	Άνεργος
K3 (katap-3)	Μη οικονομικά ενεργός

71. Ο βασικός σκοπός της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού είναι η κατανομή του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας 15 ετών και άνω σε τρεις πλήρως διακριτές ομάδες: απασχολούμενοι, άνεργοι και μη ενεργοί. Απασχολούμενοι: Τα άτομα ηλικίας 15 ετών και πάνω τα οποία την εβδομάδα αναφοράς είτε εργάστηκαν έστω και μία ώρα με σκοπό την αμοιβή ή το κέρδος, είτε εργάστηκαν σε οικογενειακή τους επιχείρηση, είτε δεν εργάστηκαν, αλλά είχαν μια εργασία ως μισθωτοί ή επιχείρηση από την οποία απουσίαζαν προσωρινά. Άνεργοι: Τα άτομα ηλικίας 15-74 ετών που δεν θεωρήθηκαν ως απασχολούμενα (σύμφωνα με τον προηγούμενο ορισμό) ήταν άμεσα διαθέσιμα για εργασία και είτε αναζητούσαν συστηματικά εργασία τις τελευταίες τέσσερις εβδομάδες είτε είχαν βρει μια εργασία που θα ξεκινούσαν μέσα στους επόμενους τρεις μήνες. Οικονομικά μη ενεργοί: Τα άτομα που δεν χαρακτηρίζονται απασχολούμενα ή άνεργα. Οικονομικά ενεργός πληθυσμός (εργατικό δυναμικό): Οι απασχολούμενοι και οι άνεργοι.

Πίνακας 12.2: Κωδικοποίηση των απαντήσεων στην ερώτηση E15 «Ποιο το ιδιοκτησιακό καθεστώς της επιχείρησης αυτής;»

E15-1	Δημόσια υπηρεσία
E15-2	ΝΠΔΔ ή ΝΠΙΔ του Δημόσιου ή Δημόσιος Οργανισμός
E15-3	Δήμος ή Κοινότητα, Δημοτική επιχείρηση
E15-4	Δημόσια Επιχείρηση Κοινής Ωφέλειας
E15-5	Τράπεζα κρατική ή ελεγχόμενη από το κράτος
E15-6	Επιχείρηση ελεγχόμενη από Δημόσιο
E15-7	Επιχείρηση ιδιωτικού τομέα

Στην παρούσα μελέτη οι άνεργοι δεν κατατάσσονται ταξικά. Επομένως, μόνο η κατηγορία K1 εμφανίζεται στην εμπειρική διερεύνηση της ταξικής διάρθρωσης.

Β) Σε σχέση με το ιδιοκτησιακό καθεστώς της επιχείρησης αξιοποιείται η 15η ερώτηση της έρευνας εργατικού δυναμικού. Για τους σκοπούς της δικής μας ανάλυσης κατατάσσουμε τις δυνατές απαντήσεις αυτής της ερώτησης σύμφωνα με τον Πίνακα 12.2.

Οι κατηγορίες E15-1 έως E15-3 αποτελούν τον στενό δημόσιο τομέα, δηλαδή ό,τι έχουμε αποκαλέσει κρατικό μηχανισμό. Σε αυτές τις κατηγορίες θα αναζητηθούν η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, η νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού και η κατώτερη μισθωτή βαθμίδα. Οι κατηγορίες E15-4 έως E15-6 αποτελούν τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, ό,τι έχουμε δηλαδή αποκαλέσει κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις ή ΚΤΠ στις κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις. Σε αυτές τις κατηγορίες θα αναζητηθούν οι μάντζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων και βεβαίως η νέα μικροαστική του ΚΤΠ και η εργατική τάξη που συγκροτούνται εντός των κρατικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι παραπάνω διαιρέσεις είναι κατ' ανάγκη ενδεικτικές-σηματικές στη βάση της ταξινόμησης της ΕΛΣΤΑΤ.

Τέλος, η κατηγορία E15-7 αποτελεί τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Σε αυτό τον τομέα θα αναζητήσουμε τον ΚΤΠ στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, όπως και την ΑΕΠ και τον ΥΤΠ, επομένως και τις αντίστοιχες κοινωνικές τάξεις που προσδιορίζονται στο πλαίσió τους, δηλαδή την καπιταλιστική τάξη των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων, τη νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ, την εργατική

τάξη (ΚΤΠ), την παραδοσιακή μικροαστική τάξη (ΑΕΠ), τη μεσαία αστική τάξη και τη νόθα εργατική τάξη (ΥΤΠ).

Γ) Σε σχέση με το είδος της εργασίας που προκύπτει από το μονοψήφιο επάγγελμα της πρώτης απασχόλησης αξιοποιείται η 16η ερώτηση της έρευνας εργατικού δυναμικού. Οι απαντήσεις στην ερώτηση αυτή διαφοροποιούνται για τις περιόδους 2006-2010 και 2011-2014.⁷² Για τους σκοπούς της δικής μας ανάλυσης κατατάσσουμε τις δυνατές απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σύμφωνα με τον Πίνακα 12.3.

Όσον αφορά τον στενό δημόσιο τομέα (κρατικός μηχανισμός), η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία θα αναζητηθεί στην κατηγορία E16-1. Επίσης, όσον αφορά τον στενό δημόσιο τομέα η νέα μικροαστική τάξη (του κρατικού μηχανισμού) θα αναζητηθεί στις κατηγορίες E16-2 έως E16-5 και E16-0, ενώ θεωρούμε ότι η κατώτερη μισθωτή βαθμίδα εμφανίζεται στις κατηγορίες E16-6 έως E16-9. Ας σημειωθεί ότι, εφόσον ο κρατικός μηχανισμός δεν συνιστά «τρόπο παραγωγής», η ταξική διαίρεση στα πλαίσιά του θα βασιστεί όχι στις σχέσεις παραγωγής αλλά στο είδος της εργασίας. Στο είδος της εργασίας, εντούτοις, όχι γενικά, όπως θα ήθελε μια βεμπεριανού τύπου συλλογιστική (βλ. στο θεωρητικό μέρος), αλλά με βάση το κατά πόσο πρόκειται για εργασία η οποία, στο πλαίσιο του κρατικού μηχανισμού, επιτελεί ή όχι λειτουργίες που αναφέρονται στην εξασφάλιση της συνοχής της κρατικής εξουσίας ή στη συστηματοποίηση και διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Είναι απαραίτητο εδώ να δώσουμε μια συμπληρωματική διευκρίνιση: κατ' εξαίρεση, για τη διάκριση στο εσωτερικό της κατηγορίας E16-1 σε ανώτερη κρατική γραφειοκρατία και νέα μικροαστική τάξη του κρατικού

72. Βλ. ενδεικτικά για τις ερωτήσεις τα ερωτηματολόγια των ετών 2006 (ΕΛΣΤΑΤ, 2006) και 2011 (ΕΛΣΤΑΤ, 2011). Ειδικότερα, η κατηγορία E16-1 για τα έτη 2006-2010 περιλαμβάνει τον διψήφιο κωδικό επαγγέλματος της στατιστικής ταξινόμησης επαγγελματιών (ΣΤΕΠ 92) «12 διευθύνοντες και ανώτερα στελέχη μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών επιχειρήσεων και οργανισμών (με απασχόληση 10 πρόσωπα και άνω)». Για τα έτη 2011-2014 η κατηγορία E16-1 περιλαμβάνει τους διψήφιους κωδικούς επαγγελματιών της Διεθνούς Στατιστικής Ταξινόμησης Επαγγελματιών (ISCO-08) «11 γενικοί διευθυντές, ανώτερα διοικητικά στελέχη και μέλη των νομοθετικών σωμάτων», «12 διοικητικοί και εμπορικοί διευθυντές», «13 διευθυντές παραγωγής και εξειδικευμένων υπηρεσιών» και «14 διευθυντές ξενοδοχείων, εστιατορίων, επιχειρήσεων λιανικού και χονδρικού εμπορίου και άλλων υπηρεσιών». Για τη χρήση των στατιστικών ταξινομήσεων ΣΤΕΠ 92 και ISCO-08, βλ. σχετικά ΕΛΣΤΑΤ, (2014).

Πίνακας 12.3: Κωδικοποίηση απαντήσεων στην ερώτηση E16 «Τι είδους εργασία κάνετε στην επιχείρησή αυτή;»

	2006-2010	2011-2014
E16-1	Μέλη των βουλευόμενων σωμάτων, ανώτερα διοικητικά και διευθυντικά στελέχη	Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη
E16-2	Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	Επαγγελματίες
E16-3	Τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί	Τεχνικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
E16-4	Υπάλληλοι γραφείου	Υπάλληλοι γραφείου
E16-5	Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές	Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές
E16-6	Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς	Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς
E16-7	Ειδικευμένοι τεχνίτες	Ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
E16-8	Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων	Χειριστές βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού
E16-9	Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρωνάκτες και μικροεπαγγελματίες	Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρωνάκτες και μικροεπαγγελματίες
E16-0	Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν	Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν*

Σημείωση: *Εδώ εντάσσονται οι στρατιωτικοί.

μηχανισμού, θα χρησιμοποιηθεί το στοιχείο της εποπτείας-συντονισμού ή μη άλλων μισθωτών, που ανάγεται στις σχέσεις παραγωγής (βλ. πιο κάτω). Όσον αφορά στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, οι μάνατζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων θα αναζητηθούν στην κατηγορία E16-1. Τέλος, όσον αφορά τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, οι μάνατζερς των ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων θα αναζητηθούν επίσης στην κατηγορία E16-1. Μια επιπλέον διευκρίνιση είναι αναγκαία: Από την κατηγορία E16-1 όσοι μισθωτοί των ιδιωτικών ή των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων δεν ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού θα θεωρηθούν ότι ανήκουν στην εργατική τάξη. Θεωρούμε ότι οι μισθωτοί αυτοί εκφράζουν τη διαδικασία «χειρωνακτικοποίησης» της διανοητικής εργασίας στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας (βλ. και στη συνέχεια).

Πίνακας 12.4: Κωδικοποίηση απαντήσεων στην ερώτηση E17 «Ποια είναι η θέση σας στην επιχείρηση αυτή;»

E17-1	Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό (εργοδότης)
E17-2	Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό
E17-3	Μισθωτός (με μισθό ή ημερομίσθιο ή κατ' αποκοπή)
E17-4	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση (συμβοηθούντα μέλη)

Δ) Σε σχέση με τη θέση στο επάγγελμα αξιοποιείται η 17η ερώτηση της έρευνας εργατικού δυναμικού. Για τους σκοπούς της δικής μας ανάλυσης κατατάσσουμε τις δυνατές απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σύμφωνα με τον Πίνακα 12.4.

Η καπιταλιστική τάξη στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις και η μεσαία αστική τάξη θα αναζητηθούν στην κατηγορία E17-1. Εδώ καταγράφονται όσοι θεωρούνται «υπεύθυνοι» των αντίστοιχων επιχειρήσεων του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας ή του ΥΤΠ. Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη εντάσσεται στην κατηγορία E17-2. Εδώ καταγράφονται όσοι θεωρούνται ως «υπεύθυνοι» των αντίστοιχων επιχειρήσεων της ΑΕΠ. Η εργατική τάξη, η νέα μικροαστική τάξη (του ΚΤΠ και του κρατικού μηχανισμού), η νόθα εργατική τάξη και η κατώτερη μισθωτή βαθμίδα θα αναζητηθούν στην κατηγορία E17-3. Στην ίδια κατηγορία εμφανίζονται, ωστόσο, και οι μάνατζερς των ιδιωτικών και κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων αλλά και η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία. Στην κατηγορία E17-4 εντάσσονται τα συμβοηθούντα μέλη που εμφανίζονται είτε στον ΚΤΠ είτε στην ΑΕΠ είτε στον ΥΤΠ. Στο σημείο αυτό επισημαίνουμε ότι τα συμβοηθούντα μέλη θα πρέπει να ενταχθούν στην αντίστοιχη τάξη «φορέα» της πραγματικής κυριότητας του ΚΤΠ, της ΑΕΠ ή του ΥΤΠ. Όσον αφορά τους μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής (ΑΕΠ και ΥΤΠ), κάτι τέτοιο είναι συνεπές με τη συλλογιστική μας για τη «συλλογική οντότητα» (που αποτελείται από τα μέλη της οικογένειας που εμπλέκονται στη διαδικασία παραγωγής), η οποία συγκροτείται στο πλαίσió τους· ανάλογη διευθέτηση των συμβοηθούντων μελών, όπως είδαμε, έχει κάνει και ο Σακελλαρόπουλος στο πλαίσιο της ανάλυσής του.⁷³ Όσον αφορά τον ΚΤΠ, τα συμβοηθούντα μέλη θα θεωρηθούν επίσης

73. Επομένως, στο επίπεδο αφαίρεσης που αναγκαστικά κινείται η εμπειρική μας διε-

ως συμμετέχοντα στον «φορέα» της πραγματικής κυριότητας (βλ. και Κάππος, 2004: 41) μόνο και μόνο επειδή είναι μέλη της οικογένειας του καπιταλιστή πραγματικού ιδιοκτήτη.⁷⁴ Εδώ εμφανίζεται το εξής πρόβλημα: Υπάρχει ασάφεια αναφορικά με το σε ποιας τάξης μεγέθους επιχείρηση ως προς τη μισθωτή απασχόληση απασχολούνται τα συμβοηθούντα μέλη, όπως προκύπτει από τις *Οδηγίες Έρευνας Εργατικού Δυναμικού* της ΕΛΣΤΑΤ (2012). Τα συμβοηθούντα μέλη δηλώνουν μέγεθος επιχείρησης στην οποία απασχολούνται αναφορικά με τον αριθμό των εκεί εργαζομένων της και όχι των μισθωτών απασχολούμενων. Ωστόσο, στη μελέτη αυτή, διαχωρίζουμε τους τρόπους παραγωγής με βάση το μέγεθος της μισθωτής απασχόλησης. Επομένως, το μέγεθος της μισθωτής απασχόλησης είναι κρίσιμο για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται στους διακριτούς τρόπους παραγωγής. Θυμίζουμε ότι, όσον αφορά τη μισθωτή απασχόληση, υποθέσαμε (στην Ενότητα 9 και στον Πίνακα 9.1) μια κατ' ελάχιστον σχέση με τη μη-μισθωτή απασχόληση στους εκμεταλλευτικούς τρόπους παραγωγής: κατ' ελάχιστον ένας εργοδότης, ήτοι ένας απασχολούμενος μη-μισθωτός (βλ. και στη συνέχεια). Επομένως, είναι δυνατόν τα συμβοηθούντα μέλη να δηλώνουν ότι απασχολούνται σε μια επιχείρηση που εμφανίζει έναν μεγάλο αριθμό εργαζομένων, αλλά στην πραγματικότητα να υπάρχουν μεταξύ τους ελάχιστοι ή καθόλου μισθωτοί. Ως αποτέλεσμα αυτού είναι δυνατό να υποεκτιμηθεί η παραδοσιακή μικροαστική τάξη και να υπερεκτιμηθούν ως προς το μέγεθός τους οι εκμεταλλευτικές ιδιοκτήτριες κοινωνικές τάξεις ανάλογα με το πού θα ενταχθούν ή δεν θα ενταχθούν τα συμβοηθούντα μέλη (βλ. στη συνέχεια το ανάλογο πρόβλημα αναφορικά με τον ορισμό των τρόπων παραγωγής με βάση τον αριθμό των απασχολούμενων μισθωτών). Το πρόβλημα πάντως υπερεκτίμησης που αναφέραμε πιο πριν για τις εκμεταλλευτικές ιδιοκτήτριες κοινωνικές τάξεις εξαιτίας της ένταξης των συμβοηθούντων μελών σε αυτές ισχύει για τις εκμεταλλευτικές ιδιοκτήτριες κοινωνικές τάξεις της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ και για την καπιταλιστική τάξη που συγκροτείται στον ΚΤΠ των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων. Δεν ισχύει για τη μεσαία αστική τάξη του ΥΤΠ. Και αυτό γιατί υπάρχει ένα ακόμα ειδικότερο πρόβλημα όσον αφορά τα συμβοηθούντα μέλη. Δεν είναι δυνατή η διάκριση των συμβοηθούντων μελών

ρεύνηση «δεν λαμβάνουμε υπόψη μας το ερώτημα της ύπαρξης ή μη εκμεταλλευτικών σχέσεων εντός της (οικογενειακής) συλλογικής οντότητας» (βλ. Ενότητα 5).

74. Άρα και εδώ δεν εξετάζεται το ερώτημα της εκμετάλλευσης εντός της οικογένειας.

Πίνακας 12.5: Κωδικοποίηση των απαντήσεων στην ερώτηση E36 «Εποπτεύετε ή συντονίζετε άλλους εργαζομένους;»

E36-1	Ναι
E36-2	Όχι
E36-3	Δεν απάντησε

της ΑΕΠ και του ΥΤΠ, καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν τον διαχωρισμό τους και την απευθείας ένταξή τους στην παραδοσιακή ή τη μεσαία αστική τάξη. Πιο συγκεκριμένα, δεν έχουμε διαθέσιμα στοιχεία για τα συμβοηθούντα μέλη στους αυτοαπασχολούμενους χωρίς προσωπικό και η πρώτη διαθέσιμη κατηγορία, από πλευράς μεγέθους απασχόλησης, είναι «επιχειρήσεις με 1-5 απασχολούμενους», η οποία συμπεριλαμβάνει και τη μηδενική μισθωτή απασχόληση της ΑΕΠ. Εδώ μπορούμε να έχουμε υποεκτίμηση είτε της παραδοσιακής είτε της μεσαίας αστικής τάξης και μόνο εξαιτίας του μη διαχωρισμού και επομένως της μη ένταξης συμβοηθούντων μελών σε αυτές τις κοινωνικές τάξεις.

Ε) Σε σχέση με την άσκηση ή μη άσκηση εποπτείας-συντονισμού σε άλλους μισθωτούς αξιοποιείται η 36η ερώτηση της έρευνας εργατικού δυναμικού. Για τους σκοπούς της δικής μας ανάλυσης κατατάσσουμε τις δυνατές απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σύμφωνα με τον Πίνακα 12.5.

Το κριτήριο αυτό είναι κομβικό για την εμπειρική μας διερεύνηση, όπως έχουμε ήδη τονίσει. Συμπυκνώνει, στο αναγκαίο επίπεδο αφαίρεσης που η εμπειρική διερεύνηση προϋποθέτει, τη διάκριση του «φορέα» της χρήσης των μέσων παραγωγής από τους μισθωτούς που δεν εκτελούν αποκλειστικά τη λειτουργία της εργασίας, αλλά αντιθέτως εξασκούν εκχωρημένες εξουσίες του κεφαλαίου. Έτσι, το κριτήριο αυτό είναι κρίσιμο για την οριοθέτηση της εργατικής τάξης από τις άλλες μισθωτές τάξεις και πρωτίστως από τη νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ. Εκτός από τη νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ, στην κατηγορία E36-1 θα αναζητηθούν οι μάντζερς των ιδιωτικών και κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων, η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία και η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ. Στην κατηγορία E36-2 (και E36-3) θα αναζητηθεί επομένως η εργατική τάξη. Θα αναζητηθεί επίσης, όπως διευκρίνισαμε νωρίτερα, και εκείνο το τμήμα της νέας μικροαστικής τάξης του κρατικού μηχανισμού που, ενώ ανήκει στην κατηγορία E16-1, δεν ασκεί καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού. Επίσης με βάση την E36-2

Πίνακας 12.6: Μέγεθος επιχείρησης με βάση τον αριθμό απασχολούμενων/μισθωτών

M0	1 απασχολούμενος/0 μισθωτοί
M1	2-5 απασχολούμενοι/1-4 μισθωτοί
M2	6-9 απασχολούμενοι (και άγνωστος αριθμός απασχολούμενων αλλά μέχρι 10)/5-8 μισθωτοί
M3	10≤ απασχολούμενοι/9≤ μισθωτοί
M4	50≤ απασχολούμενοι/49≤ μισθωτοί

(και E36-3) θα ενταχθούν στην εργατική τάξη εκείνοι οι μισθωτοί των ιδιωτικών ή κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων, που ενώ ανήκουν στην κατηγορία E16-1, δεν ασκούν καθήκοντα επίβλεψης («χειρωνακτικοποίηση» της διανοητικής εργασίας). Σημειώνουμε ότι εντάσσουμε την απάντηση E36-3 στην ίδια κατηγορία με την απάντηση E36-2 θεωρώντας ότι η μη απάντηση υποδηλώνει ότι ο ερωτώμενος εξέλαβε την ερώτηση ως μη σχετική με την εργασιακή-επαγγελματική του θέση και ερμηνεύοντας το «μη σχετική» ως μη ξεκάθαρη συμμετοχή του ερωτώμενου σε σχέσεις εποπτείας ή συντονισμού. Οπωσδήποτε η επιλογή αυτή αποτελεί έναν από τους περιορισμούς της ανάλυσής μας, αναγκαίο ωστόσο, κατά την εκτίμησή μας, έναντι της επιλογής να μην εντάξουμε σε κοινωνική τάξη όσους επέλεξαν την απάντηση E36-3.

ΣΤ) Σε σχέση με το μέγεθος της επιχείρησης, που αποτελεί το κρίσιμο δεδομένο για τον προσδιορισμό των τρόπων παραγωγής, επομένως και των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται στο πλαίσió τους, αξιοποιούνται τα στοιχεία που προκύπτουν από τις έρευνες εργατικού δυναμικού, ενώ τα στοιχεία του ειδικού τεύχους «ΕΡΓΑΝΗ» (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, 2014) μάς δίνουν μια εικόνα για το μέγεθος των επιχειρήσεων ως προς τον αριθμό των μισθωτών απασχολούμενων κατά το τελευταίο έτος της έρευνάς μας (βλ. πιο κάτω). Για τους σκοπούς της δικής μας ανάλυσης κατατάσσουμε τις επιχειρήσεις με βάση τον αριθμό των μισθωτών/απασχολούμενων σύμφωνα με τον Πίνακα 12.6.

Ο πίνακας αυτός βασίζεται στις υποθέσεις μας αναφορικά με τα αριθμητικά όρια των τρόπων παραγωγής που καταγράφηκαν στον Πίνακα 9.1, για τον διαχωρισμό των κοινωνικών τάξεων στο επίπεδο των τρόπων παραγωγής. Η κα-

τηγορία M0 προσδιορίζει την ΑΕΠ. Η κατηγορία M1 τον ΥΤΠ. Η κατηγορία M2 την «γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ. Η κατηγορία M3 προσδιορίζει τον ΚΤΠ. Έχει ωστόσο προστεθεί η κατηγορία M4. Η κατηγορία αυτή προστέθηκε για να οριοθετήσει τη διάκριση της «διευθυντικής δουλειάς» από την «κατοχή του κεφαλαίου», δηλαδή τη νομική του ιδιοκτησία. Με άλλα λόγια, υποθέτουμε ότι η διάκριση αυτή εμφανίζεται στις σχετικά μεγαλύτερες καπιταλιστικές επιχειρήσεις, δηλαδή τις επιχειρήσεις της κατηγορίας M4· επομένως σε αυτές θα αναζητήσουμε τους μάντζερς των ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Σημειώνουμε ότι δεν λαμβάνουμε υπόψη τον αριθμό των μισθωτών στις κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις, γιατί εδώ, όπως έχουμε ήδη αναφέρει (βλ. Ενότητα 4), δεν τίθεται ζήτημα αποστοίχισης του πραγματικού ιδιοκτήτη από τη χρήση των μέσων παραγωγής, δεδομένης της ιδιαιτερότητας της νομικής ιδιοκτησίας των κρατικών έναντι των ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Στην κατηγοριοποίηση όμως αυτή που ακολουθούμε, και ειδικότερα σε εκείνη που αφορά τον προσδιορισμό των τρόπων παραγωγής, επομένως και των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται στα πλαίσιά τους, εμφανίζεται ένα πρόβλημα συνδεδεμένο επίσης με το ζήτημα των συμβοηθούντων μελών. Οι ερωτώμενοι απασχολούμενοι απαντούν στο ερώτημα σε τι μεγέθους επιχείρηση εργάζονται όχι αναφορικά με τον αριθμό των μισθωτών απασχολούμενων αλλά των εργαζομένων (βλ. και ΕΛΣΤΑΤ, 2012). Δεδομένου όμως ότι, όπως και πιο πριν υπενθυμίσαμε, έχουμε υποθέσει όσον αφορά τη μισθωτή απασχόληση μια κατ' ελάχιστον σχέση με τη μη-μισθωτή απασχόληση στους εκμεταλλευτικούς τρόπους παραγωγής, δηλαδή κατ' ελάχιστον ένας εργοδότης, ήτοι ένας απασχολούμενος μη-μισθωτός, είναι δυνατόν να έχουμε μια περισσότερο ή λιγότερο παραπλανητική εικόνα που να αφορά σε υποεκτίμηση του ΥΤΠ (άρα των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται στο πλαίσió του) και σε αντίστοιχη υπερεκτίμηση του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της ελληνικής οικονομίας (άρα των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται στο πλαίσió του). Και αυτό αποτελεί έναν ακόμα περιορισμό της ανάλυσής μας. Ας εξηγήσουμε: Καταρχήν δεν υπάρχει πρόβλημα στον προσδιορισμό της ΑΕΠ, γιατί προκύπτει από τη διακριτή κατηγορία «απασχολούμενοι χωρίς προσωπικό», δηλαδή μηδενική μισθωτή απασχόληση. Το πρόβλημα δεν εμφανίζεται στον προσδιορισμό του ΥΤΠ, γιατί αυτός ο τρόπος παραγωγής προκύπτει από την κατηγορία «απασχολούμενοι με προσωπικό» (εργοδότες) σε επιχειρήσεις 2-5 απασχολούμενων/1-4 μισθωτών, επομένως εκεί εμφανίζονται, έστω και ένας εργοδότης και ένας μισθωτός, δηλαδή σηματοδοτείται η εκμεταλ-

λευτική σχέση σε συνθήκες περιορισμένης απασχόλησης μισθωτής εργασίας. Το πρόβλημα παρουσιάζεται στην «γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ των 6-9 απασχολούμενων/5-8 μισθωτών και εξαρτάται από τον αριθμό των συμβοηθούτων μελών της οικογενειακής «συλλογικής οντότητας» που εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία μιας επιχείρησης. Πιο συγκεκριμένα: Αν στις επιχειρήσεις αυτές τα συμβοηθούτα μέλη είναι 0 και ο εργοδότης 1, τότε 6-9 απασχολούμενοι αντιστοιχούν πράγματι σε 5-8 μισθωτούς. Αν υπάρχει ένα μέλος από την κατηγορία των συμβοηθούτων μελών που θα πρέπει να προστεθεί στη μη-μισθωτή απασχόληση και εντάσσεται στην ίδια τάξη με τον εργοδότη, τότε 6-9 απασχολούμενοι αντιστοιχούν στο εύρος 4-7 μισθωτών. Στο κάτω όριο αυτού του εύρους βρισκόμαστε στον ΥΤΠ. Αν συνεχίσουμε να προσθέτουμε συμβοηθούτα μέλη, τότε για τέσσερα συμβοηθούτα μέλη συν τον εργοδότη έχουμε 5 μη-μισθωτούς απασχολούμενους, οπότε 6-9 απασχολούμενοι αντιστοιχούν στο εύρος 1-4 μισθωτών, δηλαδή έχουμε βρεθεί στον ΥΤΠ. Αν εξακολουθήσουμε να προσθέτουμε και άλλα συμβοηθούτα μέλη, τότε το κάτω όριο που έχουμε προσδιορίσει για τον ΚΤΠ $10 \leq \text{απασχολούμενοι} / 9 \leq$ μισθωτοί δεν δίνει ΚΤΠ αλλά ΥΤΠ.

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε στο θεωρητικό μέρος της παρούσας μελέτης προέκυψαν οι κοινωνικές τάξεις εντός του καπιταλιστικού συστήματος, οι οποίες σχηματικά αποτυπώθηκαν στον Πίνακα 8.1. Θυμίζουμε ότι τα θεωρητικά κριτήρια που στην ενότητά τους προσδιορίζουν μια κοινωνική τάξη είναι: η κοινωνική διαίρεση της εργασίας· η πραγματική κυριότητα στα μέσα παραγωγής· η χρήση των μέσων παραγωγής. Τα κριτήρια αυτά έχουν αποτυπωθεί εξειδικευτεί επίσης στον Πίνακα 8.1. Τα θεωρητικά αυτά κριτήρια εκφράζονται, στο πλαίσιο της εμπειρικής μας διερεύνησης, από τα έξι κριτήρια κατανομής του εργατικού δυναμικού, όπως με συντομία εξηγήσαμε, τα οποία και αποτελούν τα εμπειρικά κριτήρια της έρευνας. Στον Πίνακα 12.7 αποτυπώνονται αυτά τα εμπειρικά κριτήρια που στη σύνθεσή τους προσδιορίζουν τις κοινωνικές τάξεις εντός του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά και τη διάκριση σε θεμελιώδεις και μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις.

Ως προς την ταξινόμηση των κοινωνικών τάξεων οι βασικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τον Πίνακα 8.1 –οι οποίες κατά βάση προκύπτουν από την εξειδίκευση των θεωρητικών κριτηρίων ταξικού προσδιορισμού στα εμπειρικά κριτήρια που παρουσιάσαμε, και υπό την έννοια αυτή αφορούν με τη μεθοδολογία της εμπειρικής διερεύνησης– είναι οι εξής:

Πρώτον, η αναλυτικότερη καταγραφή των επιμέρους τμημάτων της καπιταλιστικής τάξης. Έτσι, η καπιταλιστική τάξη εμφανίζεται να συναποτελείται από τα εξής τμήματα: «Καπιταλιστική τάξη: εργοδότες», «Καπιταλιστική τάξη: συμβοηθούντα μέλη», «Καπιταλιστική τάξη: μάντζερς ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων» και «Καπιταλιστική τάξη: μάντζερς κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Στην Ενότητα 14 θα εξεταστούν αρχικά χωριστά και θα ενοποιηθούν στη συνέχεια τα διαφορετικά τμήματα της καπιταλιστικής τάξης στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις. Στην Ενότητα 15 θα ενοποιηθεί το σύνολο της καπιταλιστικής τάξης.

Δεύτερον, ο διαχωρισμός στην «γκρίζα ζώνη» «Μεσαίας αστικής τάξης ή Καπιταλιστικής τάξης: εργοδότες» και «Μεσαίας αστικής τάξης ή Καπιταλιστικής τάξης: συμβοηθούντα μέλη». Στην Ενότητα 14 θα προσδιοριστούν χωριστά και θα ενοποιηθούν αυτά τα δύο τμήματα στη συνέχεια.

Τρίτον, η προσθήκη της κατηγορίας «Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και Μεσαία αστική τάξη: συμβοηθούντα μέλη» για λόγους αδυναμίας διαχωρισμού των συμβοηθούντων μελών αυτών των δύο κοινωνικών τάξεων και απευθείας ένταξή τους στην παραδοσιακή ή τη μεσαία αστική τάξη, όπως ήδη επισημίναμε.

Τέταρτον, η εργατική τάξη εμφανίζεται να συναποτελείται από τα δύο τμήματα: «Εργατική τάξη (ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)» και «Εργατική τάξη (κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)». Στην Ενότητα 15 θα ενοποιηθεί το σύνολο της εργατικής τάξης.

Πέμπτον, η αναλυτικότερη καταγραφή των επιμέρους τμημάτων της νέας μικροαστικής τάξης του ΚΤΠ. Έτσι, η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ εμφανίζεται να συναποτελείται από τα εξής τμήματα: «Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)», «Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ («γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ)», «Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)». Στην Ενότητα 14 θα εξεταστούν τα τμήματα αυτά χωριστά και θα ενοποιηθούν, μαζί με τη «Νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού» στην Ενότητα 15.

Σημειώνουμε ότι στα συμπεράσματα της παρούσας μελέτης θα προχωρήσουμε σε ευρύτερες ομαδοποιήσεις των κοινωνικών τάξεων.

Πίνακας 12.7: Προσδιορισμός των κοινωνικών τάξεων εντός του καπιταλιστικού συστήματος

Τάξεις	Κριτήρια Προσδιορισμού
Θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις	
Καπιταλιστική τάξη: εργοδότες	K1, E15-7, E17-1, M3
Καπιταλιστική τάξη: συμβοηθούντα μέλη	K1, E15-7, E17-4, M3
Καπιταλιστική τάξη: μάντζερς ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων	K1, E15-7, E16-1, E17-3, E36-1, M4
Καπιταλιστική τάξη: μάντζερς κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων	K1, E15-4, E15-5, E15-6, E16-1, E17-3, E36-1
Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη: εργοδότες	K1, E15-7, E17-1, M2
Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη: συμβοηθούντα μέλη	K1, E15-7, E17-4, M2
Μεσαία αστική τάξη: εργοδότες	K1, E15-7, E17-1, M1
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη: αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό	K1, E15-7, E17-2, M0
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και Μεσαία αστική τάξη: συμβοηθούντα μέλη	K1, E15-7, E17-4, M0, M1
Εργατική τάξη (ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)	(K1, E15-7, E17-3, E36-2, E36-3, M3) + (K1, E15,7, E17-3, E16-1, E36-2, E36-3, M4)
Εργατική τάξη (κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)	(K1, E15-4, E15-5, E15-6, E17-3, E36-2, E36-3) + (K1, E15-4, E15-5, E15-6, E16-1, E17-3, E36-2, E36-3)
Νόθα εργατική τάξη	K1, E17-3, M1
Νόθα εργατική τάξη ή Εργατική τάξη (γκρίζα ζώνη)	K1, E17-3, E36-2, E36-3, M2
Μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις	
Ανώτερη κρατική γραφειοκρατία	K1, E15-1, E15-2, E15-3, E16-1, E17-3, E36-1
Νέα μικροαστική τάξη	
Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)	(K1, E15-7, E17-3, E36-1, M3) - (K1, E15-7, E16-1, E17-3, E36-1, M4)
Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ («γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ)	K1, E17-3, E36-1, M2
Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις)	(K1, E15-4, E15-5, E15-6, E17-3, E36-1)-(K1, E15-4, E15-5, E15-6, E16-1, E17-3, E36-1)
Νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού	(K1, E15-1, E15-2, E15-3, E16-2, E16-3, E16-4, E16-5, E16-0, E17-3) + (K1, E15-1, E15-2, E15-3, E16-1, E17-3, E36-2, E36-3)
Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα	K1, E15-1, E15-2, E15-3, E16-6, E16-7, E16-8, E16-9, E17-3

Δύο βασικοί περιορισμοί της εμπειρικής διερεύνησης θα πρέπει ιδιαίτερα να τονιστούν, εκτός από όσους έχουμε ήδη αναφέρει:

Πρώτον, σε συνθήκες αυξημένης προσφοράς εργασίας αλλοδαπών εργατών «που εμφανίζουν αθρόα είσοδο από το 1990 και ύστερα, η πλειονότητα των οποίων απασχολείται σε εκτελεστικές/χειρωνακτικές εργασίες» (Σακελλαρόπουλος, 2014: 300) διογκώνεται, μεταξύ άλλων, και η αδήλωτη-«μαύρη» εργασία. Επομένως, υποεκτιμούνται πρωτίστως η εργατική και η νόθα εργατική τάξη.

Δεύτερον, η εργατική, η νόθα εργατική και ενδεχομένως και η νέα μικροαστική τάξη υποεκτιμώνται, και αντιστοίχως υπερεκτιμάται η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, στον βαθμό της εμφάνισης ως αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό των, επί της ουσίας, μισθωτών κατηγοριών που εργάζονται με «μπλοκάκι».

13. Οι γενικές τάσεις της απασχόλησης

13.1 Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι

Στον Πίνακα 13.1 καταγράφονται τα γενικά στοιχεία της απασχόλησης στην ελληνική οικονομία (απασχολούμενοι + άνεργοι = εργατικό δυναμικό) για την περίοδο 2006-2014.

Όπως παρατηρούμε, το 2008 έχουμε τον υψηλότερο αριθμό απασχολούμενων και τον χαμηλότερο αριθμό ανέργων για την υπό εξέταση περίοδο. Ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης που ξεκινάει από το 2007 και των περιοριστικών μνημονιακών πολιτικών από το 2010 (βλ. σχετικά στη συνέχεια), μετά το 2008

Πίνακας 13.1: Απασχολούμενοι, άνεργοι και εργατικό δυναμικό, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Απασχολούμενοι	Άνεργοι	Εργατικό δυναμικό
2006	4.531.543	440.676	4.972.219
2007	4.572.410	408.050	4.980.460
2008	4.637.262	366.685	5.003.947
2009	4.584.595	455.606	5.040.201
2010	4.436.513	604.594	5.041.107
2011	4.124.217	815.602	4.939.819
2012	3.729.923	1.163.028	4.892.951
2013	3.535.003	1.327.882	4.862.885
2014	3.539.085	1.280.101	4.819.186

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ

Πίνακας 13.2: Απασχολούμενοι και άνεργοι ως % του εργατικού δυναμικού, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Απασχολούμενοι	Άνεργοι	Εργατικό δυναμικό
2006	91,14	8,86	100,00
2007	91,81	8,19	100,00
2008	92,67	7,33	100,00
2009	90,96	9,04	100,00
2010	88,01	11,99	100,00
2011	83,49	16,51	100,00
2012	76,23	23,77	100,00
2013	72,69	27,31	100,00
2014	73,44	26,56	100,00

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ (επεξεργασία των συγγραφέων)

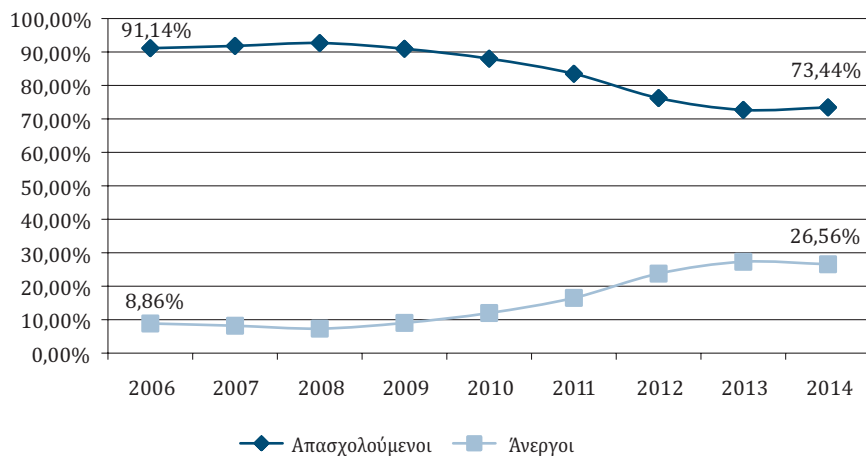
έχουμε μια διαρκή άνοδο της ανεργίας, με αντίστοιχη διαρκή μείωση των απασχολούμενων.

Με βάση τα δεδομένα του Πίνακα 13.1, στον Πίνακα 13.2 καταγράφονται τα ποσοστά επί του εργατικού δυναμικού της απασχόλησης και της ανεργίας. Το Διάγραμμα 13.1 αποτυπώνει αυτές τις εξελίξεις.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 13.2, το ποσοστό της απασχόλησης από 92,67% του εργατικού δυναμικού το 2008 έπεσε το 2014 στο 73,44%, ενώ το ποσοστό των ανέργων από το 7,33% του εργατικού δυναμικού το 2008 εκτοξεύτηκε το 26,56% το 2014.

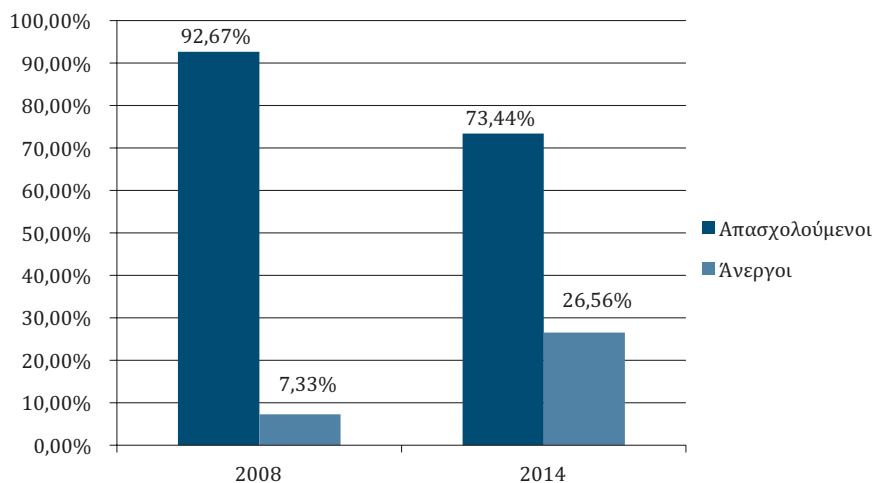
Το Διάγραμμα 13.2 αναδεικνύει την εξέλιξη αυτή μεταξύ των ετών 2008 και 2014, δηλαδή για την περίοδο που η οικονομική κρίση επιδρά επί της απασχόλησης.

Διάγραμμα 13.1: Απασχολούμενοι και άνεργοι ως % του εργατικού δυναμικού, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Διάγραμμα 13.2: Απασχολούμενοι και άνεργοι ως % του εργατικού δυναμικού, 2008 και 2014 (Β' τρίμηνο)

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 13.3: Μεταβολή απασχολούμενων και ανέργων μεταξύ των ετών 2008 και 2014 (Β' τρίμηνο)

Απασχολούμενοι		Άνεργοι		Εργατικό δυναμικό	
-1.098.177	-23,68%	913.416	249,10%	-184.761	-3,69%

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Στον Πίνακα 13.3 καταγράφονται οι μεταβολές σε απόλυτα μεγέθη και σε ποσοστά απασχόλησης, ανέργων και εργατικού δυναμικού μεταξύ των ετών 2008 και 2014. Από τα δεδομένα αυτά μπορούμε να δούμε ότι μεταξύ 2008 και 2014 το εργατικό δυναμικό μειώθηκε ελαφρώς ως ποσοστό (-3,69%), ενώ η απασχόληση μειώθηκε σημαντικά ως ποσοστό (-23,68%) και η ανεργία, παρά τη μείωση του εργατικού δυναμικού, σημείωσε δραματική ποσοστιαία άνοδο, της τάξης του 249,1%.

13.2 Συνοπτική παρέκβαση για την κρίση της ελληνικής οικονομίας⁷⁵

Οι εξελίξεις αυτές είναι πρωτίστως το αποτέλεσμα της κρίσης της ελληνικής οικονομίας που εκδηλώνεται στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που ξέσπασε από το 2007. Πολύ συνοπτικά μπορεί να υποστηριχτεί ότι:

Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, και μετά την είσοδο της χώρας στη ζώνη του ευρώ, και μέχρι την έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης (2007), η ελληνική οικονομία εμφάνισε υψηλότατους ρυθμούς ανάπτυξης. Μεταξύ 2000-2007, σε σταθερές τιμές (2010) το καθαρό εγχώριο προϊόν αυξήθηκε κατά 30,6% (ΑΜΕΣΟ, δικοί μας υπολογισμοί). Ωστόσο η ίδια περίοδος «υπερ-ανάπτυξης» της ελληνικής οικονομίας συνδέθηκε με μια περίοδο διαρκούς επιδείνωσης του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών διευρυνόταν, διότι η εγχώρια συνολική ζήτηση αγαθών και υπηρεσιών υπερέβαινε το δυνητικό προϊόν της ελληνικής οικονομίας. Με άλλα λόγια, ο τύπος ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, μετά την ένταξη της χώρας στη ζώνη του ευρώ, ήταν

75. Η συνοπτική ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στη μελέτη του Οικονομάκη κ.ά. (2013). Παραπέμπουμε εκεί για αναλυτικές και εμπειρικές θεμελιώσεις όσων υποστηρίζονται εδώ.

τέτοιος που οδήγησε σε αυξανόμενα ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών, επομένως και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Άρα και σε αυξανόμενη ανάγκη εξωτερικού δανεισμού.

Κρίσιμη εδώ είναι η διαπίστωση ότι η οικονομική ανάπτυξη προήλθε κυρίως από τους κλάδους των μη-εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών. Η αύξηση των εισοδημάτων στον τομέα των μη-εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών αύξησε τη ζήτηση εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών από το εξωτερικό, οδηγώντας σε χρόνια ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Πρόκειται για αδυναμία της εγχώριας προσφοράς να ανταποκριθεί στην εγχώρια και εξωτερική ζήτηση (χαμηλή «διαρθρωτική» ανταγωνιστικότητα).

Ειδικότερα, εξαιτίας της απουσίας κάθε συναλλαγματικής ή εμπορικής προστασίας, εντός της ΕΕ-ΟΝΕ, καθώς η υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα για τα εισαγόμενα εμπορεύσιμα (βιομηχανικά γενικώς) προϊόντα συνδυάζεται με χαμηλή ελαστικότητα τιμών γι' αυτά τα προϊόντα, οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας συνοδεύονταν από αυξανόμενες πληρωμές για εισαγωγές και διευρυνόμενα ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Το εγχώριο προϊόν συνεπώς αυξανόταν, εφόσον η αύξηση της εσωτερικής ζήτησης για μη εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες υπερ-αντιστάθμιζε την αύξηση στη ζήτηση εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών από το εξωτερικό, ωστόσο αυξανόταν με αύξηση των ελλειμμάτων στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Επομένως, το ίδιο το μοντέλο του ελληνικού καπιταλισμού εντός της ΕΕ-ΟΝΕ έχει ως αποτέλεσμα η οικονομική ανάπτυξη να συνοδεύεται από διευρυνόμενο έλλειμμα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών και επομένως και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας με διευρυνόμενα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και αυξανόμενο εξωτερικό χρέος φτάνει στα όριά της το 2007, την περίοδο κατά την οποία η έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης άρχισε να μπλοκάρει αυτό τον τύπο ανάπτυξης που οδηγούσε και βασιζόταν στον υπερδανεισμό. Στη συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης η ελληνική οικονομία αναδείχτηκε ως ο κατεξοχήν αδύναμος κρίκος, καθώς «η ΧΠ [χρηματοπιστωτική] σφαίρα εισήλθε σε μια διαδικασία επαναξιολόγησης των πιστωτικών κινδύνων. Στη νέα αυτή συγκυρία, η μεταφορά 'αποταμιεύσεων' από το ευρωπαϊκό 'κέντρο' στην ευρωπαϊκή 'περιφέρεια' ανακόπηκε απότομα» (Μηλιός, 2011). Η συνακόλουθη αποδυνάμωση της εσωτερικής ζήτησης, αλλά

και της εξωτερικής ζήτησης εξαιτίας της διεθνούς οικονομικής κρίσης, προκάλεσαν ήδη από το 2008 πτώση του ρυθμού ανάπτυξης.

Η εφαρμογή των ακραίων περιοριστικών πολιτικών των «Μνημονίων» από το 2010, υπό συνθήκες αδυναμίας πρόσβασης στις διεθνείς κεφαλαιαγορές, καταβαράθρωσαν περαιτέρω την εγχώρια παραγωγή οδηγώντας σε βαθειά ύφεση. Μεταξύ 2007-2014, σε σταθερές τιμές (2010) το καθαρό εγχώριο προϊόν εκτιμάται ότι μειώθηκε κατά 29,8% (AMECO, δικοί μας υπολογισμοί). Η ύφεση οδήγησε σε ραγδαία μείωση της κερδοφορίας, καθώς, μεταξύ άλλων, ενεργοποιήθηκε η υποκαταναλωτική συνιστώσα της κρίσης.

13.3 Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση

Στον Πίνακα 13.4 καταγράφονται οι απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση για την περίοδο 2006-2014. Στον Πίνακα 13.5 έχουν εξαχθεί, με βάση τα δεδομένα του Πίνακα 13.4, τα ποσοστά επί της συνολικής απασχόλησης των κατηγοριών απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση, για την ίδια περίοδο. Τα δεδομένα του Πίνακα 13.5 έχουν αποτυπωθεί στο Διάγραμμα 13.3. Η μείωση της συνολικής απασχόλησης και η αύξηση της ανεργίας, ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης, ανταναικλώνονται στις μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση. Στον Πίνακα 13.6 βλέπουμε τις μεταβολές αυτές ως απόλυτα μεγέθη και ως ποσοστά για το σύνολο της περιόδου.

Από τα δεδομένα αυτά μπορούμε, κατά πρώτο, να παρατηρήσουμε ότι οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό βρίσκονται σε υψηλά και αυξανόμενα, έστω και ελαφρά, ποσοστά επί της συνολικής απασχόλησης στη διάρκεια της περιόδου 2006-2014, παρά τη συνεχή μείωση του αριθμού τους, μετά το 2010. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της απασχόλησης των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό την υπό εξέταση περίοδο είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-9,45% έναντι -21,9%). Σε όλη τη διάρκεια αυτών των ετών τα ποσοστά τους κυμαίνονται λίγο κάτω ή αρκετά πάνω από το 21% της συνολικής απασχόλησης. Επομένως, στη βάση των θεωρητικών μας παραδοχών, αναμένουμε μια εκτεταμένη παραδοσιακή μικροαστική τάξη (ανεξαρτήτως των μεταβολών στα συμβοληθούντα μέλη που ταξικά ανήκουν εδώ), και άρα μια εκτεταμένη ΑΕΠ στην οικονομική δομή της χώρας.

Πίνακας 13.4: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό	Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	Σύνολο
2006	366.759	968.005	2.903.193	293.586	4.531.543
2007	368.449	962.605	2.947.371	293.985	4.572.410
2008	380.231	957.205	3.028.447	271.379	4.637.262
2009	382.869	958.422	2.977.227	266.077	4.584.595
2010	349.745	965.885	2.877.093	243.790	4.436.513
2011	318.138	937.934	2.635.945	232.200	4.124.217
2012	267.314	910.113	2.366.566	185.930	3.729.923
2013	234.733	895.021	2.231.001	174.248	3.535.003
2014	215.836	876.563	2.285.281	161.405	3.539.085

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ

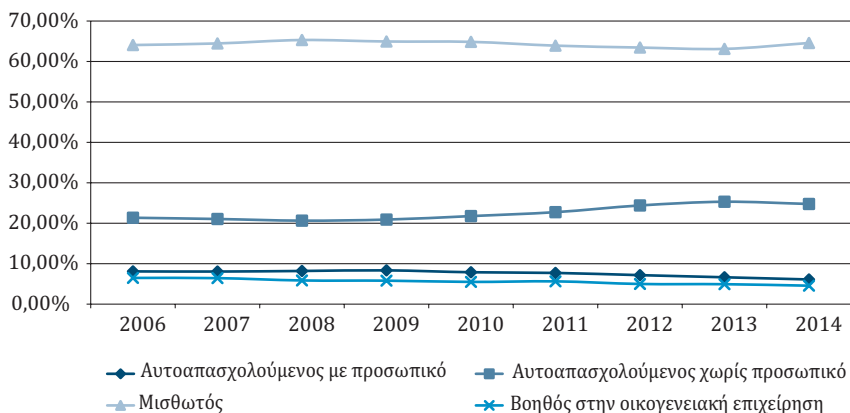
Πίνακας 13.5: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση ως % της συνολικής απασχόλησης, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό	Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	Σύνολο
2006	8,09	21,36	64,07	6,48	100,00
2007	8,06	21,05	64,46	6,43	100,00
2008	8,20	20,64	65,31	5,85	100,00
2009	8,35	20,91	64,94	5,80	100,00
2010	7,88	21,77	64,85	5,50	100,00
2011	7,71	22,74	63,91	5,63	100,00
2012	7,17	24,40	63,45	4,98	100,00
2013	6,64	25,32	63,11	4,93	100,00
2014	6,10	24,77	64,57	4,56	100,00

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Παρατηρούμε επίσης ότι η μεγάλη μάζα της απασχόλησης στη διάρκεια της περιόδου αυτής ήταν και παραμένουν οι μισθωτοί, με ποσοστά που κυμαίνονται

Διάγραμμα 13.3: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση ως % της συνολικής απασχόλησης 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 13.6: Μεταβολή των απασχολούμενων κατά θέση στην επιχείρηση μεταξύ των ετών 2006 και 2014 (Β' τρίμηνο)

Αυτοαπασχολούμε- νος με προσωπικό	Αυτοαπασχολούμε- νος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	Σύνολο					
-150.923	-41,15%	-91.442	-9,45%	-617.912	-21,28%	-132.181	-45,02%	-992.458	-21,90%

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

γύρω (και λίγο πάνω) από το 64% της συνολικής απασχόλησης. Παρόλο που ο αριθμός των μισθωτών μειώνεται διαρκώς μετά το 2008, τα ποσοστά τους επί της συνολικής απασχόλησης αυξομειώνονται και τελικά, έστω και λίγο, αυξάνονται το 2014 έναντι του 2006. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης την περίοδο που εξετάζουμε είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-21,28% έναντι -21,9%). Στο πλαίσιο επομένως αυτής της μισθωτής πλειονότητας θα πρέπει να αναζητούν οι κοινωνικές τάξεις που εμφανίζονται με μισθωτή σχέση και εντός αυτών ειδικότερα η εργατική τάξη.

Αν και τόσο η παραδοσιακή μικροαστική τάξη (αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό) όσο και οι μισθωτοί επιδεικνύουν μια σταθερότητα ως ποσοστό της

συνολικής απασχόλησης, κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τους αυτοαπασχολούμενους με προσωπικό και τους βοηθούς στην οικογενειακή επιχείρηση.

Στους αυτοαπασχολούμενους με προσωπικό, δηλαδή στους εργοδότες, θα αναζητηθούν τόσο η καπιταλιστική τάξη των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων όσο και η μεσαία αστική τάξη. Οι εργοδότες μειώνονται σημαντικά και διαρκώς μετά το 2009 και ως απόλυτο μέγεθος και ως ποσοστό επί της συνολικής απασχόλησης. Έτσι το 2014 οι εργοδότες έπεσαν στο 6,10% της συνολικής απασχόλησης, από 8,09% το 2006. Αυτό σημαίνει ότι την εξεταζόμενη περίοδο η ποσοστιαία μείωση των εργοδοτών είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-41,15% έναντι -21,9%). Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί μια μείωση της καπιταλιστικής τάξης των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων και της μεσαίας αστικής τάξης, που σημαίνει μια συρρίκνωση των επιχειρήσεων του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας και του ΥΤΠ. Για την ακριβή διάσταση της κατανομής της μείωσης των εργοδοτικών τάξεων μεταξύ της καπιταλιστικής τάξης των ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων και της μεσαίας αστικής τάξης, ωστόσο, θα έχουμε πληρέστερη εικόνα στη συνέχεια.

Τα συμβοηθούντα μέλη (οι βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση) μειώνονται σημαντικά και διαρκώς μετά το 2007 ως απόλυτο μέγεθος, μειώνονται επίσης ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης μετά το 2006 (και εμφανίζουν μια μικρή ποσοστιαία άνοδο το 2011). Έτσι τα συμβοηθούντα μέλη έχουν πέσει από το 6,48% της συνολικής απασχόλησης το 2006 στο 4,56% το 2014. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση των συμβοηθούντων μελών τη συγκεκριμένη περίοδο είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-45,02% έναντι -21,9%). Δεδομένου ότι τα συμβοηθούντα μέλη, όπως έχουμε διευκρινίσει, εντάσσονται στις αντίστοιχες τάξεις «φορείς» της πραγματικής κυριότητας του ΚΤΠ (στις ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις), της ΑΕΠ και του ΥΤΠ, η μείωση των συμβοηθούντων μελών σημαίνει μια αριθμητική μείωση της καπιταλιστικής τάξης των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων, της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και της μεσαίας αστικής τάξης αντίστοιχα. Και επ' αυτού πληρέστερη εικόνα θα έχουμε στη συνέχεια.

Στον Πίνακα 13.7 καταγράφονται οι απόλυτες και οι ποσοστιαίες μεταβολές των κατηγοριών απασχολούμενων κατά θέση στο επάγγελμα και της συνολικής απασχόλησης μεταξύ των ετών 2008 και 2014, δηλαδή για την περίοδο που η οικονομική κρίση επιδρά επί της απασχόλησης.

Πίνακας 13.7: Μεταβολή των απασχολούμενων κατά θέση στην επιχείρηση μεταξύ των ετών 2008 και 2014 (Β' τρίμηνο)

Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό	Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	Σύνολο
-164.395 -43,24%	-80.642 -8,42%	-743.166 -24,54%	-109.974 -40,52%	-1.098.177 -23,68%

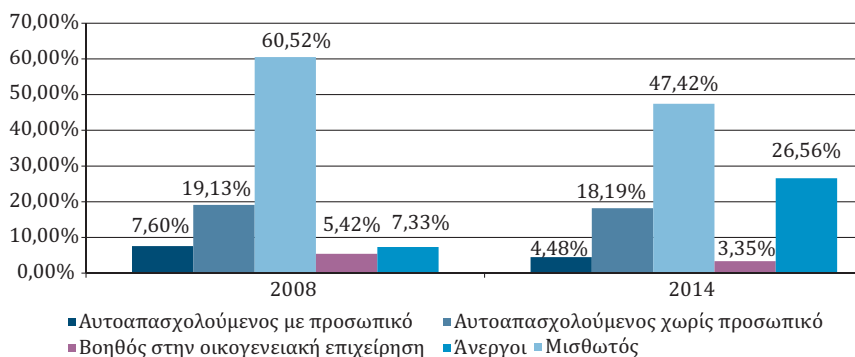
Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΒΕΔ, επεξεργασία δική μας

Όπως βλέπουμε, οι μεγαλύτερες ποσοστιαίες μειώσεις εμφανίζονται στους αυτοαπασχολούμενους με προσωπικό (εργοδότες), όπου η μείωση φτάνει στο 43,24%, και στους βοηθούς στην οικογενειακή επιχείρηση (συμβοηθούντα μέλη), με μείωση 40,52%. Μικρότερη μείωση (-8,42%) εμφανίζεται στους αυτοαπασχολούμενους χωρίς προσωπικό (παραδοσιακή μικροαστική τάξη). Αυτή η μικρότερη μείωση των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό έναντι της μείωσης των αυτοαπασχολούμενων με προσωπικό, σε συνθήκες κρίσης-πτώσης της κερδοφορίας στην ελληνική οικονομία αποτελεί, πιθανόν, μια αντανάκλαση της ανθεκτικότητας της μη κινητοποιούμενης από την επιδίωξη του κέρδους παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και της ΑΕΠ (βλ. Ενότητα 5). Τη μεγαλύτερη μείωση σε απόλυτους αριθμούς εμφανίζουν οι μισθωτοί που μειώνονται κατά 24,54%, μείωση κοντά στη γενική μείωση της απασχόλησης που ανέρχεται στο 23,68%. Η μείωση αυτή των μισθωτών, τουλάχιστον όσον αφορά τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, θα πρέπει να αξιολογηθεί σε συνάρτηση με τη μείωση των εργοδοτικών τάξεων, δηλαδή τη συρρίκνωση των επιχειρήσεων τόσο του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας όσο και του ΥΤΠ ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης.

Οι εξελίξεις στην κατανομή της απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση μεταξύ των ετών 2008 και 2014, δηλαδή για την περίοδο που η οικονομική κρίση επιδρά επί της απασχόλησης, παρουσιάζονται και στο Διάγραμμα 13.4, που αποτυπώνει τους απασχολούμενους κατά θέση στην επιχείρηση ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού για τα έτη αυτά.

Όπως προκύπτει από τα δεδομένα του Διαγράμματος, η ανεργία ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού έχει αυξηθεί, κατά 19,23 ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ 2008 και 2014. Αυτό το ποσοστό κατανέμεται σε μείωση των μισθωτών κατά 13,1 ποσοστιαίες μονάδες, σε μείωση των αυτοαπασχολούμενων με προσωπικό

Διάγραμμα 13.4: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση ως % του εργατικού δυναμικού, 2008 και 2014 (Β' τρίμηνο)

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

κατά 3,12 ποσοστιαίες μονάδες, σε μείωση των βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση κατά 2,07 ποσοστιαίες μονάδες και σε μείωση των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό κατά 0,94 ποσοστιαίες μονάδες.

Οι παραπάνω υπολογισμοί μας δίνουν μια γενική εικόνα για την κατανομή της αύξησης της ανεργίας σε συνθήκες οικονομικής κρίσης (2008-2014) ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού. Ωστόσο μια ακριβή αποτύπωση των ποσοστών συμμετοχής στην ανεργία των διαφόρων κατηγοριών απασχολούμενων, δηλαδή την ακριβή δομή της ανεργίας, μας δίνουν τα δεδομένα των Πινάκων 13.8 και 13.9. Ο Πίνακας 13.8 καταγράφει τη διάκριση των ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία για όλη την περίοδο της έρευνάς μας δηλαδή, στο διάστημα 2006-2014. Με βάση τα δεδομένα του Πίνακα 13.8 προέκυψαν τα αντίστοιχα ποσοστά συμμετοχής στην ανεργία στον Πίνακα 13.9.

Μια πρώτη παρατήρηση σε σχέση με τα ποσοστά αυτά είναι ότι μετά το 2008 μειώνεται η συμμετοχή στην ανεργία των νεοεισερχόμενων, εξαιτίας της σημαντικότητας αύξησης της ανεργίας (ιδίως) των πρώην μισθωτών, αλλά και των άλλων κατηγοριών απασχολούμενων. Επομένως, αυξάνεται η συμμετοχή στην ανεργία όσων έχουν εργαστεί στο παρελθόν. Έτσι το 2014 η συμμετοχή των νεοεισερχόμενων στην ανεργία ήταν 29,29%, ενώ το 2008 ήταν 43,21%. Αντιστοίχως, το 2014 η συμμετοχή όσων είχαν εργαστεί στο παρελθόν στην ανεργία ήταν 70,71%, έναντι 58,12% το 2006.

Πίνακας 13.8: Διάκριση ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Νεο-εισερχόμενοι	Αυτοασχολούμενος με προσωπικό	Αυτοασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	Έχουν εργαστεί στο παρελθόν	Σύνολο ανέργων
2006	184.554	3.058	13.265	237.979	1.820	256.122	440.676
2007	169.012	2.309	11.986	222.661	2.082	239.038	408.050
2008	158.460	1.596	11.565	193.178	1.887	208.226	366.685
2009	160.956	2.346	13.726	275.422	3.156	294.650	455.606
2010	178.089	6.398	18.263	396.828	5.016	426.505	604.594
2011	242.352	6.217	26.779	532.852	7.401	573.250	815.602
2012	329.430	11.772	52.396	763.072	6.358	833.597	1.163.028
2013	383.142	19.162	73.666	842.244	9.668	944.740	1.327.882
2014	374.940	20.333	83.291	790.961	10.577	905.162	1.280.101

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ

Πίνακας 13.9: Διάκριση ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία ως % του συνόλου των ανέργων 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Νεο-εισερχόμενοι	Αυτοασχολούμενος με προσωπικό	Αυτοασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	Έχουν εργαστεί στο παρελθόν	Σύνολο ανέργων
2006	41,88	0,69	3,01	54,00	0,41	58,12	100,00
2007	41,42	0,57	2,94	54,57	0,51	58,58	100,00
2008	43,21	0,44	3,15	52,68	0,51	56,79	100,00
2009	35,33	0,51	3,01	60,45	0,69	64,67	100,00
2010	29,46	1,06	3,02	65,64	0,83	70,54	100,00
2011	29,71	0,76	3,28	65,33	0,91	70,29	100,00
2012	28,33	1,01	4,51	65,61	0,55	71,67	100,00
2013	28,85	1,44	5,55	63,43	0,73	71,15	100,00
2014	29,29	1,59	6,51	61,79	0,83	70,71	100,00

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Τη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία έχουν οι μισθωτοί. Τα ποσοστά συμμετοχής τους στην ανεργία είναι αυξανόμενα μετά το 2008 και ελαφρώς μειωμένα μετά το 2012. Σε κάθε περίπτωση μετά το 2008 η συμμετοχή των μισθωτών στην ανεργία είναι πάνω από 60%.

Τη δεύτερη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία έχουν οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό (παραδοσιακή μικροαστική τάξη). Η αύξηση της συμμετοχής στην ανεργία των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό επιτείνεται μετά το 2011 και η συμμετοχή αυτή φτάνει στο 6,51% το 2014, έναντι μόνο 3,01% το 2006.

Την τρίτη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία έχουν οι αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό (εργοδότες του ΚΤΠ ή του ΥΤΠ). Η συμμετοχή τους στην ανεργία παρουσιάζει αυξομειώσεις στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Βρίσκεται σταθερά πάνω από το 1% από το 2012 και τελικώς φτάνει στο 1,59% το 2014, έναντι 0,69% το 2006.

Τέλος, οι βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση (συμβοηθούντα μέλη) έχουν τη μικρότερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία. Τα ποσοστά συμμετοχής τους στην ανεργία παρουσιάζουν αυξομειώσεις στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, αλλά είναι σαφής η αυξητική τους τάση. Έτσι από 0,41% της συμμετοχής στην ανεργία το 2006, το ποσοστό φτάνει στο 0,83% το 2014.

Επομένως, οι μισθωτοί είναι που πλήττονται κυρίως από την ανεργία, και λόγω της μείωσης της μισθωτής απασχόλησης κυρίως διογκώνεται ο «βιομηχανικός εφεδρικός στρατός» (Μαρξ, 1978β: 655, 659, 660, 664). Όσον αφορά τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, αυτή η εξέλιξη είναι το αποτέλεσμα της συρρίκνωσης των επιχειρήσεων του ΚΤΠ και του ΥΤΠ (εδώ εκφράζεται στη μείωση των εργοδοτικών τάξεων, δηλαδή των αυτοαπασχολούμενων με προσωπικό).

Σε κάθε περίπτωση, και ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, η κυρίαρχη μορφή απασχόλησης ήταν και παραμένει η μισθωτή απασχόληση, ενώ ακολουθεί σε υψηλό επίπεδο η παραδοσιακή μικροαστική τάξη (αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό) και ακολουθούν αρκετά πιο κάτω οι εργοδότες (αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό) και τα συμβοηθούντα μέλη (βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση).

13.4 Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα

Στον Πίνακα 13.10 καταγράφεται η κατανομή του συνόλου των μισθωτών σε ιδιωτικό και δημόσιο (στενό και ευρύτερο) τομέα για την περίοδο 2006-2014. Στον Πίνακα 13.11 έχουν εξαχθεί, με βάση τα δεδομένα του Πίνακα 13.10, τα ποσοστά της μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα (στενό και ευρύτερο), τα οποία αποτυπώνονται στο Διάγραμμα 13.5. Στον Πίνακα 13.12 καταγράφονται οι μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα σε απόλυτα μεγέθη και σε ποσοστά για το σύνολο της περιόδου.

Καταρχήν, η μεγάλη μάζα της μισθωτής απασχόλησης για όλα τα έτη βρίσκεται στον ιδιωτικό τομέα, με ποσοστά επί της συνολικής μισθωτής απασχόλησης περίπου στο 65%. Ακολουθώντας τη γενική μείωση των μισθωτών, που συνδέεται με την οικονομική κρίση, ο αριθμός των μισθωτών στον ιδιωτικό τομέα μειώνεται διαρκώς μετά το 2008. Ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης, η μισθωτή απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα ακολουθεί μια ελαφρώς πτωτική πορεία μετά το 2008, αλλά το 2014 βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο από το 2006. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στον

Πίνακας 13.10: Κατανομή μισθωτών σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Ιδιωτικός τομέας	Στενός δημόσιος τομέας	Ευρύτερος δημόσιος τομέας	Σύνολο δημόσιου τομέα	Σύνολο μισθωτών
2006	1.884.371	866.764	152.058	1.018.822	2.903.193
2007	1.923.260	882.490	141.621	1.024.111	2.947.371
2008	1.999.669	875.547	153.231	1.028.778	3.028.447
2009	1.965.193	877.349	134.685	1.012.034	2.977.227
2010	1.890.220	867.573	119.300	986.873	2.877.093
2011	1.702.534	825.184	108.227	933.411	2.635.945
2012	1.526.952	749.186	90.428	839.614	2.366.566
2013	1.413.029	728.693	89.279	817.972	2.231.001
2014	1.488.894	714.719	81.668	796.387	2.285.281

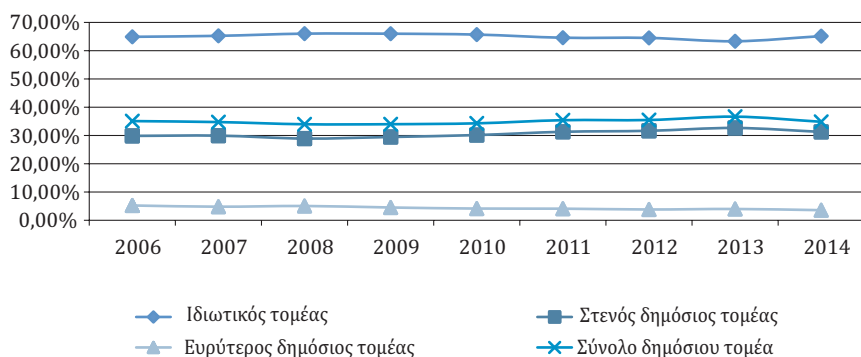
Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ

Πίνακας 13.11: Κατανομή μισθωτών σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα ως % του συνόλου των μισθωτών, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Ιδιωτικός τομέας	Στενός δημόσιος τομέας	Ευρύτερος δημόσιος τομέας	Σύνολο δημόσιου τομέα	Σύνολο μισθωτών
2006	64,91	29,86	5,24	35,09	100
2007	65,25	29,94	4,80	34,75	100
2008	66,03	28,91	5,06	33,97	100
2009	66,01	29,47	4,52	33,99	100
2010	65,70	30,15	4,15	34,30	100
2011	64,59	31,31	4,11	35,41	100
2012	64,52	31,66	3,82	35,48	100
2013	63,34	32,66	4,00	36,66	100
2014	65,15	31,27	3,57	34,85	100

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Διάγραμμα 13.5: Κατανομή μισθωτών σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα ως % του συνόλου των μισθωτών, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 13.12: Μεταβολή μισθωτών ιδιωτικού και δημόσιου τομέα μεταξύ των ετών 2006 και 2014 (Β' τρίμηνο)

Ιδιωτικός τομέας	Στενός δημόσιος τομέας	Ευρύτερος δημόσιος τομέας	Σύνολο δημόσιου τομέα	Σύνολο μισθωτών
-395.477-20,99%	-152.045-17,54%	-70.390-46,29%	-222.435-21,83%	-617.912-21,28%

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

ιδιωτικό τομέα την περίοδο που εξετάζουμε είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-20,99% έναντι -21,28%). Σε αυτή τη μισθωτή απασχόληση θα αναζητηθούν οι κοινωνικές τάξεις που εμφανίζονται με μισθωτή σχέση στο πλαίσιο τόσο του ΚΤΠ όσο και του ΥΤΠ.

Στο σύνολο του δημόσιου τομέα ο αριθμός των μισθωτών επίσης μειώνεται συνεχώς μετά το 2008. Ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης, η μισθωτή απασχόληση στο σύνολο του δημόσιου τομέα εμφανίζει αυξομειώσεις στη διάρκεια της περιόδου αυτής και το 2014 βρίσκεται χαμηλότερα από το 2006. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στον δημόσιο τομέα την υπό εξέταση περίοδο είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-21,83% έναντι -21,28%). Ας σημειωθεί ότι τα ποσοστά της απασχόλησης στο σύνολο του δημόσιου τομέα κυμαίνονται περίπου στο 35% της συνολικής μισθωτής απασχόλησης.

Τα βασικά αίτια της μείωσης της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, ανάγονται στις μνημονιακές πολιτικές συρρίκνωσης του δημόσιου τομέα.⁷⁶

76. Οι Ζησιμόπουλος και Οικονομάκης (2013: 23-24) έχουν υποστηρίξει ότι οι κομβικές μνημονιακές παρεμβάσεις για τη μείωση της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα είναι: «Η δέσμευση σχετικά με τις ιδιωτικοποιήσεις των ΔΕΚΟ (Νόμος 3986/2011, Νόμος 4046/2012) [που] αναμένεται ότι θα επηρεάσει καθοριστικά τη δύναμη των συνδικάτων στις δημόσιες επιχειρήσεις.

»Η υιοθέτηση του μέτρου '1 πρόσληψη ανά 5 συνταξιοδοτήσεις' μέχρι το 2015 (Νόμος 3833/2010, Νόμος 3845/2010, Νόμος 3899/2010, Νόμος 4024/2011, Νόμος 4046/2012 και ο [...] Νόμος 4093/2012 [...]). Επιπροσθέτως, νομοθετήθηκε η μείωση κατά 20% για τα έτη 2013 και 2014 και κατά 10% για τα έτη 2015 και 2016 (50% για το έτος 2011) των προσλήψεων στον δημόσιο τομέα εργαζομένων υπό καθεστώς συμβάσεων ορισμένου χρόνου και σύμβασης ανάθεσης έργου (Νόμος 3899/2010, Νόμος

Η μεγάλη πλειονότητα των μισθωτών στον δημόσιο τομέα απασχολείται στον στενό δημόσιο τομέα. Ως γενική τάση, η μισθωτή απασχόληση στον στενό δημόσιο τομέα ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης κυμαίνεται γύρω στο 30,5% στη διάρκεια της περιόδου αυτής, ενώ η απασχόληση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα περίπου στο 4,5% της συνολικής απασχόλησης. Ιδίως μετά το 2009 (είχε προηγηθεί και μια μείωση το 2008) παρουσιάζεται μια διαρκής μείωση των μισθωτών του στενού δημόσιου τομέα. Ως ποσοστό, ωστόσο, της συνολικής μισθωτής απασχόλησης, η μισθωτή απασχόληση στον στενό δημόσιο τομέα εμφανίζεται να έχει αυξηθεί το 2014 σε σχέση με το 2006, ύστερα από αυξομειώσεις στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στον στενό δημόσιο τομέα την εξεταζόμενη περίοδο είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-17,54% έναντι -21,28%). Σε αυτή τη μισθωτή απασχόληση θα αναζητηθούν η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, η νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού και η κατώτερη μισθωτή βαθμίδα.

Ο αριθμός των μισθωτών στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, δηλαδή στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις, εμφανίζει διαρκή και σημαντική μείωση κυρίως μετά το 2008 (είχε προηγηθεί και μία μείωση το 2007). Ως ποσοστό της συνο-

3986/2011, Νόμος 4093/2012). Οι προσλήψεις σε ΟΤΑ και ΝΠΙΔ μόνιμου προσωπικού ή με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου ΥΕ και ΔΕ, έχουν ανασταλεί μέχρι το 2016 (Νόμος 4093/2012). Οι παραπάνω ρυθμίσεις σε συνδυασμό με την εργασιακή εφεδρεία αναμένεται να οδηγήσουν σε δραστική μείωση της δημόσιας απασχόλησης.

»Η εισαγωγή της εργασιακής εφεδρείας (Νόμος 3986/2011). Το εν λόγω μέτρο ισοδυναμεί με αναγγελία απολύσεων (Νόμος 4024/2011, Νόμος 4093/2010), στοχεύοντας στη μείωση της συνολικής απασχόλησης στον δημόσιο τομέα κατά 150.000 εργαζομένους μέχρι το 2015 (Νόμος 4046/2012). Επιπλέον, καταργούνται οι οργανικές θέσεις εργαζομένων που τελούν υπό καθεστώς προ-συνταξιοδοτικής διαθεσιμότητας (Νόμος 4024/2011) και εργαζομένων που μετατάσσονται (Νόμος 4093/2012). Το ίδιο ισχύει και για όσους μετατάσσονται σε άλλες υπηρεσίες σε καθεστώς εφεδρείας (Νόμος 4093/2012). Η κατάργηση της μονιμότητας για τους εργαζομένους στις ΔΕΚΟ (Νόμος 4046/2012) αποτελεί επίσης αναγγελία μελλοντικών απολύσεων και περαιτέρω συρρίκνωσης του δημόσιου τομέα.

»Η αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης για τον δημόσιο τομέα (Νόμος 3863/2010), οδήγησε πολλούς δημόσιους υπαλλήλους στην εθελούσια έξοδο. [Ο Νόμος 4093/2012 ...] αύξησε το γενικό όριο συνταξιοδότησης στο 67ο έτος».

λικής μισθωτής απασχόλησης, η μισθωτή απασχόληση στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις ακολουθεί, με αυξομειώσεις, πτωτική πορεία. Από ποσοστό πάνω από 5% που ήταν το 2006, το 2014 βρέθηκε σε ποσοστό κάτω του 4%. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα την εξεταζόμενη περίοδο είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-46,29% έναντι -21,28%). Σε αυτή τη μισθωτή απασχόληση θα αναζητηθούν οι κοινωνικές τάξεις που εμφανίζονται με μισθωτή σχέση στο πλαίσιο των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων, δηλαδή οι μάνατζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων, και η νέα μικροαστική του ΚΤΠ και η εργατική τάξη που συγκροτούνται εντός των κρατικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων.

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 13.13, που παρουσιάζει την αριθμητική και ποσοστιαία μεταβολή των μισθωτών του ιδιωτικού και δημόσιου (στενού και ευρύτερου) τομέα μεταξύ των ετών 2008 και 2014, η οικονομική κρίση και οι συναρτώμενες με αυτήν μνημονιακές περιοριστικές πολιτικές πλήττουν πρωτίστως την απασχόληση στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις, όπου η μείωση της μισθωτής απασχόλησης φτάνει στο 46,7%. Επομένως, οι κύριες επιπτώσεις των μνημονιακών πολιτικών συρρίκνωσης της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα εμφανίζονται στον ευρύτερο δημόσιο τομέα. Σε απόλυτα, εντούτοις, μεγέθη, η μείωση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα είναι συντριπτικά υψηλότερη από εκείνη του δημόσιου τομέα, ενώ ακολουθεί η μείωση του στενού δημόσιου τομέα. Ως προς τα ποσοστά της μείωσης της μισθωτής απασχόλησης μεταξύ ιδιωτικού και συνολικού δημόσιου τομέα η μείωση στον πρώτο ανέρχεται στο 25,54%, έναντι της μείωσης του δεύτερου κατά 22,59%. Έτσι, η μείωση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα μεταξύ των ετών 2008 και 2014 –σε αντίθεση με το σύνολο της περιόδου 2006-2008– βρίσκεται, ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης, πάνω από τη γενική ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχό-

Πίνακας 13.13: Μεταβολή των μισθωτών ιδιωτικού και δημόσιου τομέα μεταξύ των ετών 2008 και 2014 (Β' τρίμηνο)

Ιδιωτικός τομέας	Στενός δημόσιος τομέας	Ευρύτερος δημόσιος τομέας	Σύνολο δημόσιου τομέα	Σύνολο μισθωτών					
-510.775	-25,54%	-160.828	-18,37%	-71.563	-46,70%	-232.391	-22,59%	-743.166	-24,54%

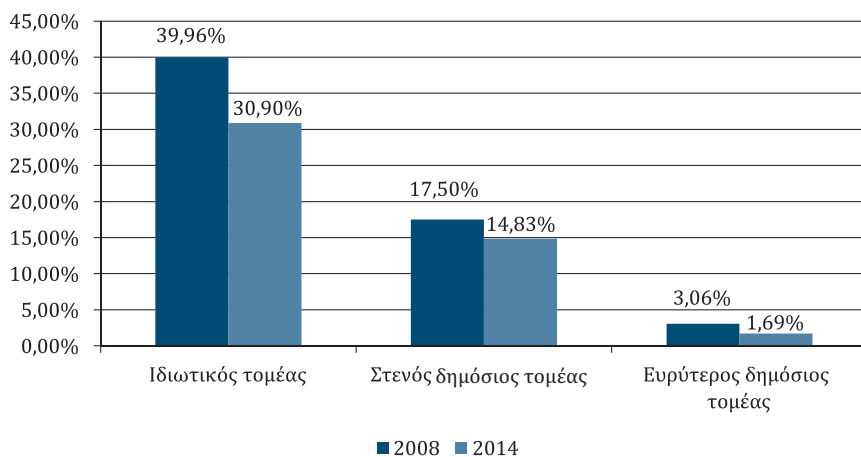
Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

λησης που είναι στο 24,54%, ενώ στον συνολικό δημόσιο τομέα είναι κάτω από αυτήν. Η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στον στενό δημόσιο τομέα είναι της τάξης του 18,37%, βρίσκεται, επομένως, αρκετά κάτω από τη γενική ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης μεταξύ των ετών αυτών. Η μονιμότητα η οποία κατά βάση χαρακτηρίζει τον στενό δημόσιο τομέα και τα υψηλότερα επίπεδα συμμετοχής (συνδικαλιστική πυκνότητα) στο οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα (Ζησιμόπουλος κ.ά., 2014: 33-34) φαίνεται να είναι πίσω από αυτή τη μικρότερη ποσοστιαία μείωση της απασχόλησης στον στενό δημόσιο τομέα κάτω από τις συνθήκες της οικονομικής κρίσης.

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι οι μισθωτοί πλήττονται κυρίως από την ανεργία, καθώς η μισθωτή απασχόληση, ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, μειώθηκε κατά 13,1 ποσοστιαίες μονάδες. Στο Διάγραμμα 13.6 αποτυπώνεται η κατανομή μισθωτών ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, για τα έτη 2008 και 2014. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα του Διαγράμματος, η μείωση αυτή της μισθωτής απασχόλησης, και συνακόλουθα η εξ αυτής αύξηση της ανεργίας, κατανέμεται σε μείωση των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα κατά 9,06 ποσοστιαίες μονάδες, σε μείωση των μισθωτών του στενού δημόσιου τομέα κατά 2,67 ποσοστιαίες μονάδες και σε μείωση των μισθωτών του ευρύτερου δημόσιου τομέα κατά 1,37 ποσοστιαίες μονάδες. Επομένως, το μεγαλύτερο βάρος της μείωσης στη μισθωτή απασχόληση, και συνεπώς στην αύξηση της ανεργίας, το φέρουν οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα, και ακολουθούν οι μισθωτοί του στενού δημόσιου τομέα. Μία πληρέστερη εικόνα για τις επιπτώσεις της ανεργίας επί του μεγέθους των κοινωνικών τάξεων της μισθωτής απασχόλησης θα έχουμε στη συνέχεια της ανάλυσής μας.

Λαμβάνοντας υπόψη και την προηγηθείσα ανάλυση, συνάγεται ότι στην αύξηση της ανεργίας ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού συμβάλλει η μείωση κατά σειρά: των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα, των αυτοαπασχολούμενων με προσωπικό (εργοδότες του ΚΤΠ ή του ΥΤΠ), των μισθωτών του στενού δημόσιου τομέα, των βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση (συμβοηθούτων μελών που εντάσσονται είτε στην καπιταλιστική είτε στη μεσαία αστική είτε στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη), των μισθωτών του ευρύτερου δημόσιου τομέα και τέλος των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό (παραδοσιακή μικροαστική τάξη).

Διάγραμμα 13.6: Κατανομή μισθωτών ως % του εργατικού δυναμικού σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, 2008 και 2014 (Β' τρίμηνο)

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Επανερχόμενοι στη μισθωτή απασχόληση, σύμφωνα με το Διάγραμμα 13.6 είναι εμφανές ότι, στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, και ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, η κυρίαρχη μορφή μισθωτής απασχόλησης ήταν και παραμένει η μισθωτή απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα, ακολουθεί η μισθωτή απασχόληση στον στενό δημόσιο τομέα, ενώ πολύ χαμηλότερα βρίσκεται η μισθωτή απασχόληση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα.

13.5 Μισθωτή απασχόληση και μέγεθος των επιχειρήσεων

Στον Πίνακα 13.14 καταγράφονται οι μισθωτοί ανά μέγεθος της επιχείρησης (μέγεθος ως προς τη μισθωτή απασχόληση) για το έτος 2014.

Όπως παρατηρούμε, στη συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων στην ελληνική οικονομία, το 75,45%, απασχολούνται μόλις 1-4 μισθωτοί. Οι επιχειρήσεις αυτές απασχολούν κατά μέσο όρο κάτω από 2 μισθωτούς και καλύπτουν ένα σημαντικό μέρος της μισθωτής απασχόλησης, το 17,83%.

Το 12,85% των επιχειρήσεων ανήκει στο εύρος 5-9 μισθωτών. Στις επιχειρήσεις αυτές απασχολούνται κατά μέσο όρο περίπου 6,5 μισθωτοί, ενώ εδώ απασχολείται το 11,34% της μισθωτής απασχόλησης.

Πίνακας 13.14: Μισθωτοί ανά μέγεθος επιχείρησης, 2014

Εύρος (αριθμός μισθωτών)	Αριθμός επιχειρήσεων	%	Σύνολο μισθωτών	%	Μισθωτοί ανά επιχείρηση
1-4	161.766	75,45	281.372	17,83	1,74
5-9	27.554	12,85	178.896	11,34	6,49
10-49	21.629	10,09	407.387	25,82	18,84
50-249	2.942	1,37	294.638	18,67	100,15
>250	518	0,24	415.703	26,34	802,52
ΣΥΝΟΛΟ	214.409	100	1.577.996	100	7,36

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, ΕΡΓΑΝΗ (2014)

Οι επιχειρήσεις με εύρος μισθωτών ≥ 10 ανέρχονται στο 11,7% του συνόλου των επιχειρήσεων. Στις επιχειρήσεις αυτές κατά μέσο όρο απασχολούνται περίπου 44,5 μισθωτοί, ενώ εδώ απασχολείται το μεγαλύτερο μέρος της μισθωτής απασχόλησης, το 70,83%.

14. Η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας: Μία πρώτη προσέγγιση

Στην ενότητα αυτή θα ξεκινήσουμε το κυρίως μέρος της εμπειρικής μας διερεύνησης για την αποτύπωση της ταξικής διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας στην περίοδο 2006-2014, με βάση τα θεωρητικά κριτήρια που τέθηκαν στο πρώτο μέρος της Μελέτης και εκφράστηκαν από τα εμπειρικά κριτήρια που τέθηκαν στον Πίνακα 12.7.

Η προσέγγιση στην ενότητα αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί ως πρώτη και προσωρινή, καθώς: Πρώτον, εξετάζεται κατά τμήματα η καπιταλιστική τάξη: καπιταλιστική τάξη στις ιδιωτικές και καπιταλιστική τάξη στις κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις.

Δεύτερον, εξετάζεται κατά τμήματα η εργατική τάξη: εργατική τάξη στις ιδιωτικές και εργατική τάξη στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις.

Τρίτον, εξετάζεται επίσης κατά τμήματα η νέα μικροαστική τάξη: νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις και στην «γκρίζα ζώνη» και νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ στις κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις και νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού. Χρειάζεται εδώ να διευκρινίσουμε ότι η κατά τμήματα εξέταση της νέας μικροαστικής τάξης ως αποτέλεσμα της μεθοδολογίας που ακολουθούμε στην εμπειρική μας διερεύνηση δεν αφορά το θεωρητικό ζήτημα του διαχωρισμού της νέας μικροαστικής τάξης σε δύο διακριτά υποσύνολα: νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ και νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού. Υπενθυμίζουμε πως δεν έχουμε διαχωρίσει θεωρητικά τη νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ σε εκείνη των ιδιωτικών και κρατικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων. Εννοείται ότι τέτοιο ζήτημα δεν τίθεται και για την «γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ.

Μια ακριβέστερη εικόνα της ταξικής διάρθρωσης θα έχουμε στην επόμενη ενότητα όπου θα ενοποιηθούν τα τμήματα αυτά, μεταξύ των οποίων και η νέα

μικροαστική τάξη (του ΚΤΠ, της «γκρίζας ζώνης» και του κρατικού μηχανισμού) με βάση το κριτήριο της άσκησης ίδιου τύπου κοινωνικών λειτουργιών εντός της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Ωστόσο η εδώ ανάλυση θα δώσει το απαραίτητο επεξεργασμένο εμπειρικό υλικό για τη συνέχεια.

14.1 Οι κοινωνικές τάξεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις

Για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται εντός του ΚΤΠ του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας εστίασαμε στις ιδιωτικές επιχειρήσεις με 10 και πλέον απασχολούμενους.

Η καπιταλιστική τάξη που συνδέεται με τις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις αποτελείται: πρώτον, από τους αυτοαπασχολούμενους με προσωπικό (εργοδότες), δεύτερον, από τα συμβοηθούντα μέλη και τρίτον, από τους μάνατζερς ιδιωτικών επιχειρήσεων με 50 και πάνω απασχολούμενους, οι οποίοι με βάση τα δεδομένα της έρευνας εργατικού δυναμικού είναι ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη με μισθωτή σχέση εργασίας και ο ρόλος τους είναι να ασκούν εποπτεία-συντονισμό σε άλλους μισθωτούς.

Στον Πίνακα 14.1 παρατίθενται τα απόλυτα μεγέθη των τμημάτων αυτών της καπιταλιστικής τάξης και το σύνολό της για την περίοδο 2006-2014, ενώ στους Πίνακες 14.2 και 14.3, τα ποσοστά των τμημάτων αυτών ως προς τη συνολική απασχόληση και το εργατικό δυναμικό, αντίστοιχα, για την ίδια περίοδο.

Πίνακας 14.1: Καπιταλιστική τάξη στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις (με 10 και πάνω απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Καπιταλιστική τάξη		Καπιταλιστική τάξη: μανάτζερς ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (Κ1, Ε15-7, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1, Μ4)	Σύνολο καπιταλιστικής τάξης (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ3) + (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ3) + (Κ1, Ε15-7, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1, Μ4)
	Εργοδότες (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ3)	Συμβοηθούντα μέλη (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ3)		
2006	41.298	8.307	5.232	54.837
2007	42.862	7.717	7.544	58.123
2008	39.308	8.126	8.586	56.020
2009	33.423	5.767	7.390	46.580
2010	27.435	3.695	7.068	38.198
2011	25.902	4.942	6.879	37.723
2012	27.375	3.046	9.488	39.909
2013	24.449	3.626	11.840	39.915
2014	20.586	2.994	8.160	31.740

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 14.2: Καπιταλιστική τάξη στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις ως % της συνολικής απασχόλησης (με 10 και πάνω απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Καπιταλιστική τάξη		Καπιταλιστική τάξη: μανάτζερς ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (Κ1, Ε15-7, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1, Μ4)	Σύνολο καπιταλιστικής τάξης (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ3) + (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ3) + (Κ1, Ε15-7, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1, Μ4)
	Εργοδότες (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ3)	Συμβοηθούντα μέλη (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ3)		
2006	0,91	0,18	0,12	1,21
2007	0,94	0,17	0,16	1,27
2008	0,85	0,18	0,19	1,21
2009	0,73	0,13	0,16	1,02
2010	0,62	0,08	0,16	0,86
2011	0,63	0,12	0,17	0,91
2012	0,73	0,08	0,25	1,07
2013	0,69	0,10	0,33	1,13
2014	0,58	0,08	0,23	0,90

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 14.3: Καπιταλιστική τάξη στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις ως % του εργατικού δυναμικού (με 10 και πάνω απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Καπιταλιστική τάξη		Καπιταλιστική τάξη: μάντζερς ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (Κ1, Ε15-7, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1, Μ4)	Σύνολο καπιταλιστικής τάξης (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ3) + (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ3) + (Κ1, Ε15-7, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1, Μ4)
	Εργοδότες (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ3)	Συμβοηθούντα μέλη (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ3)		
2006	0,83	0,17	0,11	1,10
2007	0,86	0,15	0,15	1,17
2008	0,79	0,16	0,17	1,12
2009	0,66	0,11	0,15	0,92
2010	0,54	0,07	0,14	0,76
2011	0,52	0,10	0,14	0,76
2012	0,56	0,06	0,19	0,82
2013	0,50	0,07	0,24	0,82
2014	0,43	0,06	0,17	0,66

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις προκύπτει από τους μισθωτούς οι οποίοι ασκούν εποπτεία-συντονισμό σε άλλους μισθωτούς. Σε αυτούς δεν περιλαμβάνονται όσοι μισθωτοί είναι ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη και απασχολούνται σε επιχειρήσεις με 50 και πλέον απασχολούμενους, οι οποίοι και εντάσσονται στους μάντζερς (καπιταλιστική τάξη).

Η εργατική τάξη του ΚΤΠ στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις προκύπτει από το σύνολο των μισθωτών οι οποίοι δεν ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού σε άλλους μισθωτούς. Στην εργατική τάξη προστίθενται και οι μισθωτοί που απασχολούνται σε επιχειρήσεις με 50 και πλέον απασχολούμενους, οι οποίοι δηλώνουν στην έρευνα εργατικού δυναμικού ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη, αλλά δεν ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού. Οι τελευταίοι εκτιμούμε πως εκφράζουν τη διαδικασία «χειρωνακτικοποίησης» της διανοητικής εργασίας.

Πίνακας 14.4: Κοινωνικές τάξεις του ΚΤΠ στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις (με 10 και πάνω απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Καπιταλιστική τάξη στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ3) + (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ3) + (Κ1, Ε15-7, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1, Μ4)	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (Κ1, Ε15-7, Ε17-3, Ε36-1, Μ3) - (Κ1, Ε15-7, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1, Μ4)	Εργατική τάξη (Κ1, Ε15-7, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3, Μ3) + (Κ1, Ε15,7, Ε17-3, Ε16-1, Ε36-2, Ε36-3, Μ4)
2006	54.837	111.540	780.433
2007	58.123	113.851	794.685
2008	56.020	118.678	823.620
2009	46.580	114.514	779.850
2010	38.198	119.977	733.608
2011	37.723	110.597	660.612
2012	39.909	127.587	619.802
2013	39.915	117.408	599.065
2014	31.740	111.459	645.930

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΒΕΔ, επεξεργασία δική μας

Στον Πίνακα 14.4 καταγράφονται οι κοινωνικές τάξεις στις επιχειρήσεις του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας σε απόλυτα μεγέθη και στους Πίνακες 14.5 και 14.6 τα ποσοστά τους επί της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού αντίστοιχα, για την περίοδο 2006-2014.

Βλέπουμε ότι, στη διάρκεια της περιόδου αυτής, συρρικνώνεται αριθμητικά σε πολύ μεγάλο βαθμό η καπιταλιστική τάξη των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων, όπως και η εργατική τάξη στις επιχειρήσεις αυτές, ενώ ελάχιστη μείωση εμφανίζει η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ.

Η μείωση της καπιταλιστικής τάξης των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων αρχίζει μετά το 2007 (ενώ αμελητέες σε αυτή τη γενική τάση μείωσης είναι οι μικρές αυξήσεις που εμφανίζονται τη διετία 2012-2013). Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης η καπιταλιστική τάξη των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων μειώνεται μετά το 2007 (με μικρές αυξήσεις την τριετία 2011-

Πίνακας 14.5: Κοινωνικές τάξεις του ΚΤΠ στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις ως % της συνολικής απασχόλησης (με 10 και πάνω απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Καπιταλιστική τάξη στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις (K1, E15-7, E17-1, M3) + (K1, E15-7, E17-4, M3) + (K1, E15-7, E16-1, E17-3, E36-1, M4)	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (K1, E15,7, E17-3, E36-1, M3) - (K1, E15-7, E16-1, E17-3, E36-1, M4)	Εργατική τάξη (K1, E15-7, E17-3, E36-2, E36-3, M3) + (K1, E15-7, E17-3, E16-1, E36-2, E36-3, M4)
2006	1,21	2,46	17,22
2007	1,27	2,49	17,38
2008	1,21	2,56	17,76
2009	1,02	2,50	17,01
2010	0,86	2,70	16,54
2011	0,91	2,68	16,02
2012	1,07	3,42	16,62
2013	1,13	3,32	16,95
2014	0,90	3,15	18,25

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 14.6: Κοινωνικές τάξεις του ΚΤΠ στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις ως % του εργατικού δυναμικού (επιχειρήσεις με 10 και πάνω απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Καπιταλιστική τάξη στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις (K1, E15-7, E17-1, M3) + (K1, E15-7, E17-4, M3) + (K1, E15-7, E16-1, E17-3, E36-1, M4)	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (K1, E15,7, E17-3, E36-1, M3) - (K1, E15-7, E16-1, E17-3, E36-1, M4)	Εργατική τάξη (K1, E15-7, E17-3, E36-2, E36-3, M3) + (K1, E15-7, E17-3, E16-1, E36-2, E36-3, M4)
2006	1,10	2,24	15,70
2007	1,17	2,29	15,96
2008	1,12	2,37	16,46
2009	0,92	2,27	15,47
2010	0,76	2,38	14,55
2011	0,76	2,24	13,37
2012	0,82	2,61	12,67
2013	0,82	2,41	12,32
2014	0,66	2,31	13,40

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

2013) και έτσι από το 1,21 % το 2006 η καπιταλιστική τάξη των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων φτάνει στο 0,9% το 2014. Ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού μειώνεται μετά το 2007 (με μικρές αυξήσεις τη διετία 2012-2013) και έτσι από το 1,1% το 2006 πέφτει στο 0,66% το 2014. Επομένως, η μείωση της καπιταλιστικής τάξης των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων την εξεταζόμενη περίοδο υπερβαίνει ως ποσοστό τόσο τη μείωση της απασχόλησης όσο και τη μείωση του εργατικού δυναμικού.

Ως προς τα επιμέρους τμήματα της καπιταλιστικής τάξης στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις («εργοδότες», «συμβοηθούντα μέλη» και «μάνατζερς») παρατηρούμε ότι τα δύο πρώτα τμήματα μειώνονται αριθμητικά μετά το 2008· τα συμβοηθούντα μέλη εμφανίζουν μείωση το 2007. Και τα δύο αυτά τμήματα, ωστόσο, εμφανίζουν μικρές ενδιάμεσες αυξήσεις: οι εργοδότες (δηλαδή οι εμφανιζόμενοι ως «υπεύθυνοι» των καπιταλιστικών επιχειρήσεων) το 2012, τα συμβοηθούντα μέλη το 2011 και το 2013. Συνεπώς, αφενός οι καπιταλιστές εργοδότες ακολουθούν τη γενική μείωση των εργοδοτικών τάξεων (αυτοαπασχολούμενων με προσωπικό), και αφετέρου τα συμβοηθούντα μέλη της καπιταλιστικής τάξης επίσης ακολουθούν τη γενική μείωση των συμβοηθούτων μελών που επισημάναμε.

Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης οι εργοδότες μειώνονται μετά το 2007, ενώ τα συμβοηθούντα μέλη μετά το 2008. Και τα δύο τμήματα εμφανίζουν ενδιάμεσες μικρές αυξομειώσεις την τριετία 2011-2013, που δεν αναιρούν την τάση μείωσης. Έτσι οι εργοδότες από 0,91% της απασχόλησης το 2006 έπεσαν στο 0,58% το 2014, ενώ τα συμβοηθούντα μέλη από 0,18% στο 0,08%. Ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού οι εργοδότες μειώνονται μετά το 2007, εμφανίζουν ωστόσο μια μικρή αύξηση το 2012 που δεν αναιρεί τη γενική μείωση στην περίοδο αυτή. Έτσι, από 0,83% του εργατικού δυναμικού το 2006 μειώνονται στο 0,43% το 2014. Τα συμβοηθούντα μέλη μειώνονται ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού μετά το 2008, εμφανίζοντας ασήμαντες αυξομειώσεις στη διάρκεια της τριετίας 2011-2013 που δεν αναιρούν τη γενική μείωση στην περίοδο αυτή. Έτσι από 0,17% του εργατικού δυναμικού το 2006 μειώνονται στο 0,06% το 2014. Επομένως, η μείωση τόσο των εργοδοτών όσο και των συμβοηθούτων μελών των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων την υπό εξέταση περίοδο υπερβαίνει ως ποσοστό τόσο τη μείωση της απασχόλησης όσο και τη μείωση του εργατικού δυναμικού.

Αντιθέτως, οι μάνατζερς εμφανίζουν, παρά τις ενδιάμεσες μειώσεις, αύξηση του αριθμού τους στη διάρκεια της περιόδου. Και αυτή είναι η μοναδική περίπτωση αριθμητικής αύξησης στη χρονική περίοδο που εξετάζουμε. Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, και παρά τις αυξομειώσεις στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, έχει αυξηθεί από το 0,12% στο 0,23%. Το ίδιο ισχύει και για το ποσοστό τους επί του εργατικού δυναμικού το οποίο έχει αυξηθεί από 0,11% το 2006 σε 0,17% το 2014. Η αυξητική αυτή τάση των μάνατζερς στις ιδιωτικές και κεφαλαιστικές επιχειρήσεις, με την ταυτόχρονη μείωση των άλλων τμημάτων της κεφαλαιστικής τάξης σε αυτές (εργοδοτών και συμβοηθούστων μελών), παραπέμπει σε αναδιαρθρώσεις στην κεφαλαιστική ιδιοκτησία στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας που χρήζουν ειδικής μελέτης, η οποία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

Σημαντική αριθμητική μείωση εμφανίζει η εργατική τάξη. Η μείωση της εργατικής τάξης αρχίζει μετά το 2008 και συνεχίζεται μέχρι και το 2013, ενώ το 2014 εμφανίζεται μια κάποια αύξηση. Ωστόσο, ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, η εργατική τάξη στις κεφαλαιστικές επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας έχει ανέλθει στο 18,25% το 2014, ενώ ήταν στο 17,22% το 2006. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της εργατικής τάξης στις ιδιωτικές κεφαλαιστικές επιχειρήσεις τη συγκεκριμένη περίοδο είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης μεταξύ των ετών 2006 και 2014, δηλαδή αυξάνεται το βάρος της εργατικής τάξης στη συνολική απασχόληση. Ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, η εργατική τάξη στις ιδιωτικές κεφαλαιστικές επιχειρήσεις μειώνεται συνεχώς μετά το 2008. Έτσι, ενώ βρισκόταν στο 15,70% το 2006, έπεσε στο 13,40% το 2014. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της εργατικής τάξης στις ιδιωτικές κεφαλαιστικές επιχειρήσεις είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης του εργατικού δυναμικού.

Η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ στις ιδιωτικές (κεφαλαιστικές) επιχειρήσεις παρουσιάζει ελάχιστη αριθμητική μείωση, ύστερα από αυξομειώσεις στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε. Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης από 2,46% το 2006 έχει ανέλθει στο 3,15% το 2014. Ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, εμφανίζει σταθερότητα και μικρή άνοδο: το 2006 ήταν στο 2,24% ενώ το 2014 στο 2,31%. Επομένως, η μείωση του μεγέθους της νέας μικροαστικής τάξης του ΚΤΠ την εξεταζόμενη περίοδο υπολείπεται ως ποσοστό τόσο της μείωσης της απασχόλησης όσο και της μείωσης του εργατικού δυναμικού.

Έτσι φαίνεται πως η καταστροφική επιχειρήσεων του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας (εκφραζόμενη ως μείωση της καπιταλιστικής τάξης) πλήττει την εργατική τάξη στις επιχειρήσεις αυτές και σχεδόν καθόλου τη νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ. Το ζήτημα αυτό απαιτεί ειδική διερεύνηση –που δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης– η οποία θα αφορά τη διάρθρωση του συλλογικού εργάτη εντός των καπιταλιστικών επιχειρήσεων του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας. Αρκούμεστε λοιπόν εδώ στη διαπίστωση του Σακελλαρόπουλου (2014: 319) ότι στην «πολύπλοκη πραγματικότητα» της καπιταλιστικής παραγωγής «οι υπηρεσίες των φορέων της νέας μικροαστικής τάξης έγιναν περισσότερο απαραίτητες [...] στις επιχειρήσεις». Ως προς τι έγιναν «περισσότερο απαραίτητες»; Εκτός των άλλων, αυτό που μπορούμε να διαπιστώσουμε –τουλάχιστον με βάση τα θεωρητικά και τα εμπειρικά μας κριτήρια ταξικού προσδιορισμού και τα δεδομένα μας– είναι ότι εμφανίζεται μια μικρή τάση αύξησης της εποπτείας-συντονισμού που ασκεί η νέα μικροαστική τάξη επί της εργατικής τάξης. Έτσι, ενώ το 2006 και το 2008 ένας μισθωτός της νέας μικροαστικής τάξης του ΚΤΠ είχε υπό εποπτεία-συντονισμό κατά μέσο όρο 7 εργάτες, το 2014 ο αριθμός αυτός έπεσε στους 6 εργάτες περίπου, που σημαίνει αύξηση ανά εργάτη των διαδικασιών ταξικής επιτήρησης μέσα στη διαδικασία παραγωγής εν μέσω οικονομικής κρίσης. Με την έννοια αυτή και ως προς αυτό τουλάχιστον, έγιναν «περισσότερο απαραίτητες» οι υπηρεσίες της νέας μικροαστικής τάξης του ΚΤΠ.

14.2 Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της απλής εμπορευματικής παραγωγής

Η ΑΕΠ αναφέρεται στις επιχειρήσεις με μηδενική μισθωτή εργασία (αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό).

Στο πλαίσιο επομένως της ΑΕΠ συγκροτείται μια κοινωνική τάξη, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη. Σε αυτή εντάσσονται οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό (δηλαδή οι εμφανιζόμενοι ως «υπεύθυνοι» στις επιχειρήσεις της ΑΕΠ) και τα συμβοηθούντα μέλη αυτών στις επιχειρήσεις της ΑΕΠ.

Στον Πίνακα 14.7 καταγράφεται σε απόλυτα μεγέθη η παραδοσιακή μικροαστική τάξη –πλην των συμβοηθούντων μελών, τα οποία εξετάζονται σε υποενότητα παρακάτω. Στους Πίνακες 14.8 και 14.9 αποτυπώνονται τα ποσοστά –πλην των συμβοηθούντων μελών– της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης επί

Πίνακας 14.7: Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της ΑΕΠ, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη (αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό) (Κ1, Ε15-7, Ε17-2, Μ0)
2006	968.005
2007	962.605
2008	957.205
2009	958.422
2010	965.885
2011	937.934
2012	910.113
2013	895.021
2014	876.563

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 14.8: Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της ΑΕΠ ως % της συνολικής απασχόλησης, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη (αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό) (Κ1, Ε15-7, Ε17-2, Μ0)
2006	21,36
2007	21,05
2008	20,64
2009	20,91
2010	21,77
2011	22,74
2012	24,40
2013	25,32
2014	24,77

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 14.9: Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της ΑΕΠ ως % του εργατικού δυναμικού, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη (αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό) (Κ1, Ε15-7, Ε17-2, Μ0)
2006	19,47
2007	19,33
2008	19,13
2009	19,02
2010	19,16
2011	18,99
2012	18,60
2013	18,41
2014	18,19

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού αντίστοιχα για την περίοδο 2006-2014.

Στις εξελίξεις αναφορικά με την παραδοσιακή μικροαστική τάξη –πλην των συμβοηθούτων μελών– έχουμε ήδη αναφερθεί νωρίτερα. Θα επανέλθουμε και στη συνέχεια. Προσθέτουμε μόνο εδώ ότι και ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη –πλην των συμβοηθούτων μελών– παρά τη μείωσή της, παραμένει σε υψηλά ποσοστά στη διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου: άνω του 18%. Έτσι, είναι σαφώς πολυπληθέστερη της εργατικής τάξης των ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων.

14.3 Οι κοινωνικές τάξεις του υβριδικού τρόπου παραγωγής

Ο ΥΤΠ εμφανίζεται σε επιχειρήσεις με 2 έως 5 απασχολούμενους. Εντός του ΥΤΠ συγκροτούνται δύο κοινωνικές τάξεις: η μεσαία αστική τάξη και η νόθα εργατική τάξη.

Η μεσαία αστική τάξη αποτελείται από τους αυτοαπασχολούμενους με προσωπικό (εργοδότες, δηλαδή οι εμφανιζόμενοι ως «υπεύθυνοι» στις επιχειρήσεις του ΥΤΠ) και τα συμβοηθούτα μέλη αυτών στις επιχειρήσεις του ΥΤΠ.

Η νόθα εργατική τάξη αποτελείται από τους μισθωτούς αυτού του τρόπου παραγωγής.

Στον Πίνακα 14.10 καταγράφεται σε απόλυτα μεγέθη η μεσαία αστική τάξη –πλην των συμβοηθούτων μελών, τα οποία εξετάζονται σε υποενότητα παρακάτω– και η νόθα εργατική τάξη. Στους Πίνακες 14.11 και 14.12 παρατίθενται τα ποσοστά –πλην των συμβοηθούτων μελών– της μεσαίας αστικής τάξης και της νόθας εργατικής τάξης επί της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού αντίστοιχα για την περίοδο 2006-2014.

Βλέπουμε ότι τόσο η μεσαία αστική τάξη –πλην των συμβοηθούτων μελών– όσο και η νόθα εργατική τάξη μειώνονται αριθμητικά μετά το 2009, αν και η νόθα εργατική τάξη είχε εμφανίσει μείωση και το 2007 και εμφανίζει μια πολύ μικρή αύξηση το 2014. Έτσι και οι δύο αυτές κοινωνικές τάξεις ακολουθούν τις γενικές μειώσεις της απασχόλησης, και ειδικότερα των εργοδοτών η πρώτη (αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό) και της μισθωτής εργασίας η δεύτερη.

Η μεσαία αστική τάξη (ακόμη και χωρίς τον συνυπολογισμό των συμβοηθούτων μελών που ανήκουν σε αυτήν) αποτελεί πολυπληθέστερη της καπιταλιστικής τάξης εργοδοτική τάξη, στο πλαίσιο του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας. Το 2006 η μεσαία αστική τάξη ήταν κάτι περισσότερο από πενταπλάσια της καπι-

Πίνακας 14.10: Κοινωνικές τάξεις του ΥΤΠ (επιχειρήσεις με 2-5 απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Μεσαία αστική τάξη - εργοδότες (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ1)	Νόθα εργατική τάξη (Κ1, Ε17-3, Μ1)
2006	277.806	610.061
2007	279.470	604.056
2008	292.001	647.368
2009	303.705	679.934
2010	280.149	654.329
2011	254.584	587.633
2012	208.877	479.647
2013	183.883	410.171
2014	175.276	457.378

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 14.11: Κοινωνικές τάξεις του ΥΤΠ ως % της συνολικής απασχόλησης (επιχειρήσεις με 2-5 απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Μεσαία αστική τάξη - εργοδότες (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ1)	Νόθα εργατική τάξη (Κ1, Ε17-3, Μ1)
2006	6,13	13,46
2007	6,11	13,21
2008	6,30	13,96
2009	6,62	14,83
2010	6,31	14,75
2011	6,17	14,25
2012	5,60	12,86
2013	5,20	11,60
2014	4,95	12,92

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 14.12: Κοινωνικές τάξεις του ΥΤΠ ως % του εργατικού δυναμικού (επιχειρήσεις με 2-5 απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Μεσαία αστική τάξη - εργοδότες (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ1)	Νόθα εργατική τάξη (Κ1, Ε17-3, Μ1)
2006	5,59	12,27
2007	5,61	12,13
2008	5,84	12,94
2009	6,03	13,49
2010	5,56	12,98
2011	5,15	11,90
2012	4,27	9,80
2013	3,78	8,43
2014	3,64	9,49

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

ταλιστικής τάξης στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας και το 2014 περίπου πεντέμισι φορές μεγαλύτερη. Το εύρημα αυτό συνδέεται με το γεγονός ότι το 2014 η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων στην ελληνική οικονομία, κοντά στο 75,45%, απασχολούσε μόλις 1-4 μισθωτούς, όπως είδαμε. Τα ποσοστά –πλην των συμβοηθούτων μελών– της μεσαίας αστικής τάξης τόσο ως προς τη συνολική απασχόληση όσο και ως προς το εργατικό δυναμικό φθίνουν διαρκώς μετά το 2009. Έτσι, μεταξύ των ετών 2006 και 2014 τα ποσοστά της έχουν μειωθεί τόσο ως προς τη συνολική απασχόληση (από 6,13% το 2006 σε 4,95% το 2014) όσο και ως προς το εργατικό δυναμικό (από 5,59% το 2006 σε 3,64% το 2014). Επομένως, η μείωση –πλην των συμβοηθούτων μελών– της μεσαίας αστικής τάξης κατά την υπό εξέταση περίοδο υπερβαίνει ως ποσοστό τόσο τη μείωση της απασχόλησης όσο και τη μείωση του εργατικού δυναμικού.

Η νόθα εργατική τάξη αριθμητικά είναι μικρότερη της εργατικής τάξης στις ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Το εύρημα αυτό συνδέεται με το γεγονός ότι το 2014 στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις (με εύρος μισθωτών ≥ 10)⁷⁷ απασχολείται το μεγαλύτερο μέρος της μισθωτής απασχόλησης, το 70,83%, στην οποία βέβαια περιλαμβάνονται και άλλοι, πλην των εργατών, εμφανιζόμενοι ως μισθωτοί απασχολούμενοι (μάντζερς των ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων και νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ). Το ποσοστό της νόθας εργατικής τάξης ως προς τη συνολική απασχόληση φθίνει μετά το 2009 και εμφανίζει μια μικρή άνοδο το 2014. Έτσι, μεταξύ των ετών 2006 και 2014 μειώθηκε το ποσοστό της ως προς τη συνολική απασχόληση από 13,46% το 2006 σε 12,92% το 2014. Το ποσοστό της νόθας εργατικής τάξης ως προς το εργατικό δυναμικό φθίνει μετά το 2009 και εμφανίζει μια μικρή άνοδο το 2014. Έτσι μεταξύ των ετών 2006 και 2014 μειώθηκε το ποσοστό της ως προς το εργατικό δυναμικό από 12,27% το 2006 σε 9,49% το 2014. Επομένως, η μείωση της νόθας εργατικής τάξης τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο υπερβαίνει ως ποσοστό τόσο τη μείωση της απασχόλησης όσο και τη μείωση του εργατικού δυναμικού.

77. Παρόλο που το εύρος αυτό δεν συμπίπτει με το δικό μας για τον προσδιορισμό του ΚΤΠ, το θεωρούμε ως ενδεικτικό.

14.4 Τα συμβοηθούντα μέλη στην απλή εμπορευματική παραγωγή και στον υβριδικό τρόπο παραγωγής

Τα συμβοηθούντα μέλη εντός της ΑΕΠ και του ΥΤΠ εντάσσονται αντίστοιχα στην παραδοσιακή μικροαστική και στη μεσαία αστική τάξη. Ωστόσο, λόγω έλλειψης στοιχείων που θα έκαναν δυνατό τον διαχωρισμό τους και την απευθείας ένταξή τους σε καθεμία από τις αντίστοιχες κοινωνικές τάξεις, όπως έχουμε επισημάνει, τα παραθέτουμε χωριστά.

Στον Πίνακα 14.13 καταγράφονται σε απόλυτα μεγέθη τα συμβοηθούντα μέλη της ΑΕΠ και του ΥΤΠ και στους Πίνακες 14.14 και 14.15 τα ποσοστά τους επί της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού αντίστοιχα για την περίοδο 2006-2014.

Ακολουθώντας τη γενική μείωση των συμβοηθούντων μελών που επισημάναμε, τα συμβοηθούντα μέλη της ΑΕΠ και του ΥΤΠ μειώνονται αριθμητικά συνεχώς μετά το 2008. Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης μειώνονται μετά τη διετία 2008-2009, εμφανίζουν μια μικρή άνοδο το 2011 και έκτοτε συνεχίζουν να φθίνουν. Έτσι, από 5,92% της συνολικής απασχόλησης το 2006 πέφτουν στο 4,32% το 2014. Ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού τα συμβοηθούντα μέλη

Πίνακας 14.13: Συμβοηθούντα μέλη της ΑΕΠ και του ΥΤΠ (επιχειρήσεις με 1-5 απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και μεσαία αστική τάξη: συμβοηθούντα μέλη (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ0, Μ1)
2006	268.176
2007	269.309
2008	245.655
2009	243.191
2010	229.739
2011	218.171
2012	172.350
2013	162.009
2014	152.716

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 14.14: Συμβοηθούντα μέλη της ΑΕΠ και του ΥΤΠ ως % της συνολικής απασχόλησης (επιχειρήσεις με 1-5 απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και μεσαία αστική τάξη: συμβοηθούντα μέλη (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ0, Μ1)
2006	5,92
2007	5,89
2008	5,30
2009	5,30
2010	5,18
2011	5,29
2012	4,62
2013	4,58
2014	4,32

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 14.15: Συμβοηθούντα μέλη της ΑΕΠ και του ΥΤΠ ως % του εργατικού δυναμικού (επιχειρήσεις με 1-5 απασχολούμενους), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και μεσαία αστική τάξη: συμβοηθούντα μέλη (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ0, Μ1)
2006	5,39
2007	5,41
2008	4,91
2009	4,83
2010	4,56
2011	4,42
2012	3,52
2013	3,33
2014	3,17

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

της ΑΕΠ και του ΥΤΠ μειώνονται συνεχώς μετά το 2007. Έτσι, από 5,39% το 2006 έπεσαν στο 3,17% του εργατικού δυναμικού το 2014. Επομένως, η ποσοστιαία μείωση των συμβοηθούτων μελών της ΑΕΠ και του ΥΤΠ είναι μεγαλύτερη τόσο της ποσοστιαίας μείωσης της απασχόλησης όσο και της ποσοστιαίας μείωσης του εργατικού δυναμικού τη συγκεκριμένη περίοδο.

Η μείωση των συμβοηθούτων μελών της ΑΕΠ και του ΥΤΠ λειτουργεί μειωτικά προς το μέγεθος της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και της μεσαίας αστικής τάξης.

Πίνακας 14.16: Κοινωνικές τάξεις της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ (επιχειρήσεις με 6-9 απασχολούμενους και άγνωστος αριθμός απασχολούμενων αλλά μέχρι 10), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη		Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη (σύνολο) (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ2) + (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ2)	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (Κ1, Ε17-3, Ε36-1, Μ2)	Νόθα εργατική τάξη ή Εργατική τάξη (Κ1, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3, Μ2)
	Εργοδότες (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ2)	Συμβοηθούτα μέλη (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ2)			
2006	47.655	17.103	64.758	17.803	359.302
2007	46.117	16.959	63.076	19.355	383.769
2008	48.922	17.598	66.520	22.367	379.049
2009	45.741	17.119	62.860	22.707	360.798
2010	42.161	10.356	52.517	25.150	350.088
2011	37.652	9.087	46.739	17.522	319.291
2012	31.062	10.534	41.596	24.530	265.898
2013	26.401	8.613	35.014	21.165	253.380
2014	19.974	5.695	25.669	15.648	250.319

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

14.5 Οι κοινωνικές τάξεις της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ υβριδικού και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται στην «γκρίζα ζώνη» μεταξύ του ΥΤΠ και του ΚΤΠ εστίασαμε στις επιχειρήσεις με 6 έως

Πίνακας 14.17: Κοινωνικές τάξεις της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ ως % της συνολικής απασχόλησης (επιχειρήσεις με 6-9 απασχολούμενους και άγνωστος αριθμός απασχολούμενων αλλά μέχρι 10), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη		Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη (σύνολο) (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ2) + (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ2)	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (Κ1, Ε17-3, Ε36-1, Μ2)	Νόθα εργατική τάξη ή Εργατική τάξη (Κ1, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3, Μ2)
	Εργοδότες (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ2)	Συμβοηθούντα μέλη (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ2)			
2006	1,05	0,38	1,43	0,39	7,93
2007	1,01	0,37	1,38	0,42	8,39
2008	1,06	0,38	1,43	0,48	8,17
2009	1,00	0,37	1,37	0,50	7,87
2010	0,95	0,23	1,18	0,57	7,89
2011	0,91	0,22	1,13	0,42	7,74
2012	0,83	0,28	1,12	0,66	7,13
2013	0,75	0,24	0,99	0,60	7,17
2014	0,56	0,16	0,73	0,44	7,07

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

9 απασχολούμενους, συμπεριλαμβάνοντας και επιχειρήσεις με άγνωστο αριθμό απασχολούμενων αλλά μέχρι 10.

Η μεσαία αστική τάξη ή η καπιταλιστική τάξη αποτελείται από τους απασχολούμενους με προσωπικό (εργοδότες, δηλαδή τους εμφανιζόμενους ως «υπεύθυνους» στις επιχειρήσεις του ΥΤΠ ή του ΚΤΠ) και τα συμβοηθούντα μέλη αυτών στις επιχειρήσεις αυτές.

Η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ αποτελείται από τους μισθωτούς που ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού άλλων μισθωτών. Μιλάμε για νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ, γιατί στο πλαίσιο του ΥΤΠ, με βάση τους θεωρητικούς μας προσδιορισμούς, δεν συγκροτείται νέα μικροαστική τάξη. Και αυτό είναι το λογικό επακόλουθο της περιορισμένης χρήσης μισθωτής εργασίας σ' αυτό τον τρόπο παραγωγής, με αποτέλεσμα εδώ να μη συγκροτείται ένας στρατός ενός είδους μισθωτών αξιωματούχων («αξιωματικών» και «υπαξιωματικών» της βιομηχανίας, κατά την ορολογία του Μαρξ), των οποίων η αποκλειστική λειτουργία

Πίνακας 14.18: Κοινωνικές τάξεις της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ ως % του εργατικού δυναμικού (επιχειρήσεις με 6-9 απασχολούμενους και άγνωστος αριθμός απασχολούμενων αλλά μέχρι 10), 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη		Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη (σύνολο) (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ2) + (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ2)	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (Κ1, Ε17-3, Ε36-1, Μ2)	Νόθα εργατική τάξη ή Εργατική τάξη (Κ1, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3, Μ2)
	Εργοδότες (Κ1, Ε15-7, Ε17-1, Μ2)	Συμβοηθούντα μέλη (Κ1, Ε15-7, Ε17-4, Μ2)			
2006	0,96	0,34	1,30	0,36	7,23
2007	0,93	0,34	1,27	0,39	7,71
2008	0,98	0,35	1,33	0,45	7,58
2009	0,91	0,34	1,25	0,45	7,16
2010	0,84	0,21	1,04	0,50	6,94
2011	0,76	0,18	0,95	0,35	6,46
2012	0,63	0,22	0,85	0,50	5,43
2013	0,54	0,18	0,72	0,44	5,21
2014	0,41	0,12	0,53	0,32	5,19

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

είναι η εργασία της διοίκησης-επιτήρησης σε αντίθεση με την εκτέλεση της άμεσης εργασίας (βλ. Υποενότητα 3.1).

Τέλος, η νόθα εργατική τάξη ή η εργατική τάξη στις επιχειρήσεις αυτές αποτελείται από τους μισθωτούς που δεν ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού σε άλλους μισθωτούς.

Στον Πίνακα 14.16 καταγράφονται σε απόλυτα μεγέθη οι κοινωνικές τάξεις της «γκρίζας ζώνης» και στους Πίνακες 14.17 και 14.18 τα ποσοστά τους επί της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού αντίστοιχα για την περίοδο 2006-2014.

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι το αριθμητικό μέγεθος των εργοδοτών στην «γκρίζα ζώνη» είναι, στη συγκεκριμένη περίοδο, παραπλήσιο με εκείνο των εργοδοτών της καπιταλιστικής τάξης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό συνδέεται με το γεγονός ότι, το 2014, οι επιχειρήσεις με εύρος μισθωτών ≥ 10 ανέρχονταν

στο 11,7% των επιχειρήσεων, ενώ οι επιχειρήσεις που ανήκαν στο εύρος 5-9 μισθωτών ανέρχονταν στον 12,85% των επιχειρήσεων, δηλαδή σε ένα σχετικά γειτνιαζόν ποσοστό.⁷⁸

Λόγω του μικρού μεγέθους (από άποψη απασχόλησης) των επιχειρήσεων στην «γκρίζα ζώνη», η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Επίσης το σύνολο νόθα εργατική ή εργατική τάξη είναι μικρότερο την εξεταζόμενη περίοδο της νόθα εργατικής τάξης. Εκτός του ότι –αντίθετα με την «γκρίζα ζώνη»– στην περίπτωση του ΥΤΠ όλη η μισθωτή εργασία εντάσσεται στη νόθα εργατική τάξη, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το εύρημα αυτό συνδέεται με το γεγονός ότι, το 2014, οι επιχειρήσεις με εύρος 5-9 μισθωτών⁷⁹ απασχολούσαν το 11,34% της μισθωτής απασχόλησης, ενώ οι επιχειρήσεις που ανήκαν στο εύρος 1-4 μισθωτών το 17,83% της μισθωτής απασχόλησης.

Ακολουθώντας τη μείωση των αυτοαπασχολούμενων με προσωπικό (δηλαδή των εργοδοτικών τάξεων του ΥΤΠ και του ΚΤΠ) και των συμβοηθούτων μελών που επισημάναμε, και οι τάξεις «φορείς» της πραγματικής κυριότητας της «γκρίζας ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ (μεσαία αστική ή καπιταλιστική τάξη) παρουσιάζουν διαρκή αριθμητική μείωση μετά το 2008, ενώ είχε προηγηθεί μείωση και το 2007. Ως ποσοστά της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού επίσης μειώνονται μετά το 2008, ενώ και εδώ είχε προηγηθεί μείωση το 2007. Έτσι, από 1,43% της συνολικής απασχόλησης το 2006 έπεσαν στο 0,73% το 2014. Και από 1,30% του εργατικού δυναμικού το 2006 έπεσαν στο 0,53% το 2014. Επομένως, η ποσοστιαία μείωσή τους είναι μεγαλύτερη τόσο της ποσοστιαίας μείωσης της απασχόλησης όσο και της ποσοστιαίας μείωσης του εργατικού δυναμικού την εξεταζόμενη περίοδο.

Η μείωση αυτή των «φορέων» της πραγματικής κυριότητας στην «γκρίζα ζώνη» αναλύεται σε μείωση τόσο των «εργοδοτών» (δηλαδή των εμφανιζόμενων ως «υπευθύνων» των επιχειρήσεων) όσο και σε μείωση των «συμβοηθούτων μελών».

78. Και εδώ τα εύρη δεν συμπίπτουν με τα δικά μας για τον προσδιορισμό του ΚΤΠ και της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ, ωστόσο τα θεωρούμε ενδεικτικά.

79. Επαναλαμβάνουμε και εδώ ότι, αν και το εύρος αυτό δεν συμπίπτει με το δικό μας για τον προσδιορισμό της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ, το θεωρούμε ωστόσο ως ενδεικτικό.

Ακολουθώντας τη μείωση των εργοδοτών της καπιταλιστικής και της μεσαίας αστικής τάξης, που ήδη επισημάναμε, οι εργοδότες της «γκρίζας ζώνης» μειώνονται διαρκώς (με εξαίρεση τη μείωση το 2007) μετά το 2008. Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού οι εργοδότες της «γκρίζας ζώνης» μειώνονται (εξαιρουμένης επίσης της μείωσης το 2007) συνεχώς μετά το 2008. Έτσι, από 1,05% της συνολικής απασχόλησης το 2006 έπεσαν στο 0,56% το 2014. Και από 0,96% του εργατικού δυναμικού το 2006 έπεσαν στο 0,41% το 2014. Επομένως, η ποσοστιαία μείωσή τους είναι μεγαλύτερη τόσο της ποσοστιαίας μείωσης της απασχόλησης όσο και της ποσοστιαίας μείωσης του εργατικού δυναμικού τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Τα συμβοηθούντα μέλη της «γκρίζας ζώνης» μειώνονται επίσης μετά το 2008 (με εξαίρεση τη μείωση το 2007), παρουσιάζουν ωστόσο μια προσωρινή αύξηση το 2012. Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού επίσης μειώνονται μετά το 2008 (με εξαίρεση επίσης τη μείωση το 2007 για το ποσοστό τους ως προς τη συνολική απασχόληση) με μια μικρή άνοδο το 2012 που δεν αναιρεί τη μειωτική τάση. Έτσι, από 0,38% της συνολικής απασχόλησης τα συμβοηθούντα μέλη της «γκρίζας ζώνης» μειώθηκαν στο 0,16%. Επίσης από 0,34% του εργατικού δυναμικού μειώθηκαν στο 0,12%. Επομένως, η ποσοστιαία μείωση των συμβοηθούντων μέλη της «γκρίζας ζώνης» είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης τόσο της απασχόλησης όσο και του εργατικού δυναμικού.

Η νέα μικροαστική τάξη της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ μειώνεται αριθμητικά μετά το 2010, εμφανίζει μια προσωρινή αύξηση το 2012 και μειώνεται τη διετία 2013-2014. Μια ανάλογη πορεία εμφανίζει και το ποσοστό της επί της συνολικής απασχόλησης και επί του εργατικού δυναμικού. Το ποσοστό, εντούτοις, της νέας μικροαστικής τάξης της «γκρίζας ζώνης» επί της συνολικής απασχόλησης αυξήθηκε στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, όπως αυξήθηκε και της νέας μικροαστικής τάξης του ΚΤΠ στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις. Το 2006 η νέα μικροαστική τάξη της «γκρίζας ζώνης» αποτελούσε το 0,39% της συνολικής απασχόλησης, ενώ το 2014 το 0,44%. Έπεσε όμως το ποσοστό της επί του εργατικού δυναμικού. Το 2006 αποτελούσε το 0,36% του εργατικού δυναμικού και το 2014 το 0,32%. Επομένως, η ποσοστιαία μείωση της νέας μικροαστικής τάξης της «γκρίζας ζώνης» είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της απασχόλησης, αλλά μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης του εργατικού δυναμικού.

Ακολουθώντας τη μείωση τόσο της νόθας εργατικής τάξης όσο και της εργατικής τάξης, η νόθα εργατική ή εργατική τάξη της «γκρίζας ζώνης» επίσης μειώνεται. Σε αριθμητικό μέγεθος η μείωση είναι συνεχής μετά το 2007. Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, η μείωση αρχίζει μετά το 2007 και διακόπτεται από μικρές αυξήσεις το 2010 και το 2013, οι οποίες ωστόσο δεν αναιρούν την τάση μείωσης. Έτσι, ενώ το 2006 το ποσοστό του συνόλου της νόθας εργατικής ή εργατικής τάξης ήταν το 7,93% της απασχόλησης, το 2014 έπεσε στο 7,07%. Ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, η μείωση αρχίζει μετά το 2007 και είναι συνεχής. Έτσι, από το 7,23% του εργατικού δυναμικού το 2006, το σύνολο της νόθας εργατικής ή εργατικής τάξης έπεσε στο 5,19% το 2014. Επομένως, και για το σύνολο της νόθας εργατικής ή εργατικής τάξης η ποσοστιαία μείωση είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης τόσο της απασχόλησης όσο και του εργατικού δυναμικού.

14.6 Κοινωνικές τάξεις του στενού και ευρύτερου δημόσιου τομέα

14.6.1 Ο στενός δημόσιος τομέας

Ο στενός δημόσιος τομέας αποτελείται από τις δημόσιες υπηρεσίες, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ΝΠΔΔ), τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου (ΝΠΙΔ) του δημοσίου, τους δήμους ή κοινότητες και τις δημοτικές επιχειρήσεις. Ο στενός δημόσιος τομέας συνίσταται σε ό,τι έχουμε αποκαλέσει κρατικό μηχανισμό.

Εντός του κρατικού μηχανισμού συγκροτούνται η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, η νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού και η κατώτερη μισθωτή βαθμίδα.

Η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία αποτελείται από τους μισθωτούς που είναι ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη και ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού επί άλλων μισθωτών.

Η νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού αποτελείται από τους μισθωτούς που ανήκουν στις επαγγελματικές κατηγορίες «επαγγελματίες», «τεχνικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα», «υπάλληλοι γραφείου», «απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές» καθώς και «πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν». Σε αυτούς προστίθενται και οι μισθωτοί που δηλώ-

Πίνακας 14.19: Κοινωνικές τάξεις του κρατικού μηχανισμού, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Ανώτερη κρατική γραφειοκρατία (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1)	Νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-2, Ε16-3, Ε16-4, Ε16-5, Ε16-0, Ε17-3) + (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3)	Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-6, Ε16-7, Ε16-8, Ε16-9, Ε17-3)
2006	12.893	731.025	122.846
2007	14.209	747.628	120.653
2008	12.853	753.101	109.592
2009	11.413	750.553	115.383
2010	10.690	747.003	109.880
2011	8.627	731.186	85.371
2012	7.843	654.461	86.882
2013	7.488	636.003	85.202
2014	9.574	627.084	78.061

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

νουν ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη, αλλά δεν ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού επί άλλων μισθωτών.

Η κατώτερη μισθωτή βαθμίδα απαρτίζεται από τους μισθωτούς του δημόσιου τομέα που δηλώνουν τις επαγγελματικές κατηγορίες «ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς», «ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα», «χειριστές βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού» και «ανειδίκευτοι εργάτες, χειρωνάκτες και μικροεπαγγελματίες».

Στον Πίνακα 14.19 καταγράφονται τα απόλυτα μεγέθη των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται στο πλαίσιο του κρατικού μηχανισμού και στους Πίνακες 14.20 και 14.21 τα ποσοστά τους επί της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού αντίστοιχα για την περίοδο 2006-2014.

Όλες οι κοινωνικές τάξεις του κρατικού μηχανισμού μειώνονται αριθμητικά, ως συνέπεια της μείωσης της μισθωτής απασχόλησης στον στενό δημόσιο τομέα που ήδη έχουμε επισημάνει.

Η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία μειώνεται αριθμητικά μετά το 2007, εμφανίζει ωστόσο μια μικρή αύξηση το 2014, που δεν αναιρεί, όμως, τη γενική

Πίνακας 14.20: Κοινωνικές τάξεις του κρατικού μηχανισμού ως % της συνολικής απασχόλησης, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Ανώτερη κρατική γραφειοκρατία (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-1, Ε36-1, Ε17-3)	Νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-2, Ε16-3, Ε16-4, Ε16-5, Ε16-0, Ε17-3) + (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3)	Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-6, Ε16-7, Ε16-8, Ε16-9, Ε17-3)	Σύνολο κοινωνικών τάξεων του κρατικού μηχανισμού
2006	0,28	16,13	2,71	19,13*
2007	0,31	16,35	2,64	19,30
2008	0,28	16,24	2,36	18,88
2009	0,25	16,37	2,52	19,14
2010	0,24	16,84	2,48	19,56
2011	0,21	17,73	2,07	20,01
2012	0,21	17,55	2,33	20,09
2013	0,21	17,99	2,41	20,61
2014	0,27	17,72	2,21	20,20

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Σημείωση: * Η στήλη υπολογίστηκε με βάση τα απόλυτα μεγέθη, η μη ακρίβεια της οριζόντιας άθροισης των ποσοστών οφείλεται στις στρογγυλοποιήσεις.

αριθμητική της μείωσης. Η εξέλιξη αυτή αντανακλάται και ως προς το ποσοστό της επί της συνολικής απασχόλησης και ως προς το ποσοστό της επί του εργατικού δυναμικού. Το 2006 η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία αποτελούσε το 0,28% της συνολικής απασχόλησης, ενώ το 2014 το ποσοστό αυτό έπεσε στο 0,27%. Επίσης το 2006 κάλυπτε το 0,26% του εργατικού δυναμικού, ενώ το 2014 το 0,2% του εργατικού δυναμικού. Επομένως, η ποσοστιαία μείωση της ανώτερης κρατικής γραφειοκρατίας είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης τόσο της απασχόλησης όσο και του εργατικού δυναμικού.

Η νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού μειώνεται συνεχώς αριθμητικά μετά το 2008. Ωστόσο το ποσοστό της αυξάνεται ως προς τη συνολική απασχόληση. Από 16,13% το 2006 έφτασε στο 17,72% το 2014. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της νέας μικροαστικής τάξης του κρατικού μηχανισμού

Πίνακας 14.21: Κοινωνικές τάξεις του κρατικού μηχανισμού ως % του εργατικού δυναμικού, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Ανώτερη κρατική γραφειοκρατία (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-1, Ε36-1, Ε17-3)	Νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-2, Ε16-3, Ε16-4, Ε16-5, Ε16-0, Ε17-3) + (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3)	Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα (Κ1, Ε15-1, Ε15-2, Ε15-3, Ε16-6, Ε16-7, Ε16-8, Ε16-9, Ε17-3)
2006	0,26	14,70	2,47
2007	0,29	15,01	2,42
2008	0,26	15,05	2,19
2009	0,23	14,89	2,29
2010	0,21	14,82	2,18
2011	0,17	14,80	1,73
2012	0,16	13,38	1,78
2013	0,15	13,08	1,75
2014	0,20	13,01	1,62

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΒΕΔ, επεξεργασία δική μας

είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης την εξεταζόμενη περίοδο. Ως ποσοστό επί του εργατικού δυναμικού η νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού μειώνεται συνεχώς μετά το 2008. Έτσι, από το 14,70% του εργατικού δυναμικού το 2006 έπεσε στο 13,01% το 2014. Συνεπώς, η ποσοστιαία μείωση της νέας μικροαστικής τάξης του κρατικού μηχανισμού είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης του εργατικού δυναμικού την εξεταζόμενη περίοδο.

Με επιμέρους αυξομειώσεις, η κατώτερη μισθωτή βαθμίδα μειώνεται αριθμητικά στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, ιδίως μετά το 2010. Το ίδιο συμβαίνει και με τα ποσοστά της επί της συνολικής απασχόλησης και επί του εργατικού δυναμικού, τα οποία βαίνουν μειούμενα με αυξομειώσεις. Το 2006 αποτελούσε το 2,71% της συνολικής απασχόλησης και το 2014 το 2,21%. Επίσης, το 2006 αποτελούσε το 2,47% του εργατικού δυναμικού και το 2014 το 1,62%. Κατά συνέπεια, η ποσοστιαία μείωση της κατώτερης μισθωτής βαθμίδας είναι μεγαλύτερη

τερη της ποσοστιαίας μείωσης τόσο της απασχόλησης όσο και του εργατικού δυναμικού την εξεταζόμενη περίοδο. Θα προσθέσουμε δύο παρατηρήσεις:

Πρώτον, η απασχόληση στον στενό δημόσιο τομέα ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης αυξήθηκε την εξεταζόμενη περίοδο, όπως μπορούμε να δούμε από την τελευταία στήλη του Πίνακα 14.20. Από 19,13% το 2006 ανήλθε σε 20,2% το 2014. Επομένως, η ποσοστιαία μείωση της απασχόλησης στον στενό δημόσιο τομέα ήταν μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης την εξεταζόμενη περίοδο – όπως ήταν και μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της μισθωτής απασχόλησης. Αυτό οφείλεται, όπως ήδη επισημάναμε (στην Υποενότητα 13.4), στη μεγαλύτερη εργασιακή ασφάλεια στον στενό δημόσιο τομέα και στο ισχυρότερο εκεί συνδικαλιστικό κίνημα.

Εντούτοις, δεύτερον, η απασχόληση στον στενό δημόσιο τομέα, δηλαδή στον κρατικό μηχανισμό, είναι σχετικά ισχνή έναντι της απασχόλησης στην οικονομική βάση (ιδιωτικός τομέας της οικονομίας και κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις). Στην υπό εξέταση περίοδο είναι λίγο πάνω από το 19,5%. Αυτό σημαίνει ότι η απασχόληση που ορίζεται στο πλαίσιο των τρόπων παραγωγής αποτελεί τη συντριπτική πλειονότητα της απασχόλησης, λίγο κάτω από το 80,5%. Επομένως, από αυτή τη συντριπτική πλειονότητα – δηλαδή από τους τρόπους παραγωγής – προσδιορίζεται η μεγάλη μάζα των κοινωνικών τάξεων.⁸⁰

14.6.2 Ο ευρύτερος δημόσιος τομέας

Ο ευρύτερος δημόσιος τομέας αποτελείται από τις δημόσιες επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, τις κρατικές ή ελεγχόμενες από το κράτος τράπεζες και τις επιχειρήσεις που ελέγχονται από το Δημόσιο. Έχουμε θεωρήσει ότι ο ευρύτερος δημόσιος τομέας συγκροτεί τον ΚΤΠ των κρατικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων.

Εντός του ευρύτερου δημόσιου τομέα συγκροτούνται τρεις κοινωνικές τάξεις: οι μανάτζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων που ανήκουν στην καπιταλιστική τάξη, η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ και η εργατική τάξη.

Οι μανάτζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων είναι εκείνοι οι μισθωτοί που ανήκουν στα διευθυντικά στελέχη και ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού επί άλλων μισθωτών.

80. Θα πρέπει να είναι σαφές από την προηγηθείσα ανάλυση ότι οι κοινωνικές τάξεις ορίζονται στο πλαίσιο της απασχόλησης, καθώς οι άνεργοι δεν κατατάσσονται ταξικά.

Πίνακας 14.22: Κοινωνικές τάξεις του ΚΤΠ στις κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Καπιταλιστική τάξη: μάνατζερς κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (Κ1, Ε15-4, Ε15-5, Ε15-6, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1)	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (Κ1, Ε15-4, Ε15-5, Ε15-6, Ε17-3, Ε36-1) - (Κ1, Ε15-4, Ε15-5, Ε15-6, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1)	Εργατική τάξη (Κ1, Ε15-4, Ε15-5, Ε15-6, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3) + (Κ1, Ε15-4, Ε15-5, Ε15-6, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3)
2006	5.109	17.520	129.430
2007	4.504	16.724	120.393
2008	7.336	19.918	125.976
2009	7.430	16.762	110.494
2010	6.180	13.385	99.737
2011	3.661	12.159	92.408
2012	4.178	11.113	75.135
2013	5.220	13.073	70.988
2014	1.591	10.523	69.555

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ προκύπτει αν από το σύνολο των μισθωτών που ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού αφαιρεθούν τα ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη που ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού (δηλαδή όσοι εντάσσονται στους μάνατζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων).

Τέλος, στην εργατική τάξη ανήκει το σύνολο των μισθωτών που δεν ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού άλλων μισθωτών. Επιπλέον, στην εργατική τάξη προστίθενται και τα ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη που δηλώνουν πως δεν ασκούν καθήκοντα εποπτείας-συντονισμού άλλων μισθωτών. Όπως και στην περίπτωση των ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων, εκτιμούμε πως οι τελευταίοι εκφράζουν τη διαδικασία «χειρωνακτικοποίησης» της διανοητικής εργασίας.

Στον Πίνακα 14.22 καταγράφονται τα απόλυτα μεγέθη των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται στο πλαίσιο του ΚΤΠ των κρατικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων και στους Πίνακες 14.23 και 14.24 τα ποσοστά τους επί της συνο-

Πίνακας 14.23: Κοινωνικές τάξεις του ΚΤΠ στις κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις ως % της συνολικής απασχόλησης, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Καπιταλιστική τάξη: μάνατζερς κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (Κ1, Ε15-4, Ε15-5, Ε15-6, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1)	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (Κ1, Ε15-4, Ε15-5, Ε15-6, Ε17-3, Ε36-1) - (Κ1, Ε15-4, Ε15-5, Ε15-6, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-1)	Εργατική τάξη (Κ1, Ε15-4, Ε15-5, Ε15-6, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3) + (Κ1, Ε15-4, Ε15-5, Ε15-6, Ε16-1, Ε17-3, Ε36-2, Ε36-3)
2006	0,11	0,39	2,86
2007	0,10	0,37	2,63
2008	0,16	0,43	2,72
2009	0,16	0,37	2,41
2010	0,14	0,30	2,25
2011	0,09	0,29	2,24
2012	0,11	0,30	2,01
2013	0,15	0,37	2,01
2014	0,04	0,30	1,97

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

λικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού αντίστοιχα, για την περίοδο 2006-2014.

Όλες οι κοινωνικές τάξεις των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων μειώνονται αριθμητικά, ως συνέπεια της σημαντικότητας μείωσης της μισθωτής απασχόλησης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα που έχουμε ήδη επισημάνει (στην Ενότητα 13.4).

Οι μάνατζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων μειώνονται αριθμητικά μετά το 2009 (ενώ είχε προηγηθεί και μια μείωση το 2007), εμφανίζουν στη συνέχεια σημαντικές αυξομειώσεις και μειώνονται ιδιαίτερα μετά το 2013. Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού οι μάνατζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων εμφανίζουν μια ανάλογη πορεία. Το 2006 αποτελούσαν το 0,11% της συνολικής απασχόλησης, ενώ το 2014 το ποσοστό αυτό έπεσε στο 0,04%. Επίσης, το 2006 αποτελούσαν το 0,10% του εργατικού δυναμικού, ενώ το 2014 το ποσοστό αυτό έπεσε στο 0,03%. Επομένως, η ποσοστιαία μείωση των μάνατζερς στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις

Πίνακας 14.24: Κοινωνικές τάξεις του ΚΤΠ στις κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις ως % του εργατικού δυναμικού, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Καπιταλιστική τάξη: μανάτζερς κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (K1, E15-4, E15-5, E15-6, E16-1, E17-3, E36-1)	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (K1, E15-4, E15-5, E15-6, E17-3, E36-1) - (K1, E15-4, E15-5, E15-6, E16-1, E17-3, E36-1)	Εργατική τάξη (K1, E15-4, E15-5, E15-6, E17-3, E36-2, E36-3) + (K1, E15-4, E15-5, E15-6, E16-1, E17-3, E36-2, E36-3)
2006	0,10	0,35	2,60
2007	0,09	0,34	2,42
2008	0,15	0,40	2,52
2009	0,15	0,33	2,19
2010	0,12	0,27	1,98
2011	0,07	0,25	1,87
2012	0,09	0,23	1,54
2013	0,11	0,27	1,46
2014	0,03	0,22	1,44

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

ρήσεις είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης τόσο της απασχόλησης όσο και του εργατικού δυναμικού.

Η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ στις επιχειρήσεις αυτές μειώνεται αριθμητικά μετά το 2008, ενώ είχε προηγηθεί και εδώ μια μείωση το 2007, εμφανίζει ωστόσο μια μικρή προσωρινή άνοδο το 2013. Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ στις κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις μειώνεται αρχικά το 2007, μετά το 2008 εμφανίζει μια διαρκή πτώση, που διακόπτεται από μια προσωρινή άνοδο τη διετία 2012-2013. Έτσι από το 0,39% της συνολικής απασχόλησης το 2006 μειώθηκε στο 0,30% το 2014. Ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ στις κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις μειώνεται αρχικά το 2007, μετά το 2008 εμφανίζει μια διαρκή πτώση, που διακόπτεται από μια προσωρινή άνοδο το 2013. Έτσι, από το 0,35% του εργατικού δυναμικού το 2006 μειώθηκε στο 0,22% το 2014. Επομένως, η ποσοστιαία μείωση της νέας μικροαστικής τάξης του ΚΤΠ στις κρα-

τικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης τόσο της απασχόλησης όσο και του εργατικού δυναμικού.

Η εργατική τάξη των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων αριθμητικά μειώνεται συνεχώς μετά το 2008 (ενώ είχε προηγηθεί και στην περίπτωση αυτή μια μείωση το 2007). Ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού η πορεία είναι ανάλογη. Έτσι, από 2,86% της συνολικής απασχόλησης το 2006 μειώθηκε στο 1,97% το 2014 και από 2,6% του εργατικού δυναμικού το 2006 στο 1,44% το 2014. Επομένως, και για την εργατική τάξη στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις ισχύει ότι η ποσοστιαία μείωσή της είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης τόσο της απασχόλησης όσο και του εργατικού δυναμικού.

14.7 Σύνοψη της αναλυτικής ταξικής διαίρεσης

Στους Πίνακες 14.25 και 14.26 καταγράφονται συνολικά και αναλυτικά οι κοινωνικές τάξεις, όπως εξετάστηκαν στις Υποενότητες 14.1 έως και 14.6 ως προς τα ποσοστά τους στη συνολική απασχόληση και στο εργατικό δυναμικό αντίστοιχα. Έχει προστεθεί ωστόσο ο διαχωρισμός τους σε θεμελιώδεις και μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις.

Ένα πρώτο γενικό συγκριτικό σχόλιο με βάση την καταγραφή των κοινωνικών τάξεων ή των τμημάτων των κοινωνικών τάξεων που πραγματοποιήθηκε στην ενότητα αυτή είναι ότι τόσο με όρους ποσοστού επί της απασχόλησης όσο και ποσοστού επί του εργατικού δυναμικού, οι πολυπληθέστερες κοινωνικές τάξεις ή τμήματα αυτών στην ελληνική κοινωνία την εξεταζόμενη περίοδο είναι: η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, η εργατική τάξη που συγκροτείται στο πλαίσιο του ΚΤΠ των ιδιωτικών (καπιταλιστικών) επιχειρήσεων, η νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού και η νόθα εργατική τάξη. Θα επανέλθουμε στο συγκριτικό μέγεθος των κοινωνικών τάξεων στη συνέχεια, αφού πρώτα ενοποιήσουμε εκείνα τα τμήματα που ανήκουν σε μια τάξη, αλλά που εξετάστηκαν – για λόγους ακριβούς προσδιορισμού και στη βάση της μεθοδολογίας της εμπειρικής μας έρευνας – χωριστά.

Έχει ενδιαφέρον εδώ να παρατηρήσουμε ότι οι θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις μειώνονται ως ποσοστό επί της απασχόλησης από το 77,63% το 2006 στο 75,92% το 2014. Αντίστοιχα, οι μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις

αυξάνονται από το 22,37% το 2006 στο 24,08% το 2014. Η μείωση αυτή του ποσοστού των θεμελιωδών κοινωνικών τάξεων στη συνολική απασχόληση (και αντίστοιχα η άνοδος του ποσοστού των μη-θεμελιωδών ή ενδιάμεσων κοινωνικών τάξεων) παρατηρείται κατά το 2007 και μετά το 2008 και μέχρι το 2013, ενώ το 2014 εμφανίζεται μια μικρή αύξηση. Σε κάθε περίπτωση, ως προς τη συνολική απασχόληση, οι μεταβολές αυτές είναι σχετικά μικρές. Έτσι το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των απασχολούμενων –γύρω στο 77% για τη συνολική περίοδο– ανήκει στις θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις.

Όσον αφορά την παρατηρούμενη αύξηση των μη-θεμελιωδών ή ενδιάμεσων κοινωνικών τάξεων στη συνολική απασχόληση, αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί τόσο ως συνέπεια του γεγονότος, ότι αυξήθηκε (όπως έχουμε δει στην Υποενότητα 14.6.1) η απασχόληση την εξεταζόμενη περίοδο στον στενό δημόσιο τομέα ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης (που αποτελείται αποκλειστικά από μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις) όσο και ως συνέπεια του ότι δύο τμήματα μιας άλλης μη-θεμελιώδους ή ενδιάμεσης κοινωνικής τάξης, της νέας μικροαστικής τάξης του ΚΤΠ (τόσο στις ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις όσο και στην «γκρίζα ζώνη»), εμφάνισαν, (όπως επίσης είδαμε στις Υποενότητες 14.1 και 14.5), αύξηση του ποσοστού συμμετοχής τους στη συνολική απασχόληση για την ίδια περίοδο.

Ως προς το εργατικό δυναμικό μειώνονται τα ποσοστά τόσο των θεμελιωδών όσο και των μη-θεμελιωδών ή ενδιάμεσων κοινωνικών τάξεων στην εξεταζόμενη περίοδο, καθώς η ανεργία αυξάνεται από το 8,86% το 2006 στο 26,56% το 2014. Η μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση, κατά 15 ποσοστιαίες μονάδες, εμφανίζεται –στη βάση και όσων πιο πάνω αναφέραμε– στις θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις, όπου από ποσοστό 70,75% επί του εργατικού δυναμικού το 2006 έπεσαν στο 55,75%. Οι μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις μειώθηκαν από το 20,39% το 2006 στο 17,69% το 2014.

Στον Πίνακα 14.27 καταγράφονται οι απόλυτες και ποσοστιαίες μεταβολές των κοινωνικών τάξεων ή των τμημάτων τους και η απόλυτη και ποσοστιαία μεταβολή της ανεργίας μεταξύ των ετών 2008 και 2014, δηλαδή για την περίοδο που η οικονομική κρίση επιδρά επί της απασχόλησης. Όλες οι κοινωνικές τάξεις ή τμήματά τους (που δεν έχουν ακόμη ενοποιηθεί) εμφανίζουν μείωση, ενώ η ανεργία εμφανίζει, όπως ήδη έχουμε επισημάνει στην Υποενότητα 13.1, εξαιρετικά μεγάλη άνοδο (249,1%).

Πίνακας 14.25: Θεμελιώδεις και μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις με βάση την κοινωνική διαίρεση της εργασίας ως % της συνολικής απασχόλησης, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Κοινωνική διαίρεση της εργασίας	Κοινωνική τάξη	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις										
ΚΤΠ: ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις	Καπιταλιστική τάξη (1)	1,21	1,27	1,21	1,02	0,86	0,91	1,07	1,13	0,90
	Εργατική τάξη (3)	17,22	17,38	17,76	17,01	16,54	16,02	16,62	16,95	18,25
ΑΕΠ	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη: αυτοασπαρχολούμενοι χωρίς προσωπικό (4)	21,36	21,05	20,64	20,91	21,77	22,74	24,40	25,32	24,77
ΥΤΠ	Μεσαία αστική τάξη: εργοδότες (5)	6,13	6,11	6,30	6,62	6,31	6,17	5,60	5,20	4,95
	Νόθα εργατική τάξη (6)	13,46	13,21	13,96	14,83	14,75	14,25	12,86	11,60	12,92
Συμβοηθούντα μέλη ΑΕΠ και ΥΤΠ	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και μεσαία αστική τάξη (7)	5,92	5,89	5,30	5,30	5,18	5,29	4,62	4,58	4,32
«Γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ	Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη (8)	1,43	1,38	1,43	1,37	1,18	1,13	1,12	0,99	0,73
	Νόθα εργατική τάξη ή Εργατική τάξη (10)	7,93	8,39	8,17	7,87	7,89	7,74	7,13	7,17	7,07
ΚΤΠ: κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις	Καπιταλιστική τάξη: Μάντζερς κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (14)	0,11	0,10	0,16	0,16	0,14	0,09	0,11	0,15	0,04
	Εργατική τάξη (16)	2,86	2,63	2,72	2,41	2,25	2,24	2,01	2,01	1,97
Σύνολο θεμελιωδών κοινωνικών τάξεων		77,63	77,42	77,65	77,50	76,87	76,59	75,54	75,10	75,92

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

(Συνέχεια από την προηγούμενη σελίδα)

Μη-θμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις

ΚΤΠ : ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (2)	2,46	2,49	2,56	2,50	2,70	2,68	3,42	3,32	3,15
«Γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (9)	0,39	0,42	0,48	0,50	0,57	0,42	0,66	0,60	0,44
	Ανώτερη κρατική γραφειοκρατία (11)	0,28	0,31	0,28	0,25	0,24	0,21	0,21	0,21	0,27
Κρατικός μηχανισμός	Νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού (12)	16,13	16,35	16,24	16,37	16,84	17,73	17,55	17,99	17,72
	Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα (13)	2,71	2,64	2,36	2,52	2,48	2,07	2,33	2,41	2,21
ΚΤΠ: κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (15)	0,39	0,37	0,43	0,37	0,30	0,29	0,30	0,37	0,30
ΣΥΝΟΛΟ μη-θμελιωδών ή ενδιάμεσων κοινωνικών τάξεων		22,37	22,58	22,35	22,50	23,13	23,41	24,46	24,90	24,08
Σύνολο κοινωνικών τάξεων		100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 14.26: Θεμελιώδεις και μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις με βάση την κοινωνική διαίρεση της εργασίας ως % του εργατικού δυναμικού, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Κοινωνική διαίρεση της εργασίας	Κοινωνική τάξη και άνεργοι	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις										
ΚΤΠ: ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις	Καπιταλιστική τάξη (1)	1,10	1,17	1,12	0,92	0,76	0,76	0,82	0,82	0,66
	Εργατική τάξη (3)	15,70	15,96	16,46	15,47	14,55	13,37	12,67	12,32	13,40
ΑΕΠ	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη: αυτοασπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό (4)	19,47	19,33	19,13	19,02	19,16	18,99	18,60	18,41	18,19
ΥΤΠ	Μεσαία αστική τάξη: εργοδότες (5)	5,59	5,61	5,84	6,03	5,56	5,15	4,27	3,78	3,64
	Νόθα εργατική τάξη (6)	12,27	12,13	12,94	13,49	12,98	11,90	9,80	8,43	9,49
Συμβοηθούντα μέλη ΑΕΠ και ΥΤΠ	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και μεσαία αστική τάξη (7)	5,39	5,41	4,91	4,83	4,56	4,42	3,52	3,33	3,17
«Γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ	Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη (8)	1,30	1,27	1,33	1,25	1,04	0,95	0,85	0,72	0,53
	Νόθα εργατική τάξη ή Εργατική τάξη (10)	7,23	7,71	7,58	7,16	6,94	6,46	5,43	5,21	5,19
ΚΤΠ: κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις	Καπιταλιστική τάξη: Μάνατζερς κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (14)	0,10	0,09	0,15	0,15	0,12	0,07	0,09	0,11	0,03
	Εργατική τάξη (16)	2,60	2,42	2,52	2,19	1,98	1,87	1,54	1,46	1,44
Σύνολο θεμελιωδών κοινωνικών τάξεων		70,75	71,08	71,96	70,50	67,65	63,94	57,58	54,59	55,75

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

Πίνακας 14.27: Θεμελιώδεις και μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις με βάση την κοινωνική διαίρεση της εργασίας και άνεργοι, μεταβολές μεταξύ των ετών 2008 και 2014 (Β' τρίμηνο)

Κοινωνική διαίρεση της εργασίας	Κοινωνική τάξη	Μεταβολή 2008-2014	% Μεταβολή 2008-2014
Θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις			
ΚΤΠ: ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις	Καπιταλιστική τάξη (1)	-24.280	-43,34
	Εργατική τάξη (3)	-177.690	-21,57
ΑΕΠ	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη: αυτοασχολούμενοι χωρίς προσωπικό (4)	-80.642	-8,42
ΥΤΠ	Μεσαία αστική τάξη: εργοδότες (5)	-116.725	-39,97
	Νόθα εργατική τάξη (6)	-189.990	-29,35
Συμβολθούντα μέλη ΑΕΠ και ΥΤΠ	Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και μεσαία αστική τάξη (7)	-92.939	-37,83
	Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη (8)	-40.851	-61,41
«Γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ	Νόθα εργατική τάξη ή Εργατική τάξη (10)	-128.730	-33,96
ΚΤΠ: κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις	Καπιταλιστική τάξη: Μάντζεφς κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (14)	-5.745	-78,31
ΣΥΝΟΛΟ θεμελιωδών κοινωνικών τάξεων	Εργατική τάξη (16)	-56.421	-44,79
		-914.013	-25,38%

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

(Συνέχεια από την προηγούμενη σελίδα)

Μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις

ΚΤΠ - ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (2)	-7.219	-6,08
«Γκρίζα ζώνη» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (9)	-6.719	-30,04
	Ανώτερη κρατική γραφειοκρατία (11)	-3.279	-25,51
Κρατικός μηχανισμός	Νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού (12)	-126.017	-16,73
	Κατώτερο μισθωτό στρώμα (13)	-31.531	-28,77
ΚΤΠ: κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις	Νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ (15)	-9.395	-47,17
Σύνολο μη-θεμελιωδών ή ενδιάμεσων κοινωνικών τάξεων		-184.160	-17,77
Σύνολο	Άνεργοι (17)	913.416	249,10
		-184.757	-3,69

Πηγή: ΓΤ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Οι μεγαλύτερες ποσοστιαίες μειώσεις εμφανίζονται, όπως αναμέναμε στη βάση των όσων παραπάνω επισημάναμε, στις θεμελιώδεις κοινωνικές τάξεις. Τη μεγαλύτερη μείωση μεταξύ των ετών 2008 και 2014 εμφανίζουν: οι μάνατζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (-78,31%), η μεσαία αστική ή καπιταλιστική τάξη της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ (-61,41%), η καπιταλιστική τάξη στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις (-43,34%), η εργατική τάξη στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις (-44,79%), οι εργοδότες της μεσαίας αστικής τάξης (-39,97%) και τα συμβοηθούντα μέλη της ΑΕΠ και του ΥΤΠ που ανήκουν είτε στην παραδοσιακή είτε στη μεσαία αστική τάξη (-37,83%). Είναι η μείωση της απασχόλησης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα που κυρίως πλήττεται από τις μνημονιακές πολιτικές μείωσης της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα (βλ. Ενότητα 13.4), που οδηγεί στις σημαντικότερες μειώσεις τόσο των μάνατζερς στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις όσο και της εργατικής τάξης στις επιχειρήσεις αυτές. Είναι η μείωση των εργοδοτικών τάξεων (του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας) ως αποτέλεσμα της οικονομικής ύφεσης και των μνημονιακών πολιτικών που πυροδοτεί και τη μείωση των μισθωτών τάξεων: νόθα εργατική ή εργατική τάξη της «γκρίζας ζώνης» (-33,96%), νόθα εργατική τάξη (-29,35%) και εργατική τάξη (-21,57%).

Όσον αφορά τις μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις, τη μεγαλύτερη μείωση εμφανίζει η νέα μικροαστική τάξη του ΚΤΠ στις κρατικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις (-47,17%), που συναρτάται, επίσης, με τη μείωση της απασχόλησης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα.

15. Οι κοινωνικές τάξεις στην ελληνική οικονομία την περίοδο 2006-2014

Στην ενότητα αυτή και με βάση την αναλυτική ταξική διαίρεση της Ενότητας 14 θα προχωρήσουμε στην τελική καταγραφή των κοινωνικών τάξεων της ελληνικής κοινωνίας για την περίοδο 2006-2014, ενοποιώντας τα τμήματα εκείνα των κοινωνικών τάξεων που εξετάστηκαν χωριστά, αλλά ανήκουν σε μια τάξη. Αυτό αποτυπώνεται στους Πίνακες 15.1 και 15.2 όπου καταγράφονται οι κοινωνικές τάξεις ως ποσοστό επί της συνολικής απασχόλησης και επί του εργατικού δυναμικού. Τέλος, στον Πίνακα 15.3 παρουσιάζονται οι μεταβολές των κοινωνικών τάξεων και της ανεργίας μεταξύ των ετών 2008 και 2014, δηλαδή για την περίοδο που η οικονομική κρίση επιδρά επί της συνολικής απασχόλησης.

Θα προχωρήσουμε σε έναν βασικό σχολιασμό (Πίνακας 15.1), που σε μεγάλο βαθμό συγκεφαλαιώνει και συμπυκνώνει την ανάλυση που επιχειρήσαμε στην Ενότητα 14. Άλλωστε, όπως έχουμε επισημάνει στην παρούσα ανάλυση, οι κοινωνικές τάξεις έχουν ως βάση αναφοράς τους τη συνολική απασχόληση και όχι το εργατικό δυναμικό, εφόσον δεν εντάσσουμε ταξικά τους ανέργους.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 15.1, η μαζικότερη με όρους ποσοστού στη συνολική απασχόληση κοινωνική τάξη είναι η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, η οποία μάλιστα εμφανίζει αυξημένο ποσοστό στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου: από 21,36% το 2006 σε 24,77% το 2014 (βλ. και Υποενότητα 14.2). Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη υποεκτιμάται, καθώς δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν τα συμβοηθούντα μέλη που απασχολούνται στο πλαίσιο της ΑΕΠ. Μπορεί, ωστόσο, και να υπερεκτιμάται στο μέτρο που συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν μισθωτοί, οι οποίοι εμφανίζονται ως αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό, π.χ. με «μπλοκάκι».

Ακολουθούν με μικρές διαφορές ως ποσοστά στη συνολική απασχόληση κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται η νέα μικροαστική τάξη (του ΚΤΠ

και του κρατικού μηχανισμού) και η εργατική τάξη (που συγκροτείται είτε στις ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις είτε στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις).

Η νέα μικροαστική τάξη εμφανίζει άνοδο του ποσοστού της στη συνολική απασχόληση στη διάρκεια της περιόδου: από 19,37% το 2006 σε 21,61% το 2014. Η νέα μικροαστική τάξη μπορεί να υποεκτιμάται για τον λόγο που μπορεί να υπερεκτιμάται η παραδοσιακή μικροαστική τάξη. Μπορεί, ωστόσο, και να υπερεκτιμάται, λόγω πιθανής υπερεκτίμησης της νέας μικροαστικής τάξης του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της ελληνικής οικονομίας. Όπως εξηγήσαμε αναλυτικά στην Ενότητα 12, ως συνέπεια της μεθοδολογίας που ακολουθήσαμε στον προσδιορισμό των τρόπων παραγωγής με βάση το κριτήριο της απασχολούμενης μισθωτής εργασίας, είναι πιθανή μια υπερεκτίμηση του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της ελληνικής οικονομίας και μια αντίστοιχη υποεκτίμηση του ΥΤΠ (αυτό εξαρτάται από τον αριθμό των συμβοηθούντων μελών της οικογενειακής «συλλογικής οντότητας» που εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία μιας επιχείρησης). Επομένως είναι πιθανή και μια υπερεκτίμηση των κοινωνικών τάξεων που συγκροτούνται στο πλαίσιο του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, άρα και της νέας μικροαστικής τάξης του ΚΤΠ που συγκροτείται στις ιδιωτικές (καπιταλιστικές) επιχειρήσεις.

Η εργατική τάξη ως σύνολο εμφανίζει μικρή άνοδο του ποσοστού της στη συνολική απασχόληση στη διάρκεια της περιόδου: από 20,08% το 2006 σε 20,22% το 2014. Η εργατική τάξη μπορεί να υποεκτιμάται επίσης για τον λόγο που μπορεί να υπερεκτιμάται η παραδοσιακή μικροαστική τάξη. Επίσης, η εργατική τάξη μπορεί να υποεκτιμάται και αυτό να οφείλεται στην αδυναμία συμπερίληψης της αδήλωτης-«μαύρης» εργασίας. Ωστόσο η εργατική τάξη μπορεί να υπερεκτιμάται, λόγω της πιθανής υπερεκτίμησης του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της ελληνικής οικονομίας, όπως εξηγήσαμε και πιο πριν.

Η νόθα εργατική τάξη εμφανίζεται η τέταρτη σε μέγεθος κοινωνική τάξη όσον αφορά το ποσοστό της στη συνολική απασχόληση την περίοδο 2006-2014. Το ποσοστό της στη συνολική απασχόληση παρουσιάζει μια μικρή πτώση στη διάρκεια της περιόδου: από 13,46% το 2006 σε 12,92% το 2014 (βλ. και Υποενότητα 14.3). Για τη νόθα εργατική τάξη εμφανίζονται μόνο παράγοντες πιθανής υποεκτίμησης. Πρώτον, μπορεί να υποεκτιμάται για τον λόγο που μπορεί να υπερεκτιμάται η παραδοσιακή μικροαστική τάξη και δεύτερον, μπορεί να υποεκτι-

μάται λόγω της πιθανής υποεκτίμησης του ΥΤΠ έναντι του ΚΤΠ, στη βάση όσων και νωρίτερα υπενθυμίσαμε.

Το σύνολο νόθα εργατική ή εργατική τάξη της «γκρίζας ζώνης» μεταξύ ΥΤΠ και ΚΤΠ ακολουθεί σε μέγεθος, ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, τη νόθα εργατική τάξη. Το ποσοστό του στη συνολική απασχόληση παρουσιάζει μια μικρή πτώση στη διάρκεια της περιόδου: από 7,93% το 2006 σε 7,07% το 2014 (βλ. και Υποενότητα 14.5). Και το σύνολο αυτό μπορεί να υποεκτιμάται για τον λόγο που μπορεί να υπερεκτιμάται η παραδοσιακή μικροαστική τάξη. Επιπρόσθετα, στη βάση όσων και πιο πάνω εκθέσαμε, στο πλαίσιο αυτού του συνόλου είναι πιθανόν την ισχυρότερη παρουσία να έχει η νόθα εργατική και όχι η εργατική τάξη, καθώς εντός αυτού του συνόλου είναι πιθανόν να κυριαρχεί αριθμητικά ο ΥΤΠ και όχι ο ΚΤΠ.

Η μεσαία αστική τάξη (εργοδότες) έπεται ως πέμπτη σε μέγεθος κοινωνική τάξη ως προς τα ποσοστά της στη συνολική απασχόληση την περίοδο που εξετάζουμε. Τα ποσοστά αυτά βαίνουν μειούμενα: από 6,13% της συνολικής απασχόλησης το 2006 στο 4,95% το 2014 (βλ. και Υποενότητα 14.3). Πρώτον, η μεσαία αστική τάξη, εφόσον περιλαμβάνει μόνο τους εργοδότες (δηλαδή τους εμφανιζόμενους ως «υπεύθυνους στις επιχειρήσεις του ΥΤΠ) πιθανόν υποεκτιμάται, λόγω της μη συμπερίληψης σε αυτήν των συμβοηθούντων μελών που απασχολούνται στο πλαίσιο του ΥΤΠ. Μπορεί να υποεκτιμάται, δεύτερον, όπως και η νόθα εργατική τάξη, στον βαθμό της υποεκτίμησης του ΥΤΠ.

Τα συμβοηθούντα μέλη που δεν ήταν δυνατόν να ενταχθούν είτε στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη της ΑΕΠ είτε στη μεσαία αστική τάξη του ΥΤΠ εμφανίζουν μείωση των ποσοστών τους ως προς τη συνολική απασχόληση στη συγκριμένη περίοδο: από 5,92% το 2006 σε 4,32 το 2014 (βλ. και Υποενότητα 14.4).

Μείωση επίσης των ποσοστών της ως προς τη συνολική απασχόληση εμφανίζει η κατώτερη μισθωτή βαθμίδα την περίοδο αυτή: από 2,71% το 2006 σε 2,21% το 2014 (βλ. και Υποενότητα 14.6.1).

Το ίδιο ισχύει και για το σύνολο μεσαία αστική ή καπιταλιστική τάξη: από το 1,43% της συνολικής απασχόλησης το 2006 έπεσε στο 0,73% το 2014 (βλ. και Υποενότητα 14.5). Για το σύνολο αυτό ισχύει κατ' αντιστοιχία με τα όσα έχουμε επισημάνει και για το σύνολο νόθα εργατική ή εργατική τάξη, ότι στο πλαίσιο αυτού του συνόλου είναι πιθανόν την ισχυρότερη παρουσία να έχει η μεσαία αστική τάξη και όχι η καπιταλιστική τάξη, καθώς εντός αυτού του συνόλου είναι

πιθανόν να κυριαρχεί αριθμητικά ο ΥΤΠ και όχι ο ΚΤΠ. Το σύνολο μεσαία αστική ή καπιταλιστική τάξη μπορεί να υπερεκτιμάται γιατί συμπεριλαμβάνονται σε αυτό συμβοηθούντα μέλη που πιθανόν να έπρεπε να ενταχθούν είτε στη μεσαία αστική τάξη (αυτό είναι εμφανές και στη βάση και όσων πιο πάνω αναφέρθηκαν) είτε στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη, δεδομένων όσων στην Ενότητα 12 εξηγήσαμε για το πρόβλημα της ταξικής ένταξης των συμβοηθούντων μελών.

Η καπιταλιστική τάξη ως σύνολο επίσης μειώνεται στην υπό εξέταση περίοδο ως ποσοστό στη συνολική απασχόληση: από 1,32% το 2006 έπεσε στο 0,94% το 2014. Η καπιταλιστική τάξη μπορεί να υπερεκτιμάται για δύο λόγους: Πρώτον, γιατί συμπεριλαμβάνονται στην καπιταλιστική τάξη του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας συμβοηθούντα μέλη που πιθανόν να έπρεπε να ενταχθούν είτε στη μεσαία αστική είτε στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη, με βάση τα όσα σχετικά επίσης διασαφηνίσαμε στην Ενότητα 12. Δεύτερον, μπορεί να υπερεκτιμάται στο μέτρο της υπερεκτίμησης του ΚΤΠ στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας και, της αντίστοιχης, υποεκτίμησης του ΥΤΠ (βλ. και πιο πριν).

Τέλος, η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία είναι η μικρότερη κοινωνική τάξη, ως προς το ποσοστό της επί της συνολικής απασχόλησης, το οποίο και φθίνει ελαφρώς την εξεταζόμενη περίοδο: από 0,28% το 2006 μειώθηκε στο 0,27% το 2014 (βλ. και Ενότητα 14.6.1).

Ερχόμαστε στον Πίνακα 15.2. Καταρχήν, ως αποτέλεσμα του υπολογισμού των κοινωνικών τάξεων ως ποσοστών επί του εργατικού δυναμικού, και δεδομένης της σημαντικότητας αύξησης της ανεργίας, όλες οι κοινωνικές τάξεις εμφανίζουν μειωμένα ποσοστά σε σχέση με τον Πίνακα 15.1. Κατά τα λοιπά, δεν έχουμε να προσθέσουμε κάτι αναλυτικό προς την κάθε κοινωνική τάξη.

Το ενδιαφέρον του πίνακα αυτού είναι ότι μας προσφέρει μια δυνατότητα σύγκρισης με τα ευρήματα της μελέτης Σακελλαρόπουλου που έχουμε ήδη παρουσιάσει, καθώς ο Σακελλαρόπουλος υπολογίζει τα ποσοστά των κοινωνικών τάξεων επί του εργατικού δυναμικού και όχι τυχαία, εφόσον εντάσσει τους άνεργους ταξικά, όπως έχουμε δει. Αναγκαστικά η σύγκριση περιορίζεται στα δύο κοινά έτη της εμπειρικής διερεύνησης: το 2009 και το 2014. Επίσης, αναγκαστικά περιορίζεται στις κοινές κοινωνικές τάξεις μεταξύ της δικής του και της δικής μας ανάλυσης. Στους λόγους αυτών των διαφορών δεν θα επανέλθουμε εδώ, παραπέμπουμε στην ανάλυση της Ενότητας 11. Τα δεδομένα της σύγκρισης όσον αφορά τα ευρήματα Σακελλαρόπουλου έχουν παρατεθεί στον Πίνακα 11.1.

Με βάση την προσέγγιση Σακελλαρόπουλου, η αστική (καπιταλιστική) τάξη προσδιορίζεται στο 3,2% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (εργατικού δυναμικού) το 2009 και στο 2,8% το 2014. Με βάση τη δική μας προσέγγιση, η καπιταλιστική τάξη προσδιορίζεται στο 1,07% του εργατικού δυναμικού για το 2009 και στο 0,69% το 2014. Είναι σαφής η υπερεκτίμηση της καπιταλιστικής τάξης από τον Σακελλαρόπουλο. Η υπερεκτίμηση αυτή εξακολουθεί ακόμη και αν προσθέσουμε καπιταλιστική τάξη και ανώτερη κρατική γραφειοκρατία: 1,3% το 2009 και 0,89% το 2014.

Με βάση την προσέγγιση Σακελλαρόπουλου, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη προσδιορίζεται στο 7,3% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (εργατικού δυναμικού) το 2009 και στο 6,9% το 2014. Με βάση τη δική μας προσέγγιση, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη προσδιορίζεται στο 19,02% του εργατικού δυναμικού για το 2009 και στο 18,19% το 2014. Είναι σαφής η υποεκτίμηση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης από τον Σακελλαρόπουλο. Η υποεκτίμηση αυτή γίνεται μεγαλύτερη τουλάχιστον ως προς την υποεκτίμηση στη δική μας προσέγγιση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, λόγω της μη ένταξης σε αυτήν των συμβοηθούτων μελών.

Η νέα μικροαστική τάξη, με βάση την προσέγγιση Σακελλαρόπουλου, προσδιορίζεται στο 29,5% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (εργατικού δυναμικού) το 2009 και στο 25,3% το 2014. Η νέα μικροαστική τάξη με βάση τη δική μας προσέγγιση προσδιορίζεται στο 17,95% του εργατικού δυναμικού για το 2009 και στο 15,87% το 2014. Είναι σαφής η υπερεκτίμηση της νέας μικροαστικής τάξης από τον Σακελλαρόπουλο.

Τέλος, η εργατική τάξη με βάση την προσέγγιση Σακελλαρόπουλου προσδιορίζεται στο 49,1% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (εργατικού δυναμικού) το 2009 και στο 55,3% το 2014. Η εργατική τάξη με βάση τη δική μας προσέγγιση προσδιορίζεται στο 17,66% του εργατικού δυναμικού για το 2009 και στο 14,85% το 2014. Είναι σαφής η υπερεκτίμηση της εργατικής τάξης από τον Σακελλαρόπουλο. Η υπερεκτίμηση αυτή εξακολουθεί ακόμη και αν προσθέσουμε εργατική και νόθα εργατική τάξη: 31,15% το 2009 και 24,34% το 2014.

Στον Πίνακα 15.3 καταγράφονται οι απόλυτες και ποσοστιαίες μεταβολές των κοινωνικών τάξεων μεταξύ των ετών 2008 και 2014, δηλαδή για την περίοδο που η οικονομική κρίση επιδρά επί της απασχόλησης, όπως αυτές έχουν πλέον καταγραφεί στους Πίνακες 15.1 και 15.2, μετά δηλαδή την ενοποίηση των

τμημάτων εκείνων των κοινωνικών τάξεων που εξετάστηκαν στην Ενότητα 14 χωριστά αλλά ανήκουν σε μία τάξη.

Καταρχήν, σε αντιστοιχία και με τον Πίνακα 14.27 όλες οι κοινωνικές τάξεις εμφανίζουν αριθμητική μείωση μεταξύ των ετών 2008 και 2014. Μείωση εμφανίζει τόσο η απασχόληση όσο και το εργατικό δυναμικό και αύξηση η ανεργία, όπως έχουμε δει στην Υποενότητα 13.1 (βλ. ειδικότερα και Πίνακα 13.3).

Τις μεγαλύτερες αριθμητικές μειώσεις εμφανίζουν κατά σειρά: η εργατική τάξη, η νόθα εργατική τάξη, η νέα μικροαστική τάξη, το σύνολο νόθα εργατική ή εργατική τάξη, η μεσαία αστική τάξη (εργοδότες) και τα συμβοηθούμενα μέλη της παραδοσιακής και μεσαίας αστικής τάξης.

Τις μεγαλύτερες ποσοστιαίες μειώσεις εμφανίζουν κατά σειρά: το σύνολο μεσαία αστική ή καπιταλιστική τάξη, η καπιταλιστική τάξη, η μεσαία αστική τάξη (εργοδότες) και τα συμβοηθούμενα μέλη της παραδοσιακής και μεσαίας αστικής τάξης.

Είναι εμφανές ότι η συρρίκνωση των ιδιοκτητριών τάξεων, ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης, όπως εκφράζεται από την ποσοστιαία μείωση των μελών τους, αλλά και τη σημαντικά αριθμητική και ποσοστιαία μείωσή τους στην περίπτωση της μεσαίας αστικής τάξης (εργοδότες) και των συμβοηθούμενων μελών της παραδοσιακής και μεσαίας αστικής τάξης, πυροδότησε μια μεγάλη αριθμητική μείωση των μισθωτών κοινωνικών τάξεων.

Πίνακας 15.1: Κοινωνικές τάξεις ως % της συνολικής απασχόλησης, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Κοινωνική τάξη	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Καπιταλιστική τάξη (1+14)	1,32	1,37	1,37	1,18	1,00	1,00	1,18	1,28	0,94
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη: αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό (4)	21,36	21,05	20,64	20,91	21,77	22,74	24,40	25,32	24,77
Μεσαία αστική τάξη: εργοδότες (5)	6,13	6,11	6,30	6,62	6,31	6,17	5,60	5,20	4,95
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και Μεσαία αστική τάξη: συμβοηθούσα μέλη (7)	5,92	5,89	5,30	5,30	5,18	5,29	4,62	4,58	4,32
Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη (8)	1,43	1,38	1,43	1,37	1,18	1,13	1,12	0,99	0,73
Ανώτερη κρατική γραφειοκρατία (11)	0,28	0,31	0,28	0,25	0,24	0,21	0,21	0,21	0,27
Νέα μικροαστική τάξη (2+9+12+15)	19,37	19,63	19,71	19,73	20,41	21,13	21,92	22,28	21,61
Εργατική τάξη (3+16)	20,08	20,01	20,48	19,42	18,78	18,26	18,63	18,95	20,22
Νόθα εργατική τάξη (6)	13,46	13,21	13,96	14,83	14,75	14,25	12,86	11,60	12,92
Νόθα εργατική τάξη ή Εργατική τάξη: «γκρίζα ζώνη» (10)	7,93	8,39	8,17	7,87	7,89	7,74	7,13	7,17	7,07
Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα (13)	2,71	2,64	2,36	2,52	2,48	2,07	2,33	2,41	2,21
Σύνολο	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Πηγή: ΓΤ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 15.2: Οι κοινωνικές τάξεις ως % του εργατικού δυναμικού, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Κοινωνική τάξη	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Καπιταλιστική τάξη (1+14)	1,21	1,26	1,27	1,07	0,88	0,84	0,90	0,93	0,69
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη: αυτοασασχολούμενοι χωρίς προσωπικό (4)	19,47	19,33	19,13	19,02	19,16	18,99	18,60	18,41	18,19
Μεσαία αστική τάξη: εργοδότες (5)	5,59	5,61	5,84	6,03	5,56	5,15	4,27	3,78	3,64
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και Μεσαία αστική τάξη: συμβοληθούντα μέλη (7)	5,39	5,41	4,91	4,83	4,56	4,42	3,52	3,33	3,17
Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη (8)	1,30	1,27	1,33	1,25	1,04	0,95	0,85	0,72	0,53
Ανώτερη κρατική γραφειοκρατία (11)	0,26	0,29	0,26	0,23	0,21	0,17	0,16	0,15	0,20
Νέα μικροαστική τάξη (2+9+12+15)	17,66	18,02	18,27	17,95	17,96	17,64	16,71	16,20	15,87
Εργατική τάξη (3+16)	18,30	18,37	18,98	17,66	16,53	15,24	14,20	13,78	14,85
Νόθα εργατική τάξη (6)	12,27	12,13	12,94	13,49	12,98	11,90	9,80	8,43	9,49
Νόθα εργατική τάξη ή Εργατική τάξη: «γκρίζα ζώνη» (10)	7,23	7,71	7,58	7,16	6,94	6,46	5,43	5,21	5,19
Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα (13)	2,47	2,42	2,19	2,29	2,18	1,73	1,78	1,75	1,62
Άνεργοι (17)	8,86	8,19	7,33	9,04	11,99	16,51	23,77	27,31	26,56
Σύνολο	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 15.3: Κοινωνικές τάξεις και άνεργοι, μεταβολές μεταξύ των ετών 2008 και 2014 (Β' τρίμηνο)

Κοινωνική τάξη	Μεταβολή 2008-2014	% Μεταβολή 2008-2014
Καπιταλιστική τάξη (1+14)	-30.025	-47,39
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη: αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό (4)	-80.642	-8,42
Μεσαία αστική τάξη: εργοδότες (5)	-116.725	-39,97
Παραδοσιακή μικροαστική τάξη και Μεσαία αστική τάξη: συμβοηθούντα μέλη (7)	-92.939	-37,83
Μεσαία αστική τάξη ή Καπιταλιστική τάξη (8)	-40.851	-61,41
Ανώτερη κρατική γραφειοκρατία (11)	-3.279	-25,51
Νέα μικροαστική τάξη (2+9+12+15)	-149.350	-16,34
Εργατική τάξη (3+16)	-234.111	-24,65
Νόθα εργατική τάξη (6)	-189.990	-29,35
Νόθα εργατική τάξη ή Εργατική τάξη: «γκρίζα ζώνη» (10)	-128.730	-33,96
Κατώτερη μισθωτή βαθμίδα (13)	-31.531	-28,77
Σύνολο απασχόλησης	-1.098.173	-23,68
Άνεργοι (17)	913.416	249,10
Σύνολο εργατικού δυναμικού	-184.757	-3,69

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

16. Αντί συμπερασμάτων: Οι εν δυνάμει ταξικές πόλωσης στην ελληνική κοινωνία

Στους Πίνακες 16.1 και 16.2 έχουμε ομαδοποιήσει τις κοινωνικές τάξεις, οι οποίες εκφράζονται ως ποσοστό επί της συνολικής απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού αντίστοιχα.

Η ομαδοποίηση έχει βασιστεί στη συμπύκνωση της ταξικής διαίρεσης της Ενότητας 8 σε τρία ταξικά σύνολα. Τα δύο με αντικειμενική ταξική πόλωση, όπως έχουμε ήδη υποστηρίξει, και το ένα με ταξική ανομοιογένεια.

Οι ανώτερες τάξεις με «αστική αντικειμενική πόλωση» περιλαμβάνουν την καπιταλιστική τάξη στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, τους μάνατζερς των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων και την ανώτερη κρατική γραφειοκρατία.

Οι μεσαίες τάξεις που χαρακτηρίζονται από ταξική ανομοιογένεια περιλαμβάνουν τη νέα μικροαστική τάξη (του ΚΤΠ –στις ιδιωτικές και κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις– και του κρατικού μηχανισμού), την παραδοσιακή μικροαστική τάξη (αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό), τη μεσαία αστική τάξη (εργοδότες), τα συμβοηθούσα μέλη παραδοσιακής και μεσαίας αστικής τάξης και το σύνολο μεσαία αστική ή καπιταλιστική τάξη, το οποίο εντάχθηκε εδώ εξαιτίας της συλλογιστικής μας περί πιθανής υποεκτίμησης του ΥΤΠ και υπερεκτίμησης του ΚΤΠ.

Τέλος, οι εργατικές-λαϊκές τάξεις με «προλεταριακή αντικειμενική πόλωση», που συμπεριλαμβάνουν την εργατική τάξη, τη νόθα εργατική τάξη, το σύνολο νόθα εργατική ή εργατική τάξη και την κατώτερη μισθωτή βαθμίδα.

Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 16.1, διαμορφώνονται δύο μεγάλα ταξικά σύνολα και ένα ιδιαίτερα μικρό.

Πίνακας 16.1: Ανώτερες, μεσαίες και εργατικές-λαϊκές τάξεις ως % της συνολικής απασχόλησης, 2006-2014 (Β' τρίμηνο).

Κοινωνικές τάξεις	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ανώτερες τάξεις (1+11+14)*	1,61	1,68	1,64	1,43	1,24	1,21	1,39	1,49	1,21
Μεσαίες τάξεις (2+4+5+7+8+9+12+15)**	54,21	54,06	53,38	53,94	54,86	56,47	57,66	58,38	56,37
Εργατικές-λαϊκές τάξεις (3+6+10+13+16)	44,18	44,26	44,97	44,64	43,90	42,32	40,95	40,14	42,42
Σύνολο	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Σημείωση: * Ελάχιστα ποσοστά γιατί δεν περιλαμβάνεται η κατηγορία 8. ** Μέγιστα ποσοστά γιατί περιλαμβάνεται η κατηγορία 8.

Το μεγαλύτερο ταξικό σύνολο, ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, είναι εκείνο των μεσαίων τάξεων, με ποσοστά άνω του 53% για όλα τα έτη της περιόδου. Το σύνολο αυτό εμφανίζεται μάλιστα αυξημένο στο τέλος της περιόδου έναντι της αρχής της: 56,37% της συνολικής απασχόλησης το 2014 έναντι 54,21% το 2006.

Το δεύτερο μεγάλο ταξικό σύνολο είναι εκείνο των εργατικών-λαϊκών τάξεων, με ποσοστά πάνω από 40% για όλα τα έτη της περιόδου. Το σύνολο αυτό εμφανίζεται μειωμένο στο τέλος της περιόδου έναντι της αρχής της: 42,42% της συνολικής απασχόλησης το 2014 έναντι 44,18% το 2006.

Το τρίτο ταξικό σύνολο, οι ανώτερες τάξεις, αποτελεί μια κοινωνική μειοψηφία με όρους συνολικής απασχόλησης, και μάλιστα μειούμενης: από 1,61% της συνολικής απασχόλησης το 2006 σε 1,21% το 2014.

Αν λάβουμε υπόψη μας ότι, όπως έχουμε υποστηρίξει στο θεωρητικό μέρος της Μελέτης, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη βρίσκεται, έστω και με αντιφάσεις, «πλησιέστερα προς την εργατική τάξη κάτω από ειδικές συνθήκες της κοινωνικής συγκυρίας» και «ευνοεί την ‘αναδιανομή του πλούτου’» και ότι η νέα μικροαστική τάξη «προσανατολίζεται σε σημαντικό βαθμό προς τον συνδικαλισμό και τα μεταρρυθμιστικά πολιτικά κόμματα», ενώ επιπλέον «ευνοεί την ‘αναδιανομή του πλούτου’», τότε σχηματίζεται εν δυνάμει μια κοινωνική πλειοψηφία, η οποία «κάτω από ειδικές συνθήκες της κοινωνικής συγκυρίας» μπορεί να πολω-

θεί ενάντια στα συμφέροντα της κοινωνικής μειοψηφίας των ανώτερων τάξεων και της ταξικής τους συμμαχίας με την εκμεταλλευτική μεσαία αστική τάξη.

Αυτό το επιχείρημα ίσως γίνεται ισχυρότερο αν συμπεριλάβουμε στη συζήτηση τους ανέργους.

Ερχόμαστε έτσι στα δεδομένα του τελευταίου πίνακα.

Εδώ με βάση τα ποσοστά επί του εργατικού δυναμικού διαμορφώνονται τέσσερα σύνολα, εάν προσθέσουμε και τους ανέργους· τρία μεγάλα, με τρίτο τους ανέργους, που δεν αποτελούν σύνολο με την όποια ταξική ταυτότητα, και η κοινωνική μειοψηφία των ανώτερων τάξεων.

Το μικρότερο ταξικό σύνολο, αυτό των ανώτερων τάξεων, είναι ισχνό και μειούμενο στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου: από 1,46% το 2006 σε 0,89% το 2014.

Το μεγαλύτερο ταξικό σύνολο των μεσαίων τάξεων εμφανίζεται μειούμενο με βάση τα ποσοστά επί του εργατικού δυναμικού και από 49,41% το 2006 πέφτει στο 41,40% το 2014, που είναι και το χαμηλότερο ποσοστό του στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου.

Το δεύτερο μεγάλο ταξικό σύνολο, εκείνο των εργατικών-λαϊκών τάξεων, εμφανίζεται επίσης μειούμενο και από 40,27% του εργατικού δυναμικού το 2006 στο 31,15% το 2014.

Ωστόσο το τρίτο σε μέγεθος σύνολο, αυτό των ανέργων, αυξάνεται και από το 8,86% του εργατικού δυναμικού το 2006 και το 7,33% το 2008 ανεβαίνει στο 26,56% το 2014.

Η αυξανόμενη ανεργία διογκώνει τον «βιομηχανικό εφεδρικό στρατό» και ασκεί πίεση στους μισθωτούς απασχολούμενους έτσι ώστε να υποταχθούν στις «προσταγές του κεφαλαίου»,⁸¹ ενώ πιέζει τους μισθούς προς τα κάτω.⁸² Το σύνολο των ανέργων δεν έχει ταξική ταυτότητα, συναποτελούμενο, ωστόσο, σε κάθε

81. Όπως έγραφε ο Μαρξ (1978α: 659), «η αυξημένη πίεση, που η εφεδρεία ασκεί με το συναγωνισμό της στους απασχολημένους εργάτες, τους υποχρεώνει να εργάζονται υπερβολικά και να υποτάσσονται στις προσταγές του κεφαλαίου».

82. «Σε χοντρές γραμμές, οι γενικές κινήσεις του μισθού της εργασίας ρυθμίζονται αποκλειστικά από τη διαστολή και συστολή του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού» (Μαρξ, 1978α: 660).

περίπτωση από μη κατόχους μέσων παραγωγής: απαλλοτριωμένα πλέον μέλη των ιδιοκτητριών τάξεων και απολυμένους μισθωτούς και νέους ανέργους. Λόγω αυτής της σύνθεσής του μπορεί «κάτω από ειδικές συνθήκες της κοινωνικής συγκυρίας», να πολωθεί –κατά ένα περισσότερο ή λιγότερο σημαντικό τμήμα του–, ενάντια στα ταξικά συμφέροντα της κοινωνικής μειοψηφίας των ανώτερων τάξεων και της κοινωνικής τους συμμαχίας με την εκμεταλλευτική μεσαία αστική τάξη, μαζί με τις εργατικές-λαϊκές τάξεις και εκείνα τα τμήματα των μεσαίων τάξεων (παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη) που επίσης «κάτω από ειδικές συνθήκες της κοινωνικής συγκυρίας» μπορούν να πολωθούν ενάντια στα συμφέροντα της κοινωνικής μειοψηφίας των ανώτερων τάξεων και των μεσοαστών ταξικών συμμάχων τους. Η κοινωνική πλειοψηφία, η οποία τότε μπορεί να διαμορφωθεί είναι συντριπτική απέναντι στην ταξική συμμαχία των ανώτερων τάξεων και της μεσαίας αστικής τάξης.

Ωστόσο ας είμαστε επιφυλακτικοί. Η ενότητα αυτή είναι αντιφατική, πρωτίστως γιατί, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η εν δυνάμει πόλωση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης προς την εργατική τάξη είναι αντιφατική και εξαντλεί τα όριά της στην επιθυμία της (και τη φιλοδοξία της) να αυτοαναπαραχθεί ως μια τάξη ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής, η οποία και εκφράζει τον «αντικαπιταλισμό-εντός-του-καπιταλισμού» της τάξης αυτής ως ιδιοκτήτριας τάξης. Επιπρόσθετα, είναι αντιφατική αν λάβουμε υπόψη μας ότι η σχέση του παραδοσιακού μικροαστού με τη μεγάλη (καπιταλιστική) επιχείρηση είναι ανταγωνιστική και η σχέση του με το κράτος εξωτερική, ενώ η σχέση του νέου μικροαστού με τη μεγάλη (καπιταλιστική) επιχείρηση και το κράτος εσωτερική. Η ίδια η συγκρότηση καθώς και τα χαρακτηριστικά και η κατεύθυνση αυτής της αντιφατικής ενότητας εξαρτώνται τελικώς από «πολλαπλούς –και εξω-οικονομικούς– προσδιορισμούς, ‘περιστάσεις’»/«επικαθορισμούς» (Λαπατσιώρας και Οικονομάκης, 2002: 112 κ.ε.) και ως εκ τούτου κάθε φορά διαμορφώνονται ειδικά-ιστορικά στη συγκυρία της ταξικής πάλης.

Πίνακας 16.2: Ανώτερες, μεσαίες και εργατικές-λαϊκές τάξεις ως % του εργατικού δυναμικού, 2006-2014 (Β' τρίμηνο)

Κοινωνικές τάξεις	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ανώτερες τάξεις (1+11+14)*	1,46	1,54	1,52	1,30	1,09	1,01	1,06	1,08	0,89
Μεσαίες τάξεις (2+4+5+7+8+9+12+15)**	49,41	49,63	49,47	49,06	48,28	47,15	43,95	42,44	41,40
Εργατικές-λαϊκές τάξεις (3+6+10+13+16)	40,27	40,63	41,68	40,60	38,64	35,33	31,22	29,18	31,15
Άνεργοι (17)	8,86	8,19	7,33	9,04	11,99	16,51	23,77	27,31	26,56
Σύνολο	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Πηγή: ΓΓ ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Σημείωση: * Ελάχιστα ποσοστά γιατί δεν περιλαμβάνεται η κατηγορία 8. ** Μέγιστα ποσοστά γιατί περιλαμβάνεται η κατηγορία 8.

Βιβλιογραφία

- Albritton, R. (2000). "Agrarian capitalism: A response to Michael Zmolek", *The Journal of Peasant Studies*, 28 (1), pp. 147-154.
- Banaji, J. (1976). "The peasantry in the feudal mode of production: Towards an economic model", *The Journal of Peasant Studies*, 3, pp. 299-320.
- Banaji, J. (1977). "Modes of production in a materialist conception of history", *Capital & Class*, 3, pp. 1-43.
- Bernstein, H. (1979). "African peasantries: A theoretical framework", *The Journal of Peasant Studies*, 4, pp. 421-443.
- Carchedi, G. (1977). *On the Economic Identification of Social Classes*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Chevalier, J. M. (1982). *Civilization and the Stolen Gift: Capital, Kin, and Cult in the Eastern Peru*, Toronto Buffalo London: University of Toronto Press.
- Chevalier, J. M. (1983). "There is nothing simple about simple commodity production", *The Journal of Peasant Studies*, 10 (4), pp. 153-186.
- Dedoussopoulos, A. (1985). *Capitalism, Simple Commodity Production and Merchant Capital: The Political Economy of Greece in the 19th Century*, Ph.D. Thesis, University of Kent at Canterbury: Photocopy offprint.
- Economakis, G. E. (2005). "Definition of the capitalist mode of production: re-examination (with Application to Non-capitalist Modes of Production)", *History of Economics Review*, 42, pp. 12-28.
- Gerstein, I. (1989). "(Re)structuring structural marxism", *Rethinking Marxism*, 2 (1), pp. 104-133.
- Goodman, D. and Redclift, M. (1982). *From Peasant to Proletarian-Capitalist Development and the Agrarian Transition*, New York: St. Martin's Press.
- Harrison, M. (1977). "The peasant mode of production in the work of A. V. Chayanov", *The Journal of Peasant Studies*, 4, pp. 323-336.

- Hindess, B. and Hirst P. Q. (1979). *Pre-capitalist Modes of Production*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Jessop, B. (1985). *Nicos Poulantzas – Marxist Theory and Political Strategy*, London and Basingstoke: Macmillan Publishers LTD.
- Martin, J. (1977). "A replay to Banaji on the feudal mode of production", *The Journal of Peasant Studies*, 4, pp. 390-393.
- Milios, J. (2000). "Social classes in classical and marxist political economy", *The American Journal of Economics and Sociology*, 59 (3), pp. 283-302.
- Milios, J. and Economakis, G. (2011). "The middle classes, class places and class positions: A critical approach to Nicos Poulantza's theory", *Rethinking Marxism*, 23 (2), pp. 226-245.
- Pestieau, J. (1998). *The Changes in the Composition of the Working Class and the Proletariat*, International Communist Seminar – Workers' Party of Belgium, Brussels, May 2-4: <http://www.wpb.be/icm/98en/98en06.html>.
- Resnick, S. and Wolff, R. (1982). "Classes in marxian theory", *The Review of Radical Political Economics*, 13 (4), pp. 1-18.
- Resnick, S. and Wolff, R. (2002). *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR*, New York: Routledge.
- Rey, P.-Ph. (1973). *Les Alliances de Classes*, Paris: Francois Maspero.
- Rey, P.-Ph. (n.d.). "Sur l' Articulation des Modes de Production" (Cahier 1 & 2), *Problèmes de Planification*, 13 & 14. Ecole des Hautes Etudes (VIe Section), Sorbonne, Paris: Centre d'Etudes de Planification Socialiste.
- Wolpe, H. (1980). "Introduction", in Wolpe, H. (ed.), *The Articulation of Modes of Production*, London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Wright, E. O. (1980). "Varieties of marxist conceptions of class structure", *Politics & Society*, 9 (3), pp. 323-370.
- Wright, E. O. (1983). "Class boundaries and contradictory class locations", in Giddens, A. and Held, D. (eds.), *Classes, Power, and Conflict – Classical and Contemporary Debates*, London and Basingstoke: The Macmillan Press LTD.
- Wright, E. O. (1997). *Classes*, London, New York: Verso.

- Αλεξίου, Θ. (2006). «Από το μοντέλο των κοινωνικών τάξεων στο μοντέλο του κοινωνικού αποκλεισμού: Επιστημολογικές προϋποθέσεις και μεθοδολογικές συνέπειες», *Θέσεις*, 96, σελ. 61-93.
- Αλτουσέρ, Λ. (1977). «Απάντηση στον Τζων Λιούις», στο Αλτουσέρ, Λ. και Λιούις, Τ., *Απάντηση στον Τζων Λιούις - Κριτική του Έργου του Λουί Αλτουσέρ*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αλτουσέρ, Λ. (1978α). *Θέσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αλτουσέρ, Λ. (1978β). *Για τον Μαρξ*, Αθήνα: Γράμματα.
- Althusser, L. (2003). «Από το Κεφάλαιο στη φιλοσοφία του Μαρξ», «Το αντικείμενο του Κεφαλαίου», στο Althusser, L., Balibar, É., Establet, R., Macherey, P., Rancière, J. *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βεργόπουλος, Κ. και Αμίν, Σ. (χ.χ.). *Καπιταλισμός και Αγροτικό Ζήτημα: Δύσμορφος Καπιταλισμός*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Βεργόπουλος, Κ. (1975). *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα - Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Αμίν, Σ., «Πρόλογος», στη γ' έκδοση, Αθήνα: Εξάντας.
- Giddens, A. (2009). *Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Γκράμσι, Α. (1972). *Οι Διανουόμενοι*, τόμ. Α', Αθήνα: Στοχαστής.
- ΕΛΣΤΑΤ. Έρευνες Εργατικού Δυναμικού Ετών 2006-2014 - Πρωτογενή στοιχεία Β' Τριμήνου (INE-ΓΣΕΕ). ΕΛΣΤΑΤ (2006). Έρευνα Εργατικού Δυναμικού Έτους 2006, http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/Other/A0101_SJ001_QS_QQ_01_2006_04_2006_01_F_GR.pdf
- ΕΛΣΤΑΤ (2011). Έρευνα Εργατικού Δυναμικού Έτος 2011, http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/Other/A0101_SJ001_QS_QQ_01_2011_04_2011_01_F_GR.pdf
- ΕΛΣΤΑΤ (2012). *Οδηγίες Έρευνας Εργατικού Δυναμικού*.
- ΕΛΣΤΑΤ (2014). *Μεταδεδομένα Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (Α' Τρίμηνο 1998 - Δ' Τρίμηνο 2013)*, http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/Other/A0101_SJ001_MT_QQ_01_1998_04_2013_01_F_GR.pdf.
- Ζησιμόπουλος, Γ. και Οικονομάκης, Γ. (2013). «Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Ο αντίκτυπος της αναδιάρθρωσης του δημόσιου τομέα», *Θέσεις*, 122, σελ. 13-36.
- Ζησιμόπουλος, Γ., Καρολίδης, Γ., Ανδρουλάκης, Γ. και Οικονομάκης, Γ. (2014). «Όψεις της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης την περίοδο της κρίσης», *Θέσεις*, 127, σελ. 15-40.

- Ιωακείμογλου, Η. (1983). «Αυτοματοποίηση της παραγωγής και συλλογικός εργάτης», *Θέσεις*, 4, σελ. 51-64.
- Καλόμαλος, Θ. (1987). «Πολυσθένεια και μαρξική θεωρία των τάξεων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 64, σελ. 147-153.
- Κάππος, Κ. (1987). *Κοινωνικοπολιτικά Ζητήματα του Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Κάππος, Κ. (2004). *Ταξική Διάθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα: Αλήθεια.
- Κατσορίδας, Δ. (2002). «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης: Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού», *Θέσεις*, 78, σελ. 103-136.
- Λαπατσιώρας, Σ. και Οικονομάκης, Γ. (2002). «Εις μνήμην...», *Θέσεις*, 79, σελ. 11-51.
- Λένιν, Β. Ι. (1976). *Ο Αριστερισμός Παιδική Αρρώστια του Κομμουνισμού*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λένιν, Β. Ι. (1977). «Η μεγάλη πρωτοβουλία». *Άπαντα*, τόμ. 39, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Β. Ι. (1986). *Το Αγροτικό Ζήτημα και οι «Κριτικοί του Μαρξ»*, Μόσχα: Προγκρές.
- Λένιν, Β. Ι. (1988). «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία», *Άπαντα*, τόμ. 3, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λύτρας, Α. (1993). *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνη.
- Μαρξ, Κ. (1978α). *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1978β). *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Γ', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1984). *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος Α', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1990). *Grundrisse, Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμ. Β', Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (χ.χ.). *Αποτελέσματα της Άμεσης Διαδικασίας Παραγωγής* [VI ανέκδοτο βιβλίο], Αθήνα: Α/συνέχεια.
- Μηλιός, Γ. (1997). *Τρόποι Παραγωγής και Μαρξιστική Ανάλυση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γ. (2002). «Το ζήτημα των μικροαστών: Ενιαία τάξη ή δυο διακριτά ταξικά σύνολα;», *Θέσεις*, 81, σελ. 59-80.
- Μηλιός, Γ. (2011). *Η Ελληνική Κρίση ως Εκδοχή της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρί-*

σης και της Κρίσης της ΟΝΕ. Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο «Δημόσιο χρέος και πολιτικές λιτότητας στην Ευρώπη: Η απάντηση της Ευρωπαϊκής Αριστεράς». Κόμμα της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, Συνασπισμός της Αριστεράς και Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, <http://www.rednotebook.gr/details.php?id=2075>.

Μηλιός, Γ., Δημούλης, Δ. και Οικονομάκης, Γ. (2005). *Η Θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό: Πλευρές μιας Θεωρητικής και Πολιτικής Ρήξης*, Αθήνα: Νήσος.

Μηλιός, Γ. και Οικονομάκης, Γ. (2007). «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: Ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (Μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)», *Θέσεις*, 99, σελ. 19-55.

Μηλιός, Γ. και Οικονομάκης, Γ. (2008). «Για τον ταξικό προσδιορισμό της εργατικής και της νέας μικροαστικής τάξης: Μια απάντηση», *Θέσεις*, 105, σελ. 15-31.

Μουζέλης, Ν. (1978). *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα: Εξάντας.

Μπαλιμπάρ, Ε. (1986). «Για τη μαρξιστική έννοια του 'καταμερισμού της χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας' και την πάλη των τάξεων», *Θέσεις*, 17, σελ. 99-111.

Balibar, É. (2003). «Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του ιστορικού υλισμού», στο Althusser, L., Balibar, É., Establet, R., Macherey, P. και Rancière, J. *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπατίκας, Κ. (1994). *Συνδικάτα και Πολιτική*, Αθήνα: Εργοεκδοτική.

Μπεττελέμ, Σ. (1975). *Πολιτιστική Επανάσταση και Βιομηχανική Οργάνωση στην Κίνα*, Αθήνα: Γη.

Μπεττελέμ, Σ. (1978). *Μορφές Ιδιοκτησίας στο Μεταβατικό Στάδιο προς το Σοσιαλισμό: Οικονομικός Λογισμός και Μορφές Ιδιοκτησίας*, Αθήνα: Ράππα.

Bettelheim, Ch. (1983). *Μετάβαση στη Σοσιαλιστική Οικονομία*, Αθήνα: Μπάυρων.

Οικονομάκης, Γ. (1999). «Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μάνατζερς», *Ουτοπία*, 37, σελ. 145-166.

Οικονομάκης, Γ. (2000). *Ιστορικοί Τρόποι Παραγωγής, Καπιταλιστικό Σύστημα και Γεωργία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Οικονομάκης, Γ. (2005). «Σκέψεις πάνω στο θεωρητικό προσδιορισμό της εργατικής τάξης», *Θέσεις*, 90, σελ. 93-126.

Οικονομάκης, Γ. και Μπούρας, Φ. (2007). «Ο κοινωνικοοικονομικός και πολιτικός ρόλος των μικροϊδιοκτητών αγροτών στη Γαλλία των μέσων του 19ου αιώνα: Σημείωμα πάνω στη μαρξική ανάλυση και πλευρές της θεωρητικής της αξιοποίησης από τον Νίκο Πουλαντζά», *Θέσεις*, 99, σελ. 57-89.

- Οικονομάκης, Γ., Ανδρουλάκης, Γ. και Μαρκάκη, Μ. (2013). «Μια διερεύνηση του χαρακτήρα της τρέχουσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας και των παραγόντων που επιδρούν στην κερδοφορία τις τελευταίες δεκαετίες», στο *Ο Μαρξισμός και η Ελληνική Οικονομική Κρίση*, Συλλογικός τόμος του Ομίλου Μαρξιστικών Ερευνών (ΟΜΕ), Αθήνα: Gutenberg.
- Ομάδα Επιστημόνων: Διαμαντής, Γ., Θερσιώτη, Α., Ιωάννου, Θ., Κοτζιάς, Ν. (γενική εποπτεία), Κωνσταντινίδης, Γ., Συμεωνίδης, Τ. (1981), *Η Διανοήση στην Ελλάδα, Ταξική Θέση και Ιδεολογία*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Παπαγεωργίου, Ν. και Χριστοδουλάκου, Σ. (2013). «Η μαρξιστική θεωρία για τις κοινωνικές τάξεις (μια συνοπτική παρουσίαση)», *Ουτοπία*, 105, σελ. 27-43.
- Παπαδόπουλος, Π. (1987). *Η Ταξική Διάθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Πουланτζάς, Ν. (1975). *Φασισμός και Δικτατορία: Τρίτη Διεθνής Αντιμέτωπη στον Φασισμό*, Αθήνα: Ολκός.
- Πουланτζάς, Ν. (1984). «Το πρόβλημα του κεφαλαιοκρατικού κράτους», «Το κεφαλαιοκρατικό κράτος: Μια απάντηση στον Μίλιμπαντ», «Σχετικά με τον ολοκληρωτισμό», «Σχετικά με τη λαϊκή απήχηση του φασισμού», στο Πουланτζάς, Ν., Μίλιμπαντ, Ρ. και Φάυ, Ζ. Π., *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πουланτζάς, Ν. Α. (1982α). *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, τόμ. Α', Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πουланτζάς, Ν. Α. (1982β). *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, τόμ. Β', Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πουланτζάς, Ν. Α. (1982γ). *Οι Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Resnick, S. και Wolff, R. (2009). «Οι τάξεις στη μαρξιστική θεωρία», στο Βλάχου, Α. (επιμ.), *Πολιτική Οικονομία του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Κριτική.
- Rubin, I. I. (1994). *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Αθήνα: Κριτική.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2014). *Κρίση και Κοινωνική Διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου Αιώνα*, Αθήνα: Τόπος.
- Σάρλης, Δ. (1987). *Η Εργατική Τάξη και ο Ρόλος της στη Σημερινή Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Σταμάτης Γ. (1989). «Η θέση της 'κυκλοφορίας' στην αναπαραγωγή του οικονομικού συστήματος και στην παραγωγή υπεραξίας και κέρδους», *Θέσεις*, 29, σελ. 119-132.

Σταμάτης, Γ. (1990). *Καρλ Μαρξ: Για την Παραγωγική και Μη Παραγωγική Εργασία*, Αθήνα: Εξάντας.

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (2014). *Ειδικό Τεύχος: Αποτελέσματα της Ηλεκτρονικής Καταγραφής του Συνόλου των Επιχειρήσεων και των Εργαζόμενων-Μισθωτών με Σχέση Εργασίας Ιδιωτικού Δικαίου, από 1 έως 31 Οκτωβρίου 2014*. Τμήμα Στρατηγικού Σχεδιασμού Παρακολούθησης και Αξιολόγησης Πολιτικών Εργασίας ΕΡΓΑΝΗ και Κοινωνικής Προστασίας, Ομάδα Διαχείρισης του Πληροφοριακού Συστήματος ΕΡΓΑΝΗ.

Harnecker, M. (χ.χ.). *Βασικές Έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, Αθήνα: Παπαζήσης.

On line πηγές

AMECO: http://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/user/serie/SelectSerie.cfm.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ
2007-2013
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ
ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

ISBN: 978-960-9571-69-2